

ƏMÜASİR AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATI

BƏKİR ÇOBANZADƏ

**Secilmis
əsərləri**

BƏKİR ÇOBANZADƏ

U1163
Ç 67

SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ

IV CİLD

252443

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

"ŞƏRQ-QƏRB"

BAKİ

2007

*Bu kitab "Bəkir Çobanzadə. Türk dili" (Bakı, Azərnəşr, 1928)
nəşri əsasında təkrar nəşrə hazırlanmışdır*

Nəşrə hazırlayan və
ön sözün müəllifi:

Məmməd Adilov
filologiya elmləri doktoru

Redaktoru:

Vasif Adilov
filologiya elmləri namizədi

ISBN 978-9952-34-176-8

494.3-dc22

1. Türkoloji tədqiqat

Bəkir Çobanzadə. Seçilmiş əsərləri. Beş cildə, IV cild.
Bakı, "Şərq-Qərb", 2007, 200 səh.

Oxucuların diqqətinə təqdim olunan bu kitab 1928-ci ildə "Evdə pedaqoji texnikumu" seriyasından türk dilini müstəqil öyrənənlərə kömək üçün nəzərdə tutulsa da, əslində türk dilinin tədrisində müəllimlərə metodiki kömək vəsaiti sayıla bilər.

© "Şərq-Qərb", 2007

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti
İLHAM ƏLİYEVİN
"Azərbaycan dilində latın qrafikası
ilə kütləvi nəşrlərin həyata
keçirilməsi haqqında"
12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı
ilə nəşr olunur və ölkə kitabxanalarına
hədiyyə edilir

ÖN SÖZ

Professor Bəkir Çobanzadənin (1893–1938) sovet dövrü Azərbaycanında dil quruculuğu, eləcə də müasir elm, tədris və təhsilin təşkili sahəsində əvəzsiz xidmətləri olmuşdur. Onun hələ əski əlifbadan istifadə olunduğu illərdə türk dillərinin qrammatikası və imlası haqqında yazdığı müxtəlif monoqrafiya və dərsliklər bütöv türk dilinin əsaslarının qorunmasına və tədrisinə xidmət etmiş, uzun illər üçün filoloji təhsilin istiqamətini müəyyənləşdirmişdir.

1928-ci ildə Azərnəşr tərəfindən buraxılmış “Türk dili” kitabı alimin əski əlifba dövründə apardığı araşdırmalar, yazdığı dərsliklər əsasında yenidən işlənib, yeni türk əlifbası dövrünə uyğunlaşdırılaraq hazırlanmış əsəri kimi qarşımızda durur. Bolşevik işğalından sonrakı likbez dövründə geniş xalq kütlələrinin maarifləndirilməsinə xidmət etmək üçün nəzərdə tutulan “Evdə pedaqoji texnikumu” seriyasından nəşr olunmuş bu kitabın qayəsi “özbaşına çalışacaq olan oxucuya, bir tərəfdən, türk dilinin tabe olduğu başlıca qanun və qaydalar haqqında məlumat vermək, digər tərəfdən, bu qayda və qanunları öyrənərək, əldə edərək, türkcə doğru oxuyub-yazmasını təmin etmək” kimi göstərilə də, əsər daha çox türk dilini, konkret olaraq Azərbaycan dilini tədris edən müəllimlərə metodik tövsiyələr vermək üzərində qurulmuşdur.

Kitab Azərbaycan dilinin materialları əsasında türk dilinin quruluşu, fonetikasi, leksikasi, morfologiyası, sintaksisi və bütün bunların tədris metodikası haqqında yazılmış ayrı-ayrı məqalələrin toplusundan ibarətdir. Bu məqalələrin hər birində müəllif özünün əldə etdiyi elmi qənaəti təqdim edir və bunların müxtəlif səviyyəli tədris ocaqlarında şagird və tələbələrə çatdırılması yollarını və üsullarını açıb göstərir.

Professor Bəkir Çobanzadənin bu əsərdə irəli sürdüyü elmi və pedaqoji müddəalar, metodiki göstərişlər əsas etibarilə bu gün də öz əhəmiyyətini itirməmişdir.

TÜRK DİLİ

SƏRF VƏ İMLA

Giriş

Kursun qayəsi. Türk dili kursundan məqsədimiz özbaşına çalışacaq olan oxucuya, bir tərəfdən, türk dilinin tabe olduğu başlıca qanun və qaydalar haqqında məlumat vermək, digər tərəfdən, bu qayda və qanunları öyrənərək, əldə edərək, türkcə doğru oxuyub-yazmasını təmin etməkdir. Bu surətlə oxucu həm dil üzviyyətini, dilin – bizim kursumuzda türk dilinin – quruluşunu, ayrı-ayrı ünsürlərini öyrənəcək, həm də öz fikirlərini ədəbi-məntiqi şəkildə doğru-düzgün yazma və söyləmə biləcəkdir.

Bunu da əlavə etməli ki, ümumiyyətlə dil, bir az aşağıda ayrıca izah edəcəyimiz kibi, bütün insani yaradıcılığın mühüm bir alət[i] olduğundan heç bir elm dilsiz meydana gətiriləməz, öyrəniləməz və öyrədiləməz. Bunun üçün dili gözəlcə, gərəyi kibi əldə etməyən, bəhimsəməyən adam başqa elmlərdən də faydalana bilməz. Binaən əleyh oxucunun türk dilində göstərəcəyi müvəffəqiyyət və bu dərsləri hazırlamaq üçün sərf edəcəyi qeyrət bütün digər dərslərdəki müvəffəqiyyətə əsas olar.

Türk dili kursunun proqramı o surətlə qurulmuşdur ki, oxucu bu kursu keçdiyi təqdirdə bütün sərf və nəhv kursunu, fəzlə olaraq lazımlı gələn ədəbi nümunələri də görəcəkdir.

Bütün türk dili kursu 9 ayrı şöbədə toplanmışdır. Bu şöbələr də ayrı-ayrı dərslərə bölünmüşdür.

Türk dili kursunun müxtəsər planı bundan ibarətdir:

- 1) Qısa mədxəl (giriş). Dil nədir? Türk dili və onun şöbələri. Azəri ləhcəsi. Nitq. Cümlə. Söz. Heca. Səs və yazı.
- 2) Sait və samit səslər, bunların əsas xüsusiyyətləri.
- 3) İntonasiya (ahəng), vurğu işarələri və doğru yazma əsasları.
- 4) Söz: damarlar və şəkildə.
- 5) Sözyapıcı şəkildə (iştirak məsələləri).
- 6) Sözdəyişdirici şəkildə (isimlərdə); isimlərin təsrifi.
- 7) Fel şəkildə (fəllərin təsrifi).
- 8) Şəkilsiz sözlər (zərflər, yarımşözlər və sairə).
- 9) Türk dili nəhvinin və semasiologiyasının (mənadəyişmə qanunları) əsasları.

Bu 9 şöbə içində ancaq kursumuzun qaba cizgilərlə hüdudunu göstərmiş olur; çünki bu bəhslərin izahında quru və mücərrəd qaydalar üzərində durmayaraq, oxucumuzun bu mühüm kursu maraq və sevgi ilə keçə bilməsi başqa əməli məsələlərdə tənvir olunacaqdır.

Bunu da əlavə edək ki, bütün kursumuzun təməlində əsas olaraq, Rusiyada son zamanlarda nəşr edilməkdə olan bu növ ədəbiyyat alınmışdır. Bunun üçün bizim bu türk kəltürümüzü hazırlayan tələbə-oxucu sistem və həcm etibarilə rus yoldaşlarından heç də geri qalmayacaqdır. Yalnız türk dili və ədəbiyyatının ayrılıqları, eyni sistemi təqib edərkən gətirdiyimiz misallar bizim kursumuzu rus dili kursundan ayıracaqdır. Bəzi misallarımız doğrudan-doğruya ruscadan tərcümədir.

Dərslərimizi necə hazırlamalı məsələsi haqqında da bir-iki söz deməliyik. Oxucunun aşağıdakı dərslərimizdən görəcəyi vəch ilə hər dərs başlıca üç qismə ayrılmışdır: a) dərs, b) nəticələr, c) suallar, ç) vəzifələr. Çalışma sırası buna görə olmalıdır. Tələbə əvvələn dərsi bir neçə kərə oxumalı, misallarla əsas fikirlərə diqqət etməli, bilxassə hər dərsin sonunda verilən nəticələri gözəlcə bəlləməli, bundan sonra öz əli ilə sualların cavablarını yazmalı və vəzifələri həll etməlidir. Bu surətlə işlənməyən bir dərs hazırlanmış sayılmaz.

Bundan başqa, hər şöbənin sonunda tələbəyə ayrıca hesabça (zaçot) təklif olunacaqdır ki, bu zaçota verəcəyi cavabla oxucu keçmiş olduğu şöbəni nə dərəcəyə qədər bəhimsədiyini göstərəcəkdir.

Dil nədir?

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Bu sual yersiz görünə bilər. Dilin nədən ibarət olduğunu kim bilmir? Hər kəs danışır, hər kəs öz dilini anlayır, başa düşür; nəhayət, bəlkə, bizim oxucumuz onu da bilir ki, dil, yaxud nitq sözlərdən, sözlər də bir neçə səslərdən tərkibənədir. Lakin səslərin hər hansı bir surətlə tərkibi birləşdirilməsi söz meydana gətirə bilərmi? Bir az tədqiq edək. Məsələn, bir tərəfdən, hər zaman dilimizdə qullandığımız *il, ıraq, dəmir, dəniz...* ilax. digər tərəfdən, daha dili çıxmamış çocuğun *dah-dah, bah-bah* kibi sədalarını ala. Yalnız belə bir-iki yaşını hənz doldurmayan uşaqlar deyil, bözən yaşlı adamlar da belə sədalar çıxarırlar. Məsələn, rusların məşhur ədiblərindən Lev Tolstoy

“Hərb və sülh” namilə yazdığı əsərində fransız dilinə təqlid edərək bir rus əsgərinin söylənməsini zikr edir. “Kari, mala, tafi, safə, moter, kaska”. Təbii, bu sözlərin heç bir dildə heç bir dürlü mənası yoxdur. Anlamadığı bir dili təqlid etmək, yaxud birisini istehza eləmək istədiyi zaman insanlar belə sözləri kullanırlar.

İndi, əcəba, siz həm yuxarıda gətirdiyimiz kibi uşaq sədalarını, yaxud əsgərin söylədiyi sözləri bizim bir-birimizlə danışdığımız əsnada qullandığımız *dəniz, adam...* kibi sözlərlə müsəvi tuta bilirmisiniz? Bu sözləri bir-birinə müsəvi saymaq mümkün deyildir, – deyəcəyinizə şübhə yox. Nə üçün? Çünki bunlardan əsgərin, yaxud sūdər uşağın dilindən gətirdiyimiz sözlərlə hər kəsin anlaya biləcəyi kibi bir fikir ifadə etmək, anlatmaq qabil deyil.

Demək ki, biz dildə, hər şeydən əvvəl ifadə, anlatmaq istedad və xasiyyətinə qiymət veririk; söz müəyyən bir fikir, şey, məna ifadə edən səs yığınınan ibarətdir. Məsələn, “qəzet” desək, gözümüzün önünə mətbəə hərfləri ilə dolmuş və böyük hərflə sərlovhələrə sütunlara ayrılmış böyük bir kağız parçası gəlir.

O halda dil nədir? İndiyə qədər söylədiklərimizi toplayacaq olsaq, səs çıxarmaq və bu səsləri dürlü şeylər, fikirlər və mənalar ifadə, işarət edəcək kibi toplamaq tərkib istedadı demək olur. Bu tərifi dilin bütün xüsusiyyətlərini özündə toplamır, mükəmməl və tam bir tərifi deyildir. Bununla bərabər, indilik biz bu qədər ilə iktifa edərək sizi dilə aid daha qarışıq məsələlərlə yormağdan vaz keçirik. Gələcək dərslərimizdə sırası ilə bunlardan bəhs eləyərək.

Rus mühərrirlərindən Q.Uspenskinin bu aşağıda tərcümə olunmuş bir-iki sətrini gözədən keçirin; bunlar Uspenskinin bir hekayəsindən alınmışdır. Burada gəzici “modabaz” İvanov sərgüzəştlərindən bəhs edərək deyir:

...Əcnəbilərdə dil çox əcaib, heç bir şey başa düşməzsən. Lakin mən yavaş-yavaş alışdım, yalnız yavaş-yavaş... və nəhayət, müvəffəq oldum, kiminlə istəsəniz, söyləşə bilərəm. Nemesmi, fransızmi, ərəbmi...

– Ya ərəblə necə danışa bilirsən?

– Ərəbləmi! Ərəblə necə danışılır... olduğu kibi deyərsən, sonra elə-belə söylərsən: “qara-dara, qara-bara...” və ərəb səni başa düşər. Ona deyərsən: birər raki içəkmi – “bara-bara...” başa düşüb və birlikdə içdi, getdi...

Suallar:

1. İvanovu ərəbcə deyə uydurduğu sözləri dil təbir eləyə bilə-rikmi? Nə üçün?
2. İvanovun içməyə çağırmasını ərəb necə başa düşə bilər?
3. Özbəşinizə düşününüz: biz yalnız sözlərləmi məram anladırıq, yoxsa fikir və arzularımızı anlatmaq üçün başqa çarələr də varmı? Başqa dürlü deyəcək olsaq, "söz dili"ndən başqa dil də olmazmı?
4. Dilsizlərin, bəhrəyələrin necə anlaşıqlarını gördünüzümü?
5. İnsan sözlə danışarkən daha nə kibi hərəkətlərdə bulunur?

Ana dilini nə üçün öyrənməli?

Hər kəs az-çox, eyi-çox, eyi-fəna danışmasını bilər. Lakin bir çoxları yalnız qapalı, başsız, sonsuz, ya lüzumsuz sözləri təkrarlayaraq, yaxud lazım olan sözləri bulamayıb əlilə, ayağı ilə, üzü ilə bir taqım işarətlər yaparak dinləyəni yorar, məramını görəyi kibi ifadə edəməz.

Ev işləri haqqında danışmaq, söyləmək, yaxud yemək, içmək istəmək kibi adi zərurət və ehtiyacları yerinə gətirmək üçün belə bir dil kafi olsa da, ictimai həyatda iştirak etmək, ictimai quruculuqda qüvvətli bir ünsür olaraq çalışmaq istəyən adama eyni zamanda başqa, zəngin sistem altına alınmış, işlənmiş bir dil lazımdır. Dil bir alət, bir silahdır. Bu alətin yaxşı istifadəsini bilmək lazımdır. Fikirləri açıq və qəti surətdə söyləməlidir ki, ətrafdakılar səni gözəlcə anlaya bilsinlər.

Əsrimizdə, işçilər və ümumiyyətlə əməkçilərin özləri yeni həyat, yeni məişət qurmağa başladılar, hər il ictimai həyatda iştirak edən əməkdar kütlələrinin sayı artdığı bir zamanda, bunlara, əməkdaşlara qısa, açıq və fikirlə bir surətdə danışmaq lazım gəlir.

Dil birləşdirici vasitədir. İnsanın insanla yüz minlər, milyonlarla insanların fikir, düşüncə və təcrübələrindən faydalanıb, öz sırasında bunlara kömək verə bilməsi ancaq dil sayəsində qabil ola bilər.

Suallar:

1. Dilin nə kibi fikri və əməli faydalarını bizzat təcrübə etdiniz?
2. Nə üçün türk dilini oxuyursunuz?
3. Daha nə kibi dillər bilmək istəyirsiniz? Nə üçün?

**Şuralar İttifaqındakı
türk-tatar xalqları necə danışirlar?**

(Bu dərsə 5 saat verilir)

Türk dili və onun şivələri

Azərbaycan içində öz kənd və şəhərindən bir az uzaqlara getmiş isəniz, bu vardığınız bir ev yaşayan türklərin sizin kibi danışmadığını fərq etmişsinizdir. Bəzən bunların ağzından çıxan sözlərin sizə qeyri-təbii və gülünc gəldiyini də xatırlarsınız. Onlara da sizin söyləyirsiniz, bəzi sözləriniz qarışıq və həttə gülünc gələ bilər.

Böyük şəhərdə bulunub, bir çox tərəfdən gələn kəndlilərin toplandığı bazara çıxsanız, bu cəhət daha açıq, daha geniş bir surətdə gözə çarpar. Əgər Azərbaycan hüdudundan xaricə çıxsanız, bu növ fərqlər daha açıq, daha çox, daha qarışıq olaraq rast gəlir. Məsələn, Xəzər dənizini keçərək Aşqabada, Türkmənistan, daha irəlidə Səmərqənd, Buxara, Daşkənd, Fərqanə kibi Özbəkistan şəhər və vilayətlərinə, buradan şimala və şimal-qərbə doğru hərəkət edərək, Qazaxıstan Cümhuriyyəti daxilinə girər və buradan da Başqırdıstan (mərkəzi Ufa şəhəri), Tatarıstan (mərkəzi Qazan) kibi yerlərdə bulunub, nəhayət, Azərbaycana dönərkən Krım (mərkəzi Simferopol), Dağıstan kibi cümhuriyyətlərə də uğrasanız, Şuralar İttifaqı içində müxtəlif cümhuriyyətlər və muxtariyyətli vilayətlər halında yaşayan türk-tatar xalqlarının dilləri arasında nə qədər böyük fərqlər bulunduğunu görə-cəksiniz, eşidəcəksiniz.

Bu "dil başqalıqları", bir sözün söylənişində, mənasında, yaxud sözlərin güzgüsündə, cümlələrdə gördüyünüz başqalıqlar yalnız sizin rast gətirdiyiniz adamlara məxsus deyildir. Yuxarıda zikr etdiyimiz rayonlar və cümhuriyyətlərdə oturan, yaşayan minlərcə, milyonlarca insanlar bu surətlə danışır, söyləşirlər.

Bütün bu başqalıqlara baxmayaraq, görək türkmən, özbək, qazax, başqırd, tatar, görəksə başqa sizin bu qədər görmədiyiniz özgə türk-tatar qəbilələrinin danışığını eşitdiyiniz zaman bunların qullandığı dilin sizin dilinizə yaxın olduğunu, daha doğrusu, sizin dilinizlə bunların dili əsas – təməl etibarilə bir olduğunu anlar, duyarsınız. Bir də məmləkət-məmləkət dolaşmağı buraxıb, böyükə bir Azərbaycan şəhərində, məsələn, Gəncə, yaxud Bakı kibi bir yerdə dürlü sənət və

mərtəbədə bulunan insanların danışmalarına diqqət ediniz. Hambal, qəssab, arabacı kibi ufaq sənət sahibləri ilə dövlətlilərin, zənginlərin dilini, yaxud molla, axund ilə məktəblərdə oxuyan cavanların, tələbələrin və bunların müəllimlərinin dilini, yaxud bütün bunlarla kəndli və işçinin danışmalarını çarpışdırın, müqayisə edin! Görəcəksiniz ki, hər kəsin məşğul olduğu işə, cəmiyyət içərisində tutduğu mövqeyə görə bir dili vardır. Bunun üçün qəti surətdə deyə bilərik ki, işçi-kəndlilin, molla-axundun, dövlətli və fəqirin dili bir deyildir, bunların dilləri arasında hər kəsin gözüne çarpa biləcək az-çox açıq fərqlər vardır.

Burada diqqət ediləcək nöqtələrdən birisi də bu fərqlərin yalnız ayrı-ayrı şəxslərə məxsus olmayıb, bütün bir ölkəyə, yaxud minlərcə şəxslərdən ibarət qruplar və təbəqələrə aid olmasıdır.

Nəticə:

Bütün bir elə, yaxud təbəqəyə məxsus olan danışmalar ümumi dilə görə "şivə" deyirlər.

Hər elin (Qazaxıstan, Türkmənistan, Şəki, Gəncə), hər ictimai sinif və təbəqənin özünəməxsus söylənişi, ahəngi, sözləri və bu sözlərə verdiyi mənalar vardır. Bəzi alimlərin deyişinə görə, türk-tatar dilinin qırxdan artıq şivələri vardır. Lakin başlıca şivələr bunlardır: 1) azəri (Qafqaz və İran qisimləri ilə birlikdə), 2) Anadolu, 3) özbək, 4) türkmən, 5) qazax, 6) qırğız, 7) başqırd, 8) Volqaboyu, Qazan tatarları, 9) qumuq, qaraçay, balkar (Şimali Qafqaz), 10) Krım.

Bunlardan başqa, yakut və çuvaş xalqlarının dilləri vardır ki, bunlar artıq yuxarıda saydığımız kibi şivələr olmayıb, daha ziyadə müstəqil dillərdir.

Türk-tatar şivələrindən nümunələr:

Qazax-tatar şivələri

Gürəş cırları

Tatar briqadası kommunarlarına:
Tavlar mindin, qırlar yürüdün...
Kumdan səhra keçdin sin.
Dəhşət sular içdin sin...

Azəri şivəsinə tərcüməsi

Mübarizə şərqiləri

Tatar briqadası kommunarlarına:
Dağlar mindin, qırlar yürüdün,
Qumdan səhra keçdin sən.
Dəhşət sular içdin sən...

Yalanlardan, səhralardan
Aylar, yıllar gittin sin.
Kommunar, kaya son
Biləsinmi barəsini?
Nik yarasın, el dalasın,
Karab tününün karasın?

Qazax şivəsi

Şapkan uşar, zatkan kalar,
Sulu, sulu əməsi, süygən sulu.
Karqa balasın "appaqım" der,
Kirpi balasın "zumsaqım" der.

Özbək şivəsi ilə

Səlimə-Xudaya qəmbəqallıq kürüp gitsin;
min hem enu Tursunbay, Ni'mel-baynın
kızlandıq bay kızı bolsam, bün dey beksiz
bolup, birevnin işin tikip oturmes idim.

Türkmən şivəsi

Amma yənə az zamandan türkmənlər
4-5 qonşu hökumətlərin kol aslarına
düşüb, özlərinin dil və ədəbiyyatlarını
yüzə çıxarmağa may və baydal beril-
man gələn bulsa da, bu gün halı tut-
qunluq və yel bərilməzliklər yok bu-
lub Kızıl Öktəbirinin bərdiyi imişlər
nəticəsində öz milli cümhuriyyətini
quran türkmən yoxsulları, dayhanları
üçün dil və ədəbiyyatını meydana çı-
karmağa yol açılmışdır.

Başqırd şivəsi

Özgan eşti yazar ösün,
Kayzan başlayım hözümdü;

Ovalardan, səhralardan
Aylar, illər gətdin sən.
Kommunar haraya bəs
Bilirsənmi gedirsən?
Nəyə yarayırsan el
Baxıb gecənin qarəsini?

Azəri şivəsinə tərcüməsi

Qoşan keçər, yatan qalar,
Gözəl gözəl deyil, sevilən gözəldir.
Qarğa balasını "apağım!" deyər,
Kirpi öz balasını "yumuşağım!"
deyər sevər.

Azəri şivəsi ilə

Səlimə-Xudaya, kasıblıq quruyub
getsin, mən də o Dursun bay, Nemət
bayın (dövlətlilərin) qızları kibi,
zəngin qızı olsam, belə baxsız olub,
özgə birisinin işini tikib oturmazdım.

Azəri şivəsi

Amma yənə az zamanda türkmən-
lər 4-5 qonşu hökumətlərin əli altına
düşüb, özlərinin dil və ədəbiyyatları-
nı üzə çıxarmağa meydan verilmə-
yib gəlmiş olsa da, bu gün o zamankı
tutqunluq və yolverilməzliklər yok
olub, Qızıl Oktyabrın verdiyi yemiş-
lər nəticəsində öz milli cümhuriy-
yətlərini quran türkmən yoxsulları,
kəndliləri üçün dil və ədəbiyyatı
meydana çıxarmağa yol açılmışdır.

Azəri şivəsi

Keçmiş işi yazmaq üçün
Nərdən başlayım sözümlü?

Kaytır yolğa karay-karay,
Kan basdı eki gözümdi.
Gündüz səqət onlarda,
Bəzzi plən aldılar.
Birgə yürəgən ibtəştər
Şunda yürüb kaldılar.

Qumuk şivəsi

Baş tabulsa, börk tabılır.
Yaman berkənin aytar, yaxşı
Görkənin aytar.
Tilsizni tilin anası bilür.
Bir atnı yaxşılığından min at su içər.
Gəlin bitin kəlgəndə görürbiz.

Anadolu şivəsi

Düz bir yerdə on çocuk bir tarafa, on
çocuk digər tarafa halka gibi düzülür-
lər. Bir tərəfi kız, bir tərəfi oğlan evi
olurlar. Kız tərəfindən iki çocuk hal-
qanın üst tərəfində əllərini kaldırarak
bir-birindən tutarlar, körpü gibi yapar-
lar. Bunların bir az ötəsində oğlan evi
tarafına xidmət etmək üçün bir xid-
mətçi başı ilə bir aşçı başı ayrılır.
Yenə içlərdən ufaq bir çocuğu gəlin
surətinə korlar. Əvvəlcə oğlan tərəfi
baş-ayaraq, bir-birinə suallı-cavablı
türkülər söylərlər.

Burada gətirdiyimiz nümunələrdən dürlü türk-tatar şivələri ara-
sındakı fərqi açıq surətdə görə bilərsiniz. Halbuki bu nümunələr
həqiqətdə olanlarına görə şivələrin cüzi bir qismini göstərir. Əgər
yuxarıda söylədiyimiz kibi, hər kənd və yaxud böyük şəhərlərin ayrı
qisimlərini, məhəllələri alacaq olsa, buralarda yaşayanların dili də
bir-birindən ayrılırlar.

Qayıdacaq yola baxa-baxa,
Qan basdı iki gözümü.
Gündüz saat onlarda
Bizi əsir (plən) aldılar.
Bərabər yürüyən yoldaşlar
Orada yürüyüb qaldılar.

Azəri şivəsilə

Baş tapılsa, papaq (börk) tapılar.
Yaman verdiyini söylər,
Yaxşı gördüyünü söylər (söyləyər).
Lalın dilini anası bilər.
Bir atnı yaxşılığından min at su içər.
Gəlinin üzünü gəldikdə görürük.

Azəri şivəsilə

Düz bir yerdə on uşaq bir tərəfə, on
uşaq o biri tərəfə halqa kibi düzülür-
lər. Bir tərəfi kız, bir tərəfi oğlan evi
olurlar. Qız tərəfindən iki uşaq hal-
qanın üst tərəfindən əllərini qaldı-
raraq, bir-birindən tutarlar, körpü
kibi yaparlar (edirlər). Bunların bir
az o yanında oğlan evi tərəfinə xid-
mət etmək üçün bir xidmətçi başı ilə
bir aşçı başı ayrılır. Yenə içlərin-
dən balaca bir uşağı gəlin surətinə
qoyurlar. Əvvəlcə oğlan tərəfi başla-
yaraq, bir-birinə suallı-cavablı mahnı-
lar söyləyirlər.

Suallar:

1. Yuxarıda gətirilən misallar, nümunələri tədqiq etdikdən, oxu-
duqdan sonra nə kibi nəticələrə gəldiniz?
2. Bu nümunələrə görə hansı şivələr azəricəyə yaxın və hansıları
uzaqdır?
3. Müxtəlif şivələr arasındakı başlıca fərqləri bu nümunələrə görə
göstərə bilərsinizmi?
4. Sizin bulunduğunuz yerlərdə nə kibi dil başqalıqları var? Müx-
təlif kəndlər, məhəllələr, yaxud ictimai təbəqələrin, sənət sahiblə-
rinin danışmaları arasındakı fərqləri bulub, göstərə bilərsinizmi?

Əməli vəzifə:

1. Hər hansı (təbii, sizin doğrudan-doğruya tanış olduğunuz) bir
kəndin, yaxud məhəllənin danışğını yazınız və təhriri surətdə təhlil
ediniz. Yəni öz dilinizlə, yaxud azəri ədəbi dili ilə bu dil arasındakı
səs, söz, cümlə, məna fərqlərini göstəriniz!
2. İnsanların danışmalarını bir-birindən ayıran başlıca iqtisadi, icti-
mai, siyasi, coğrafi, tarixi səbəblər üzərində düşününüz və düşüncə-
lərinizi yazınız.

Azəri ləhcəsi

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrdən anlaşılsa gərəkdir ki, azəri
ləhcəsi türk-tatar şivələrindən birisidir. Azəri türklərinin yaşadığı
yerlər Zaqafqazıyanın şərq və İranın şimal-qərbindir. Buralarda azəri
türkləri, tarixin bizə verdiyi məlumata görə, yüzlərcə illər əvvəl yer-
ləşmişlərdir. Bunun üçün şivələri də bir neçə yüzillik bir tarixə ma-
likdir. Bu şivədə danışan insanların sayı zamanımızda 4,5 – 5 mil-
yona qədərdir.

Azəri türkcəsi bu yüz illər içində azəri türklərinin məişətlərində,
dolanışlarındakı dəyişmələrə görə bir çox dövrlər keçirmişdir.

Azəri türkləri, yaşayışlarında olduğu kibi, dillərində də qonşu
xalqlardan, məsələn, farslar, ermənilər, gürcülər və sair xalqlardan
bir çox ünsürlər almışlardır. Lakin bu almalardan çoxu xalq dilində
qalıb, ədəbi dildə, yəni azəri türklərinin öz əsərlərini yazan, yaxud
yazdıran şair və ədiblərin dilində daha ziyadə fars və bunun vasitə-
silə gəlmiş ərəb dil ünsürləri daha ziyadə görülməkdədir.

Füzuli namilə böyük ad qazanmış olan şəxsiyyətdən alaraq zamanımız şairlərinə qədər yazılmış əsərlərdən bir neçə qısa nümunə gətirsək, oxucumuz azəri türkcəsinin tarix və təkamülünü canlı surətdə görə bilər.

Füzuli (təqribən 400 il əvvəl yaşamış Azərbaycan şairi):

Mən kiməm, bir fəqiri-bisəri pa,
Kəmtərin bəndəvü kəminə xuda.
Sayiri-karigahi-səbrü sükun,
Saliki-şahrahi-fəqrü fəna.
Nə məzacımda irtikabi-qırr,
Nə xəyalımda ehtimali-riya.
Küncü-izlətdə fəqr-faqə ilə
Olmuşam öylə məhv kim, məsələ,
Mərkəzi-xaki etsə zirü zəbər,
Bulamaz gərdimi nəsimi-səbə.

Molla Pənah Vəqif (təqribən 150 il əvvəlləri yaşamış):

Ey Vidadi, gərdişi-dövrani-kəcrəftarə bax!
Ruzigarə qıl təməşə, karə bax, kirdarə bax!
Əhli-zülmü necə bərbad eylədi bir ləhzədə,
Hökmi-adil padışahi-qadir qəhharə bax!
Təc-i-zərdən ta ki, ayrıldı dimaği-pürqürur,
Paymal oldu təkərlərdə səri-sərdarə bax!
İbrət et Ağa Məhəmməd şahdan, ey kəmtərgədə,
Ta həyatın var ikən, nə şahə, nə xunkarə bax!

Mirzə Fətəli Axundov (1858-1859 sənələrində təb olunmuş əsərlərindən):

Xitab bər naqil

Mənim əzizim naqil ki, təmsilatı oxuyacaqsan və ya hifz edib söyləyəcəksən, gərəkdir biləsən ki, bu təmsilat məhz ibarətdir neçə nəfər əşxasın arasında vəqə olan güzarişin vəzi-bəyanından və tərh-təşbihindən. Bu surətdə sənə lazımdır ki, hər bir şəbihin halətini onun mükəlliməsindən fərq verib oxuyanda və ya təqrir edəndə müşəxxəs iştibaha salmayasan. Hər şəbihin adının altında yazılan sözlər onun

mükəlliməsinin və bir para şəbihini mükəllimədə əlin dizinə çarpır və ya ağlayır və ya gülür.

Şahbaz bəy:

Vallah yox! Səbəbi olar deyil ki, sən bilmirsən mənim tay-tuşlarım tamam mərifət sahibi olub, qulluq edib, hörmət, izzət tapıb, xoşbəxt olublar. Mən qalmışam elə bu qamışlıqda adsız sansız.

Şərafnisa xanım:

Əvvəla bu yalandır ki, deyirsən. Kim bizlərdən mərifət ilə qulluq ilə, xoşbəxt olubdur. Bu gördüyünüz xoşbəxtlər tamam özgə yol ilə bəxtə yetişiblər. İkinci əgər qulluq etmək istəyirsən, get Tiflisə, orada qulluq elə, bir az sonra əgər istəyirsən, get başqa şəhərlərə ki, əl çatsın, ün çatsın. Parisə bizlərdən nə gedən var, nə gələn var.

25243 Azərbaycanın olduqca uzaq ədəbi mazesindən aldığımız bu üç parçanı gözdən keçirdiyimiz zaman azəricənin keçirdiyi təkamül və ya təkamülün hansı yolda olduğu məlum olacaqdır.

Füzulidən tutaraq M.F.Axundova qədər keçən bir neçə yüz illik müddət içində azəri ədəbi dili farsdan ayrılaraq xalqa, xalq dilinə yaxınlaşmışdır. İndi bugünkü azəri ədəbi dili nə halda bulunur. Bunu da nümunələrlə görək:

Əbdürrəhim bəy Haqverdiyev:

Rəməzan daxil olub, yarmarkalar... bağışlayın, səhv etdim... məs-cidlər açılıb, marallarım mətə'larını hazırlayırlar; yəni moizə kitablarını rəfdən alıb, tozlarını təmizləyib, başlayırlar əzbərləməyi.

Burada bir haşiyə çıxım. Siz belə güman edirsiniz ki, axundlar etdikləri vəzləri sinələrindən, yəni başlarından buyururlar. Səhv-siniz. Qoy həqiqəti bilməyənlər bilsinlər ki, bir nəfər atası rəhmətlik 5-6 yüz il bundan əqdəm götürüb bir vəz kitabı yazıb, o kitabda tamam 30 ədəd vəz var. İndi axundlar o kitabı qabaqlarına qoyub hər axşam bir dənə vəz əzbərləyib, səhərdən gəlib camaata nəql eləyirlər. Mən bu haşiyəni axundları məzəmmət edənlər üçün çıxıram. Onlar axundlara sərəniş edir ki, heç bir təzə söz meydana çıxart-

M.F.Axundov adına
Azərbaycan Milli
Kitabxanası

mırlar. Nə cəlləsinlər tanrı bəndələri? Başda yox, sinədə yox, təzə söz ki, yerdən çıxmaz.

Cəlil Məhəmmədquluzadə (Molla Nəsrəddin):

Nazlı (*anasına*). Ana, başına dönüm, ana, qadını alım, ana, deyirlər, bu gələcək qonağımız ölüləri dirildir. Qadını alım, ana, bir de görüm doğrudur, yoxsa yox? (*Anasını qucaqlayır*)

Kərbəlayı Fatma. Ay qız, mən nə bilim. Mən də sənə kimi. Hələ mənə ötür, indi qonaqların gəlmək vaxtıdır. Qoy işimi görüm. A qız, Zeynəb! Tez ol, yastıqları gətir, bu tərəfdən qoy. Bu xalçanı bir az yuxarı çək. Tərpəş!

Mirzə Ələkbər Sabir:

Fəhlə! Özünü sən də bir insanımı sanırsan?

Pulsuz kişi, insanlığı asanımı sanırsan?

İnsan olanın cahü cəlalı görək olsun,

İnsan olanın dövləti malı görək olsun,

Himmət demirəm, evləri ali görək olsun,

Alçaq ufacıq daxmanı samanımı sanırsan?

Axmaq kişi! İnsanlığı asanımı sanırsan?

Azəri ədəbi dilinin əsası, təməli, şübhəsiz, bu dildir. Diqqət ilə baxarsanız, bugünkü ədib və şairlərimizin dili, bir tərəfdən, əski azəri ədəbi dili ilə, digər tərəfdən, xalq dili ilə bağlıdır. Bununla bərabər, rus, fransız kimi başqa mədəni xalqların ədəbi dillərilə müqayisə olunarsa, ədəbi dilimiz hələ təşəkkül etmiş, son şəklini almış sayılamaz.

Suallar:

1. Götürdüyümüz parçaları bir-birilə müqayisə edərsəniz, hansı şair və ədiblərin dili bir-birinə yaxın görünür?

2. Nə üçün əski ədəbi dilimizdə daha çox əcnəbi sözlər var idi?

3. Bugünkü ədəbi dilimiz nə üçün xalqa yaxlaşıb?

Vəzifə:

Tanıdığınız ədib və şairlərdən hansının dilini daha tez anladığınızı, sevdiyinizi səbəblərlə bərabər yazınız!

Danışiq – nitq nə surətlə meydana gəlir?

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Bizim danışığımız, nitqimiz sözlərdən meydana gəlir. Lakin sözlərin gəlişigözl, təsadüfi surətdə yan-yana düzülməsi danışiq üçün kifayət etmir. Məsələn, bu aşağıdakı sözləri səslə oxuyunuz:

Yaxşı... aeroplan... asanlıq... poyezd... keçir...

Yaxud: Aeroplan... poyezd... asanlıq... keçir... yaxşı...

Heç bir şey anlaşılmır, deyilmi? Lakin əgər birisi aeroplanın poyezddən daha tez getdiyini söyləmək istəsə, haman sözləri bu sıraya salacaqdır:

Yaxşı aeroplan asanlıq (ilə) poyezd (i) keçir.

Burada sözləri müəyyən bir sıraya saldıığımız kimi, *ilə*, *-i* parçalarını da artırıq. Bu şəkli almış olan sözlərin sırasını dəyişdirək:

Yaxşı poyezd asanlıqla aeroplanı keçir.

Bu sıradan tamamilə ayrı, hətta bir neçəsinə zidd bir mənə çıxdı. Danışiq eyni sözlərlə yapıldığı halda, mənə tamamilə başqalayıb, nə üçün?

Burada görülür ki, danışiqda söz sırasının çox böyük əhəmiyyəti vardır.

Şu aşağıdakı misallarda sözləri o surətlə tərtib ediniz ki, başqa-başqa mənalar çıxsın. Özünüzdən misallar tapıb yazınız və sıralarını dəyişdirib təcrübədə bulununuz:

1. *Əhməd Məhəmməddən yaxşı, ağıllı, tərbiyəlidir.*

2. *Gəmi su aldı.*

3. *Cahillik zərər, oxumaq kar(fayda)dır.*

4. *Yer toparlaq, göy mavidir.*

5. *Sakit olan salamat olar.*

Yuxarıdakı misallarımızdan olduqca açıq surətdə görüldü ki, iş yalnız söz sırasında deyil; ayrı-ayrı sözləri bir-biri[nin] yanına necə də düzsək, mənə verməyə bilər.

Məsələn: *Ac... qarın... doy... göz... doy...*

Bu sözləri mənəli bir surətdə tərtibə salmağa çalışınız. Olurmu?

Bu sözləri dəyişdirmədən, sıralarını dəyişdirməklə doğru və mənəli bir cümlə, yaxud danışiq meydana gətirmək mümkün ola bilməz.

Bu sözlərdən doğru cümlə, danışiq bu surətlə meydana gətirilə bilər:

1. *Ac(in) qarn(ı) doy(ar), göz(ü) doy(maz)*

2. *Acın qarnı doyar, gözü doymaz.*

Aynı-ayrı sözlərdən mənalı bir cümlə meydana gətirmək üçün nə etdik? Əsasən sözlərin heç birisini dəyişdirmədik. Yalnız *ac* sözünün axırına *-ın*, *qarn* sözünə *-ı*, *doy* sözünə *-ar*, *göz* sözünə *-ü* və yenə *doy* sözünə *-maz* əlavə etdik. Demək ki, haman hər sözün axırına bir şey əlavə etmək lazım gəldi.

Daha bir misal alalım:

Çörəkçi, çörək ver!

Çörəkçi, çörəyi ver!

Birinci sətirdə sözlər heç dəyişdirilmədən bir-birinin yanına düzül-məklə mənalı bir cümlə verdikləri halda, ikinci sətirdə *çörək* sözünü *çörəyi* şəklinə salmaq lazım gəldi.

Suallar:

1. Anlamadığınız əcnəbi dilin sözləri sizin üçün söz ola bilərmi?
2. Dilin sözləri hansı şərtlər altında artır?
3. Mənalı və mərbut danışmaq necə olur?

Nəticələr:

Sözləri dəyişdirmədən mənalı və məntiqi danışmaq meydana gətir-mək qabil deyildir.

Sözləri bir-birinə bağlayan *-ın*, *-u*, *-maz*, *-ar*... kibi parçalara "yar-dımçı parçalar" təbir olunur.

Danışmaq cümlələrinə ayrılır.

Cümlə bir kərrədə söylənən və məna cəhətindən yardımçı par-çalarla bir-birinə bağlanmış söz qrupuna deyilir.

Cümlədən sonra yazıda nöqtə qoyulur.

1) Söz lüzumlu tərtibə salınır.

2) Sözlər arasına yardımçı parçalar qoyulur.

Vəzifə:

"Karl Marks və uşaqlar" parçasını yazınız və bu parçadakı yar-dımçı parçaları, sözləri bir-birinə bağlayan cüzlərin altını çəkiniz:

Marks uşaqları çox sevdi. Bəzən o, saatlarla öz uşaqları ilə oy-nardı. Kağızdan gəmilər qayırır su ilə dolu bir qab içərisində onları üzdürür, sonra da yandırır, uşaqların bu surətlə keyflənməsindən o da

şad olub, onların qəhqəhələrinə bir uşaq kibi iştirak edərdi. Marks öz uşaqlarını sevdiyi kibi, özgə uşaqları və bilxassə kasıb balalarını da çox sevər idi.

Marksın yaxın yoldaşlarından biri söyləyirdi:

– Kasıbların yaşadığı küçələrdən keçər ikən Marks yüzlərcə dəfə bizdən ayrılır, küçələrdə yuvarlanan uşaqların yanlarına gedərək onlarla danışır, sevər və pul verərdi.

Heca və səslər

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Bu dərslərimizdə biz sizi heca və səs[ın] nədən ibarət olduğu ilə tanış edək. Hecaları və səsləri tanımaq sizə doğru imla yazma işin-də, daha sonra dilin nə kibi ünsürlərdən tərkib etdiyini tanımaqda əməli və nəzəri böyük fayda təmin edir.

Sözləri söylədiyiniz zaman özünü də diqqət ediniz. Dodaqlarınız, diliniz, dişlərinizin bir çox hərəkətlərdə bulunduğunu görəcəksiniz. Dodaqlar gah irəliyə çıxır, gah açılır, gah bir-birinə toxunaraq qapa-nır; dil ya rahat durur, yaxud dişlərə, damağa yapışır; dişlərə gəlincə, bunlar da bir-birinə toxunur, yaxud bir-birindən uzaqlaşır və sairə.

Bu qədər hərəkət nəyə lazımdır? Dilimizdə tapılan dürlü-dürlü səsləri tələffüz etmək, çıxarmaq üçün.

Misalları ilə göstərək: başda [u] səsinə tələffüz ediniz, sonra [i] səsinə. Nə deyirsiniz: [u] səsinə çıxardığınız zaman dodaqlar irəliyə doğru uzanır, dilin arxası damağa doğru yuxarı qalxır. [i] səsinə tələf-füz etdiyiniz zaman dodaqlar dərhal arxaya doğru gedir, dilin ucu fəzlə irəliləyir.

Başqa bir misal alaq: [b] səsinə, sonra [d] səsinə tələffüz ediniz. Nə deyirsiniz: [b] səsi çıxarılanda dodaqlar qüvvətli surətdə bir-birinə yapışır və dərhal açılıb arxaya gedir; [d] səsi söylənərkən do-daqlar rahat qalır, lakin dişlər hərəkətə gəlir.

Türkcədə sözlər çox dəfə bir neçə səsdən meydana gəlir. Məsə-lən, *daş* sözündə üç səs var: [d], [a], [ş], *daşlıq* sözündə 6 səs: [d], [a], [ş], [l], [ı], [q]. Demək ki, dodaqlar, dil, dişlər, damaq bütün danışq, nitq üzvləridir. Bunlara, bu üzvlərə burnu əlavə etməlidir. Məsələn, [m], [n] səslərini çıxarmağa çalışdığınız təqdirdə ciyərlərdən gələn havanın burundan çıxdığını duyacaqsınız.

Ayrı-ayrı danışq səslərini yalnız nəzəri olaraq göstərmək mümkün olub, danışq zamanında bunları bir-birindən ayırmaq qabil deyildir. Məsələn, *daşlıqlar* sözünü tələffüz ediniz. Buradakı səslərin ayrı-ayrı fərqi olmasın. Bu sözü parçalara ayırmaq lazım gəlsə, bu yolda ayırırsınız: *daş-lıq-lar*. Başqa bir söz alaı: *dənizlər*. Bunu parçalarına ayırısaı, *də-niz-lər* olmasmı?

Bu parçalara diqqət etsəniz, görəcəksiniz ki, *daş* sözünü söylədiyiniz zaman ağzınızı bir kərə açdınız. *Daşlıq* sözünü söylədiyiniz zaman neçə kərə? İki.

Daş-lıq-lar sözünü tələffüz ediniz: neçə dəfə ağız açmaq məcburiyyətində qaldınız? Üç dəfə, deyilmi?

Bir ağız açmaqda söylənilən, tələffüz edilən bir, yaxud bir neçə səsə "heca" təbir olunur. Yuxarıda misal olaraq götürdüyünüz sözlərdəki sait səsləri sayınız. Hecaların sayı bunların saitlərinin sayına müsavidirmi? Müsavidir. *Daşlıq* sözündə iki saitə: [a], [ı] var, iki də heca... ilax.

Demək ki, hecalar türkcədə daima saitlərin yardımı ilə meydana gətirilir.

Nəticə:

- 1) Səs müəyyən səs üzvlərimiz vasitəsilə meydana gəlir.
- 2) Hər səsə iştirak edən üzvlərimizi özümüzü yoxlamaı, danışğımıza diqqət etmək sayəsində təyin eləyə bilərik.
- 3) Bir kərrədən söylənən, tələffüz edilən bir, yaxud bir neçə səsə "heca" təbir olunur.
- 4) Hecalar da birləşərək söz, sözlər də cümlə, nəhayət, cümlələr təşkil olunur.

Vəzifə:

Aşağıda gətirilmiş parçanı əvvələn səsle oxuyunuz, sonra səsləri cizgilərlə göstəriniz (g-e-n-i-ş), daha sonra eyni surətdə hecaları (ə-mək-çi) göstəriniz.

"Geniş əməkçi kütləsinin sosializm quruluşuna cəlb edilməsində ən mühüm vasitələrdən biri də mətbuat və işçi-kəndli müxbir hərəkətidir. Bunlar vasitəsilə əməkçilərin böyük bir hissəsi ölkəmizdə yeni quruluş işlərində iştirak edir".

Yaxud eyni məqsədlə bu parçanı ala bilərsiniz:

"Mirzə Cavad küçə mirzəsi idi. Böyük şəhərlərdə, məsələn, Tiflisdə, Bakıda, İrəvanda, Gəncədə onları görmək mümkündür. Bunları ya məscid darvazasının altında, ya meydanlarda, ya məhz küçələrdə görürsünüz; bir xırda palas salıb, qabaqlarında bir yeşik, yeşiyin üstündə iki-üç kitab, bir qələmdan, neçə vərəq kağız, əyləşib, müştəriyə müntəzirdilər."

Suallar:

1. *Kütlə, cəlb, müxbir* kibi sözləri gözdən keçiriniz: bu sözlərin söylənişi ilə yazılışı arasında nə kibi fərq var?
2. Sözlərdəki səslərin miqdarı ilə yazıdakı hərflərin sayı bir-birinə müsavimi?
3. Ərəb hərflərinin türk dili səslərini işarət edib-edəmədiyi burada görülürmü? Necə?

Sövt, yaxud səda

(Bu dərsə 1 saat verilir)

"Səs" sözünü rusca "звук" sözünün qarşılığı olaraq qullanacaq olursaq, "голос" sözünə qarşılıq ancaq "sövt", yaxud "səda" sözünü qullana bilərik.

Yuxarıdakı dərsimizdə dildəki səslərin nə surətlə meydana gəldiyini izah etdik. Əcəba, ümumiyyətlə insanda sövt, yaxud səda nə surətlə hasil olur? Çünki saydığımız dil, dişlər, dodaqlar özləri səda meydana gətirmirlər, ancaq sədaya bu və ya o şəkli verirlər.

Ya sövt necə hasil olur? Səs çıxardığınız, yaxud danışdığınız zaman gözəlcə diqqət ediniz.

Boğazınızın ətrafında bir-biri üzərinə keçirilmiş halqa kibi qıgırdaqlardan ibarət bir kanal, yaxud boru şəklində qisim vardır. Bu halqacıqları boğazınızın yuxarısında əlinizlə yoxlayıb tapa bilərsiniz. Bilərsəniz bu halqaların ən aşağıdakı əl ilə pək gözəl fərq edilə bilər. Buna "Adəm alması" təbir olunur. Əlinizi bunun üzərinə qoyaraq udqunun. Adəm alması sürətlə və qüvvətlə yuxarıya qalxır, sonra yenə aşağı enir. Bu Adəm almasının iç tərəfindən bir-birinin yanında iki özələcik vardır ki, bunlara "səs telləri" təbir olunur. Biz danışrkən, ciyərlərimizdə bulunan havanı dışarı buraxırıq. Bu hava görülmüş olan səs tellərinin arasından keçir və bunları titrəməyə, cəhizə

məcbur edir. Bunlar sürətlə ehtizaza gəlirlər. Bu titrəmə, ehtizazdan səs hasil olur.

“Evdə pedtexnikum” serisinin “fizik” şöbəsidəki dərslərdən görəcəksiniz ki, ümumiyyətlə sövt, yaxud səda əşyanın, maddələrin titrəməsindən hasil olur. Bunu bilmək üçün iki dürlü təcrübədə buluna bilərsiniz:

1. Ölinizi səs verməkdə olan saz, yaxud tarın və yaxud kaman-çanın telləri üstünə qoyunuz; **bu** tellərin titrədiyini görəcəksiniz.

2. İşarət barmağınızı Adəm almasının üzərinə qoyub uzunca müddət [a] səsini çıxarınız; barmağınızın xəfif surətdə titrəməsini duya bilərsiniz. Bu titrəmə səs tellərinin titrəməsidir.

Səs telləri də boğazla bərabər, danışiq üzlərindəndir. Bunların cümləsinə birdən “nitq, danışiq cihazı”, yaxud “aparatu” təbir olunur.

Ədəbiyyat

(Bu dərslər 3 saat verilir)

Əzab qorxusu

“Əzab qorxusu” hekayəsini *əcəla etməyərək yavaş-yavaş, səslə oxuyunuz. Oxuduğunuz zaman nöqtələrə və başqa durğu işarələrinə diqqət ediniz. Hekayə içində rol oynayan şəxslərin sözlərinə sıra gəldikdə, buraları ifadə ilə, yəni bu şəxslərin duyğularına və məzaclarına uyğun səs ilə oxuyunuz. O surətlə ki, doğrudan da, təbii danışığa uyurmağa çalışınız.*

Yazarı: Simurq

Məktəb Qəza Maarif Şöbəsi tərəfindən arvadlara məxsus açılmış savad kurslarından ibarət idi. Kurslar rəsmən beş ay əvvəl Qəza İcraiyyə Komitəsi sədrinin gəlməsi münasibətilə [açılmışdı]. Ancaq dərslər 3 ay tamam idi ki, başlanmışdı və hal-hazırda da oxuyanlara hökumət tərəfindən pal-paltar veriləcək, – deyə səs dağıldığından, bir çox arvad və qız bu kurslara yazılmışsa da, amma kurslarda dərslər oxuyan 20–25 adam idi.

Kursların dərsləri hər gün saat 4-də başlanacağı elan olunmuşsa da, saat 4-də Zinət xanımdan başqa bir kəs olmazdı. O idi ki, dərslər 4 əvəzinə, saat 5 tamamdı, bəzi vaxt bir neçə dəqiqə də ötmüş başlanırdı. Bunu kurs müəllimləri Dilavər xanım da bilirdi və 5 tamamdı məktəbdə hazır olurdu.

Bu barədə Zinət nümunə ola bilərdi. Saat 4 oldumu, əlində nə iş olsa, buraxar, kitab-dəftərini alıb, bənövşə rəngli çadrasını başına salar və dərslərə doğru yollanardı. Yoldaşı və qonşularının evləri yanından keçərkən məktəbin vaxtı olduğunu elan edərdi.

– Bilqeyis, tez ol, mən getdim.

– Gülcəhan, qız, gəl, vaxtdır, axşam oldu.

– Anabacı, dərslər vaxtı keçir, tələs!

Hərəsinə bir növ dəvət edə-edə Zinət xanım məktəbə hər gün birinci gəlirdi. Tez çadrasını atıb, kitabını açar və oxumağa başlardı. Bir-bir qızlar cəm olardılar.

Hər gün qızlardan bir neçəsi gəlməzdi. Müəllimə onların adlarını yazar və sonra səbəbini sorardı; məlum olardı ki, gəlməyənlərə ev və ailə işləri mane olmuş.

– Gülçöhrə! Dünən nə üçün gəlməmişdin?

– Dünən ev təmizləyirdik, gecə qurtardıq!

– Sən nə səbəbə gəlməmişdin, – deyə o birisindən sorur.

– Xalamgil bizə gəlmişdilər.

Hər dəfə belə cavablardan sonra müəllimə deyirdi:

– Bacılarım, bunlar xüsusi ev işləridir, bunlar dərslərə mane ola bilməzlər. Görək bu işlərə baxmayıb, gələsiniz! Bunların sizə dəxli yoxdur!

Amma qızlar heç başa düşmürdülər, nə üçün bu işlərin onlara dəxli yoxdur. Dərslərdən qabaq qızlar təzə əhvalatları bir-birinə nağıl edirdilər:

– Axundun qızı üçün nişan getdi!

– Görəsən nə apardılar?

– Gülcəhan arvad deyir ki, 4 dəst paltar, ipək corab...

– Ey, bəsdir, qadam onun ağzına da, paltarına da...

– Nə üçün, ay Səkinə, məgər pis qızıdır?

Səkinə xanım “eh” deyib cavab vermədi. Səkinə xanım gözəl olduğu üçün, yaxud bəy qızı olduğu üçün heç kəsi bəyənməzdi. Hamısının üstünə gülərdi.

Zinət məzəmmət edərdi:

– Allah xeyir eləsin, yazıqdır!

Zinətin rəhmli, xeyirxah olduğunu hamısı bilirdi. Heç bir kəs onun sözünün qabağına söz deməzdi. Zinət qızların ağıllısı hesab olunurdu, amma Zinət ağır, sakit qulaq asar, sonra öz fikrini söylərdi.

Bu gün hamı qızlar gəlib təəccüblənirdilər. Zinət gəlməmişdi.

Qızlar gələndən soruşurdular:

– Ay qız, Zinətdən xəbərin varmı?

– Nə olub ki!

– Görmürsən ki, gəlməyibdir!?

Heç kəs bilmirdi ki, nə üçün bu gün Zinət yoxdur. Bəzi zənn edirdilər ki, gələr, bəlkə, gecikmişdir. Bəzisi deyirdi ki, gəlməz və ona görə də təklif edirdilər ki, dərsləri buraxıb gedib səbəbini bilsinlər.

Bir azdan sonra Zinət xanımın qonşusu Bilqeyis gəldi. Onu görən kibi qızlar əhatə edib soruşmağa başladılar:

– Ay qız, Zinətə nə olub ki, yoxdur?

Bilqeyis xəbər verdi ki, bir şey yoxdur, gecikmişdir. Çünki dayısı-gildə mərsiyəxan oxudurlar. Şəhərdən bir mərsiyəxan gəlib 10 gün oxuyacaqdır. Bunu eşidən qızlar yenə öz adi söhbətlərinə məşğul olmuşdular ki, Zinətin çadrasını pəncərədən gördülər, hamısı qapıya tərəf atıldı.

Zinət xanım sakit, başı aşağıda içəri daxil oldu.

Zinət xanımın həmişəki gülər üzündə böyük bir qəm var idi. Bunu hamısı gördü, görməmək olurdumu? Gülər üzünü, məlahətli Zinət bu gün ağlamış, dolmuşdu.

Qızlar Zinət xanımın belə acıqlı, daha doğrusu, qəmli olduğunu görüncə, kənədlər. Bir-birinə baxıb, Zinət xanımın başında bir iş olduğunu işarə ilə bildilər. Bir şey var! Ancaq o nədir? Həmişə qəhqəhə ilə gülən Səkinə qızların bir neçəsini kənara çəkib:

– Görək qızın dərini bilək, – dedi. Hamısının fikri bu idi.

Birdən Səkinə xanım Zinətin kitabsız gəldiyini gördü:

– Bəs sən kitabın, dəftərlərin hansı, ay qız?

– Gətirmədim, hamısını da yandıracağam!

– Ay qız, nə olmuşdur?

– Mən daha oxumayacağam! Gəlməyəcəyəm.

Hamısı təəccüb etdi. Yərbəyerdən səbəbini soruşmağa başladılar. Zinət başladı:

– Bu gün dayımgildə mərsiyəxan oxuyurdu. Mərsiyəxan şəhərdən gəlmiş bir seyiddir. O deyirdi ki, əgər bir qız bu dünyada əlinə qələm alıb yazı yaza, o qələm o dünyada onun əlində od tutub yana-

caq; bu dünyada qızın yazdıqları xətləri qiyamət günündə ilan kibi qızın bədənində sarılacaq. Çünki qızlara oxumaq, yazmaq haramdır, bircə Qurandan başqa, qızlar əlahiddə kitab oxuya bilməzlər... Bir də mərsiyəxan dedi ki, şkolada oxuyan qızları 19 dəfə yandıracaqlar, ata və analarını oddan qayrılmış gürz ilə döyəcəklər.

Qızlar hamısı məbhut, mat qulaq asırdılar, kimsə bir söz söyləmədi.

Zinət sözündə davam edib dedi:

– Mən bu gün mərsiyəxandan eşitdiyim sözlərdən sonra dərslər oxumayacağam, töbə edəcəyəm, nəzir verəcəyəm, bəlkə, Allah bağışlasın...

Bunları eşidən Səkinə titrək və zərif bir səda ilə:

– Mən də oxumayacağam, dərslər gəlməyəcəyəm, qorxuram.

Bu hində qapı açıldı, müəllimə üzündə təbəssüm olaraq içəri daxil oldu. Qızlara salam verdi. Qızlar hamısı sakit durmuşdular. Müəllimə mizin yanına keçib kitablarını üstünə qoydu və üzünü qızlara tutub:

– Nə üçün durmuşsunuz, yerinizdə oturun! – dedi.

Kimsə cavabında bir söz söyləmədi, hamısı Zinət xanıma baxdı-lar. Birdən Zinət xanım ağlaya-ağlaya:

– Mən günahdan və onun əzabından qorxuram, oxumayacağam. Sağ ol, – deyib getdi.

Onun dalınca Səkinə qız, sonra o biri qızlar birer-birər çıxıb getdilər. Axıra qalan qızlardan birini müəllimə saxlayıb bu hadisənin səbəbini bildi...

Hekayədən faydalanmaq üçün onu qurudan-quruya oxuyub çıxmaq kifayət etməz. Bu hekayənin üzərində düşünmək, onu izləmək lazımdır. Bu məqsədlə aşağıda bir neçə suallar verilir ki, bunlara veriləcək cavablar aydın, mündəricəli olmalı və hər birinə yenə hekayə içindən misallar gətirilməlidir.

Yalnız bu surətdə ədəbiyyat və dil məsələlərini gərəyi kibi anlayan, münəvvər, məlumatlı adam ola bilərsiniz.

Suallar:

1. Zinət xanım hekayədə necə bir mövqə tutur?
2. Zinət bu hekayədə necə şəkildə görünür?
3. Savad kurslarına qadınlar nə üçün gedirdilər?

4. Nə üçün Zinət kursları tərk etdi?
5. Axundlar və mərsiyəxanların doğrudan da cahil xalq arasında bu qədər təsiri varmı?
6. Bu hekayə inqilabın hansı illərinə aid ola bilər? Özünüzün bu barədə nə kimi müşahidələriniz var?
7. Simurq hekayəni öz adındanmı eyləyir, yoxsa başqası adından?
8. Simurq Zinət xanıma və bu işə necə baxır, hekayədən görünürmü?
9. Müəllimin dilinə baxınız: a) Qısa, yaxud uzun cümlələr iləmi məramını anladır? b) Xalq danışq dilindən alınmış parçalar varmı? c) Anlaşılmayan sözlər hansılardır? ç) Hekayənin hansı parçaları xoşunuza gəlir? d) Mühərrir yalnız özümü danışır, yoxsa özgələrini də danışdırırmı? Kimləri? və nə üçün?

Qızıl əsgərə

Ə.Fevzi

– Addımla!
 – İrəli!
 – Bir... iki... üç...
 – Arş!
 – Bir arslan qəlbilə haydı, arkadaş!
 Hələ zəncirlərdə inləyənlər var,
 Qızıl bayrağına göz tikənlər var...
 Bəklər şimşəyini uzaqda bulut,
 Yıpranan qəlblərə ver həyat, ayıt.
 Gümüş silahına süngünü sal da;
 Haq, əzənlərdən intiqam al da!

Yerin sinəsində tutuşmuş cahan,
 Tacları yaxacaq alov var, inan.
 Bayraq rəhbərindir, dünya vətənin,
 Qəlbinin atəşi sönməsin sən!

Bir yıldırım kibi Qərb elində çax,
 Sönmüş qəndilləri Şərq elində yax.
 Paslı zəncirlərin düyümünü aç!
 Birlik şüarını beş qıtəyə saç!

Suallar:

1. Şairin qızıl əsgərə müraciəti nə üçündür?
2. Şair qızıl əsgərə başlıca nə kibi ümidlər bağlayır?
3. Yuxarıdakı "Əzab qorxusu" ilə bu şəri bir-birinə bağlaya bilərmisiniz?
4. Bu parçanın şeir olduğunu necə anlamalı?
5. Şeirdəki misraların bir-birinə bənzəyən sonlarını (qafiyələri) göstərə bilərmisiniz?

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU

Giriş

(Bu dərsə 1 saat verilir)

İndiyə qədər, məlum olduğu üzrə, türk dilinin tədris üsulu haqqında pək az yazılmış və söylənmişdir. Dilimiz və əlifbamızın ədəbiyyat və ümumiyyətlə bədii əsərlərimizin tədris üsulu imdiyədək tamamilə elmi, pedaqoji təməllər üzərinə qurulmuş olmadığı kibi, eyni zamanda müxtəlif üsullar arasında seçki etmək şü və yaxud bu üsulla çalışmaq işi daha ziyadə müəllimin öz zövqünə, öz vicdanına qalmışdır. Lakin bu zövq doğru işləyə bilmək üçün müəllim, yaxud müəllim namizədi olan yoldaşımız elmi və son pedaqoji üsullarla görüşü kibi aşına olmalıdır.

Zamanımıza qədər ortaya çıxan az-çox qiymətli üsuli-metodik ədəbiyyatın müəllimlərimiz tərəfindən görüşü qədər nəzəri-diqqətə alındığı haqqında da əlimizdə dəlillər yoxdur.

"Evde pedtexnikum" serisini təqib edəcək olan oxucular irəlidə nəzakətli, anlayışlı müəllimlər ola bilmək üçün bilxassə, üsuli-tədris məsələlərinə fəvqəladə əhəmiyyət verməlidirlər. Çünki yalnız mövzunu, öz dərslərini bilməklə müəllim işini bitirmiş sayılmaz. Eyni zamanda bu dərslər, bu məlumatın qarşısındakı tələbələrə, şagirdlərə verilməsi, aşılması, təlim edilməsi yollarını da bilməlidir ki, bu da müəllimin öz istedadından sonra, üsuli-tədris qanun və əsaslarına aşına olub-olmamasından asılıdır.

Türk dilinin tədris üsullarına təxsis olunan bu sətirlərimiz dil müəlliminin qarşısında duran mühüm üsul məsələlərini qavrayacaq və kağız üzərində mümkün olduğu dərəcədə ona konkret açıq nümunələr və şəkillər üzərinə bina edilmiş materiallar, məlumat verəcəkdir.

Bu materialların görək tərtibində, görəksə mündəricatında, bir tərəfdən, ibtidai məktəblərimizdə dərslərin gedişi, bir tərəfdən də, imdiyə qədər bu məsələlər ətrafında meydana çıxan üsul və elmi ədəbiyyat nəzəri-etibara alınmışdır.

Dil dərslərində olduğu kibi, burada dilin üsuluna aid olaraq başlıca məsələləri qavrayacaq üzrə aşağıdakı plan və tərtib qəbul edilmişdir:

1. Şifahi nitqin inkişafı və əlifbanın öyrənilməsi üsulları.
 2. Yazı və imla üsulları.
 3. Qiraət üsuluna aid məsələlər.
 4. Türk dilinin tədris üsulu nöqtəyi-nəzərindən xüsusiyyətləri.
 5. Dil üzərində müşahidə (sərf və nəhv) üsulları.
 6. Ana dilinin tədqiqi ilə bağlı olaraq təşkilat məsələləri (ana dili dərnləri, dil kabinəsi, divar qəzetələri, ədəbi axşamlar və sairə).
 7. Ana dilindən material yığmaq üsulları.
 8. Kompleks sistemində ana dili.
 9. Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları.
- Bu 9 nöqtədə irəlidə keçəcəyimiz əsas məsələlər müxtəsər surətdə qeyd edilmişdir.

Üsul dərslərimizlə dil dərslərimiz müvazi olaraq gedəcəyindən, yuxarıdakı tərtib etibarı və təsadüfi olub, dərslərimizdə təqib olunacaq sıranı ancaq təqribi surətdə göstərir.

Dilin məktəblərdəki əhəmiyyəti

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Məktəbdə, tədris ocaqlarında dilin nə kibi əhəmiyyəti vardır? Müəllim bu məsələni hər zaman düşünməli, bu kibi suala konkret açıq cavabları olmalıdır.

Məktəbə yığılan uşaqları gözdən keçirdiyiniz təqdirdə nə görürsünüz? Əvvəllən, onlarda bitməz-tükənməz danışmaq, sözləşmək marağı.

Dərs əsnasında müəllimin gözlərinə gözlərini dikib, çox kərə səs-siz-soluqsuz oturan uşaqlar, dərsləri qurtarır-qurtarmaz bağçaya fırlayırlar və böyük gurultu ilə bir-birlərinə evlərində, küçədə, yaxud dərslərdə olub-keçən şeyləri böyük bir hərarətlə nəql etməyə qoyulurlar.

Bu hadisədə, uşaqların bu hallarında nə görürsünüz? Onlar öz duyğu və fikirlərini ifadə etmə, anlatmaq üçün dil denilən vasitədən mükəmməl surətdə faydalana bilirlər. Yalnız uşaqları? Hansı dərslər olursa-olsun, nə qədər təcrübə alətləri, yardımçı vasitələr tapılsa-tapılsın, müəllim daima dil vasitəsilə, sözlərlə məramını anladıb, alətlərini, yaxud misallarını izah etməirmi?

Buradan gedin, şəhərinizdə, yaxud qəlbəinizdə olan hər hansı bir ictimaiyyətə. Burada nə olur? Məruzəçi, yaxud nitq söyləyən yoldaş

danışır, o biriləri dinləyir, qulaq asırlar. Yüzlərcə adam bir-birinin sözünü dinləmək üçün yığılmış, duruxmuş, sakit oturur.

Küçəyə çıxınız, hər tərəfdən səslər, insan sədası eşidirsiniz ki, bunların hər parçası bir niyyət, bir arzu və fikir ifadə eləyir. Daha saymaq lazımmı? Bütün dəzgahlar, fabrikalar, müəssisələr, hər söz dil vasitəsilə götürülür.

Yüzlərcə adamdan ibarət bir tabor, bir ordu, bir sözlə, gedərkən durur, yaxud sola-sağa dönər.

Bütün bu lövhələri təhlil eləyəcək, bu halların üzərində düşüncək olursaq, nə kibi nəticələrə gəlmək ola bilər? Bu nəticələrə gələ bilərik:

1. Dil, məram və fikir, duyğu ehtiyac... kibi hallarımızı ifadə üçün bir alətdir. Dil olmazsa, insanların çalışması, istehsal, əmək qabil ola bilməz.

2. Dil cəmiyyəti tutan bağlardan birisidir. Kollektiv surətdə camaatla, el biliylə çalışma ancaq dil vasitəsilə mümkün ola bilər. Əcəba, bu qədər kafimi? Dildə tapa biləcəyimiz nəticələr yalnız bundan ibarətimmi? Siz heç insanın necə danışdığına, nə surətdə milyonlarca insanların bir-birini anladığına təəccüb etmədinizmi? Bu məsələnin üzərində düşünmədinizmi? Yağış, yel, yer tərpənməsi, ildırım və başqa hadisələr sizi maraqlandırır, deyilmi? Bunların hər biri birər təbii hadisədir ki, münəvvər adam bunları meydana gətirən səbəbləri bilməlidir. Bunlardan da maraqlı şey insanın öz fəaliyyəti, öz mövcudiyyəti, varlığı deyilmidir? İnsanın təbiətdəki başqa mövcudata görə nə qədər maraqlı və qarışıq bir tarixi və xüsusiyyətləri var! İnsanın tədqiqilə bioloji, fizioloji, psixoloji kibi bir çox fənlər məşğul olur. Halbuki insanda mövcud olan xasiyyətlərin ən maraqlı və qarışıq, eyni zamanda faydalı və lüzumlularından birisi də dil və danışmaq xasiyyətidir. Dilsiz bir insan yığını, bir şəhər, yaxud kənd, daha qısa deyək, bir ailə, yaxud bir müəssisə yaşaya, paydar ola bilməz. Ola bilməz.

Danışmaq bir cəhətdən, dil dərslərimizi oxusanız, görəcəksiniz ki, insanın bir taqım nazik və qarışıq üzvlərinin fəaliyyəti sayəsində qabil ola bilər. Digər tərəfdən, ancaq cəmiyyət halında yaşayan müəyyən ictimai kollektivlər, qruplar, kütlələr meydana gətirən insanlarda görülür.

Bu sonuncu cəhəti necə xülasə eləyə bilərsiniz? Bu surətlə:

3. Dil ən maraqlı üzvi və ictimai hadisələrdən birisidir.

Bu surətlə dilin məktəblərdəki yeri bu üç cəhətdən təyin edilir. Dilin bu xüsusiyyətlərinə görə müəllimin vəzifəsi nədir? Deyək ki, dil müəllimi bu aşağıdakı parçanı tələbələrinə öyrətmək istəyir:

Qızıl bayraq

Günəş kibi parıldayan
Şu sevimli gözəl bayraq.
Mələk uşaq, buna inan,
Sənin bəyaz əllərinə
Ciddi, nəcib, vəqur, zində
Yüksələcək, parlayacaq.
Bayrağını solğun görmək
Sənə ürək yarasıdır.
Mələk uşaq, əlbət ölmək
Xeyirlidir alçalmadan.
Yüksəlt onu, yavrim, inan,
Bu inqilab armasıdır.

Bu şəri tələbələrinə oxudan, öyrədən müəllim, bir tərəfdən, tələbələrin danışığına əhəmiyyət verməli, digər tərəfdən, şəri, təbii, tələbələrin bilik və hazırlıq dərəcəsinə görə təhlil etdirməli və nəhayət, görək bu şerin və görəksə tələbələrin bu şeir üzərində götürəcəkləri müsahibədəki sözlərin müəyyən qanunları üzərində uşaqları düşündürməlidir.

Suallar:

1. Dilin əhəmiyyəti, məktəblərdəki yerini daha nə surətlə təyin eləyə bilərik?

2. Yuxarıda dilin xasiyyətləri, məktəblərdəki yeri haqqında söylədiklərimizi öz misallarınızla izah edə bilərsiniz?

3. Bu şəri tələbələrə əzbərlətmək, yaxud mənsur surətdə hekayə etdirməklə dilin hansı xüsusiyyətini inkişaf etdirmiş olardıq? Bunun, bu kibi işlərin tələbəyə nə kibi faydası vardır?

Uşaqlarda danışığın inkişafı

(Bu dərsə 4 saat verilir)

a) Təbiət haqqında müsahibələr

Ümumiyyətlə dil dərslərini birinci qrupla başlarkən, dərslərin mərkəzi-siqləti uşaqlarla olacaq danışığ üzərinə qoyulur. Məktəblər payızda açıldığından bu kibi danışıklar üçün imdidən ön əlverişli, münasib mövzu uşaqların məktəbə qədər yayda keçirdikləri vaxt üzərinə ola bilər. Bu mövzu üzərinə yapılacak müsahibələr sayəsində müəllim, bir tərəfdən, uşaqlar ilə görüşü kibi [...] tanışlıq peyda eylər, digər tərəfdən, onları fəal surətdə, doğrudan-doğruya müsahibədə iştiraka dəvət eləmiş olar. Bu surətlə uşağın dili açıldıqdan sonra onu, uşağı öz mühiti haqqında, o mühitdə olan əşya və hadisələr barəsində danışığa sövq eləməlidir.

Uşağın mühitində nə var? Bir tərəfdən, təbiət və təbii hadisələr, digər tərəfdən, uşağın yoldaşları və bu yoldaşların hər gün oynadığı oyunlar, keçirdiyi vaxt... daha sonra kəndli uşaqlarda qismən ailə yardımçısı görürük. Onlar daha çox kiçik yaşdan başlayaraq, anababalarına, qohum-qardaşlarına ufaq-təfək xidmətlər, qulluqlarda da bulunurlar.

Müsahibəmizi onun öz həyatı üzərinə qurmaq sayəsində biz, bir tərəfdən, onun kiminlə yaşadığı, oynadığı, vaxt keçirdiyini, bir də təbii hadisələr haqqında onun görgü və təcrübəsinin nə dərəcə və nə şəkildə olduğunu öyrənirik.

Suallarını, ümumiyyətlə müsahibəsini müəllim, müəyyən plan, əvvəldən sxeması, surəti hazırlanmış cədvəl vasitəsilə götürməlidir.

Təbiət (məsələn: çöllər, çayrlar, ormanlar, nəbatlar, heyvanlar, quşlar) və təbiətin bəzi dəyişmələri (hava, yazda və son baharda nəbatlar) bu kibi müsahibələrin birinci dövrəsini təşkil edir.

Buraya qədər qeyd etdiklərimizdən çıxan nəticələr bunlardır:

1. Əlifba, yaxud yazı dərslərinə başlamadan əvvəl uşaqlarla müsahibə götürməlidir.

2. Bu kibi müsahibələr başlıca üç qisimdən ibarət ola bilər: təbiət, yoldaşlar və ailə.

3. Təbiət haqqındakı müsahibə də iki parçadan ibarət ola bilər: a) təbiət, b) təbiətin dəyişmələri.

Sual:

Uşağın məktəbdən əvvəlki həyatına aid bu növ müsahibəni siz necə təşəvvür edirsiniz?

Vəzifə:

Uşaqlarla təbiət haqqında bir müsahibə tərtib eləyiniz!

b) Ailə, yoldaşlar və məktəb haqqında müsahibələr

Uşağın yoldaşları barəsində danışığa girişməklə biz onun həyatının nə kibi şərtlər, çərçivələr içində keçdiyini görürük: uşaq bizə oynadığı oyunları təsvir eylər, yaxud hər hansı bir işini, məsələn, çayrlara, çöllərə getməsinə, yaxud bağlarda, bağçalarda meyvə yığmasını hekayə eylər. Bəzən bu kibi hekayələr arasında uşaq çox maraqlı və cazibədar lövhələr verə bilər. Yalnız onun hekayəçilik damarını təhrik eləmək, sonra lazım gələn yerlərdə yoldaşlarını da danışığa qarışdırmasını bilmək lazımdır.

Uşağın ailəsi haqqında danışığa girişməklə onun əmək, zəhmətini tanımağa başlayırıq: ata-anası, qohum və qardaşı nə ilə məşğul olurlar və uşaq onlara nə surətlə yardım eləyir. Tarlada, çayırda, bağçalarda, ormanlarda yayda nə kibi işlərlə məşğul olurlar. Bütün bu işlərdə uşaq nə kibi kömək eləmiş [olur].

Uşağın yoldaşları barəsində yapılacak danışıklar müəllimə tələbələrə bir-birinə tanıtməyə, yaxlaşdırmağa xidmət edir. Burada süni, uşaqlardan uzaq, əvvəldən düşünülmüş mövzulardan qətiyyətlə vaz keçməlidir. Danışığı daima elə götürməlidir ki, hekayənin mərkəzində uşağın özü bulunsun. Təbiidir ki, bu kibi hekayə və müsahibələr zamanında dürü rəsmlər, təsvirlər, lövhələr də xidmət edir, uşaqların marağını artırır. Yalnız bu lövhələri müsahibəni, danışığı aydınlaşdıracaq birər vasitə kibi alaraq, əski məktəblərdə olduğu kibi, "lövhə üstündə" danışmaq, yəni cansız və bəlkə, uşaq üçün daha aydın olmayan şeyləri müsahibə mövzu[su] edinmək heç bir surətdə doğru və məntiqli ola bilməz.

Uşaq məktəbə gəlirkən oxumaq, öyrənmək üçün gəldiyini bilir. Ona məktəbə gəlmədən əvvəl anası çanta (heybə, sumka) alır, bəzən bu çantanın içində bəzi kağızlar, dəftərlər qoyulur, gecə-gündüz ona məktəb barəsində dürü-dürü fikirlər, hekayələr söylənir.

Məktəbə gəlib çıxınca uşaq heç görmədiyi, onun üçün tamamilə yabancısı bir mühitə düşmüş olur. Buradakı mobilə, partalar, taxtalar, lövhələr, uşaqların oturuşu, müəllim, daha sonra buradakı şərtlər və qaydalar uşaq üçün hər yeni, yabancısı və bir dərəcəyə qədər vəhşi şeylərdir. Burada müsahibəni o surətdə götürməlidir ki, uşaq məktəbi anlasın və sevsin. Müsahibənin adını "Məktəb və onun fəaliyyəti, işi ilə tanışlıq" qoya bilərik.

Bu mövzu da əvvəlkiləri qədər uşağın danışmaq xassə və istedadını inkişaf etdirməyə pək böyük yardım verə bilər. Bu müsahibə əsasında bu kibi məsələlər qoyulur:

1. Məktəbdə növbətçilik; 2. Məktəb nizamı; 3. Məktəbin donatılması, süslənməsi; 4. Məktəbdə dürlü gushələrin təşkili.

Məktəblə bağlı olaraq ortaya çıxacaq mühüm mövzulardan birisi də uşaqların sağlığı üzərində müsahibədir. Bilxassə bizim hişzusiyyə cəhətindən olduqca geridə qalmış olan kənd məktəblərimiz üçün, kəndli uşaqlarımız üçün bu mövzunu açıq, aydın və faydalı surətdə götürülməsinin fəvqəladə əhəmiyyəti vardır. Bu mövzu ilə bağlı olaraq, müəllim uşağın bildiyi xəstəliklərin şəkli gedişi və az-çox mümkün dərəcədə səbəbləri haqqında müsahibəyə girişər. Bu arada uşağın nəzəri-diqqətini xəstəliklərə qarşı məktəbdə və ailədə yapılan tədbirlər üzərinə cəlb elər.

Nəticə:

Uşağın yoldaşları, ailəsi və məktəbi haqqında müsahibə mühiti öyrənmə yolunda atılacaq birinci addımlardır.

Əski məktəbin "kimlə yoldaş olduğunu de, sən kim olduğunu anlayım", yaxud "ata-ananı sev!", "məktəbdə çalış, böyük adam olarsan" kibi mücərrəd, quru və uşaq üçün yabancısı əxlaqi şüarlar yerinə, konkret ünsürlər və xatirələrlə dolu hekayələr qoyulmalıdır.

Bunun faydaları: 1. Uşağın ictimai mühiti meydana çıxar; 2. Uşaq sərbəst surətdə danışmağa alışar; 3. Uşaq özünün şəxsiyyəti və duyğuları, fikirləri ilə məşğul olan məktəbi sevr.

Suallar:

1. Uşaqlara bir taqım kitablarda yazılmış nəsihətlər üzərində qurulmuş nitqlər söyləmək, yoxsa bu kibi sərbəst müsahibələrmə daha faydalıdır?

2. Yuxarıda göstərilən mövzuları suallı-cavablı nümunələrlə göstərə bilərmisiniz?

3. Daha nə kibi mövzular üzərində müsahibə etmək mümkündür?

c) Proqramdakı mövzular üzərində müsahibə

İndiyə qədər qeyd etdiyimiz müsahibələr bir ay yarım qədər vaxt alar; bu qədər vaxt keçdikdən sonra məktəb Oktyabr bayramlarına yaxınlaşmış olar. Bu zaman da məktəb qarşısında uşağa Oktyabr inqilabı və inqilabi mühiti anlatmaq vəzifəsi durur. Bu mövzu aşağıdakı parçalara ayrılı bilər:

1. Çar dövründə və inqilabdan sonra zəhmətkeşlərin yaşayışı.
2. Oktyabr inqilabı nədir?
3. Uşaqlar Oktyabr bayramında necə iştirak edirlər?
4. Oktyabr inqilabına məxsus lövhə və rəsmlərin izahı.
5. Uşağın kəndində, yaxud şəhərində, ailəsində Oktyabr inqilabından sonra nə kibi dəyişmələr olmuş?
6. Oktyabr inqilabı şüarlarının öyrənilməsi.

Bu mövzu üzərinə konkret surətdə rəsmlər, lövhələr və xatirələrlə dolu bir neçə müsahibə tərtib etmək pək qolay və dilin inkişafı nöqtəy-nəzərindən də çox faydalıdır. Bu müsahibələr əsnasında müəllim uşaqların söz xəzinələrini, sözləri qullanmaqda möharət və biliklərini daimi və tədrisi surətdə artırımağa pək ziyadə diqqət etməlidir. Bilxassə Oktyabr inqilabı şüarlarının uşaqlara izahı bu xüsusda zəngin bir zəmin, qüvvətli bir vasitə olar.

Bundan sonra mövsümə məxsus dürlü mövzular qabağıma çıxır. Məsələn: "Qışa hazırlıq", "Qışda uşağın mühiti", "Məktəbin mühitdəki rolu", "Qışdan bahara keçiş", "Bahar işlərinin başlanğıcı", "Bahar işləri", "Yay üçün hazırlıq" ... ilax.

Bütün bu mövzular, yuxarıda göstərdiyimiz mövzular kibi, müsahibə yolu ilə işlənir və tələbələr yazı texnikasındakı inkişaflarına görə bəzi nöqtələr yavaş-yavaş kağız üzərinə qeyd edilməyə, yaxud təsvir və tərsim olunmağa başlanır.

Xülasə, uşaqların məktəbin birinci qrupunda müsahibələr nəticəsində əldə etmələri lazım gələn nəticə və qazanclar bundan ibarətdir:

"Öz müşahidə və intibalarını, məlumat və fiqurlarını sərbəst surətdə təbii uşaq diliylə anlama bilməlidirlər".

Bunun üçün müəllim uşaqların dilini "düzəltməyə", yəni öz dilini uşaqlara aşılamağa əməl etməməlidir. Yalnız təbii danışqdan kənara çıxan, yaxud hər hansı bir səbəblə səsləri, bəzi sözləri tələffüz etməyən uşaqlar haqqında istisna qəbul edilə bilər.

Məktəbin ikinci ilinə keçsək, burada gərək mövzuların tərtibi və gərəksə mündəricəsi hamam eynidir. İkinci ildə uşaqların təbii mühit və cəmiyyət həyatı haqqındakı görgü və təcrübələri daha da dərinləşdirilir və genişləndirilir. İkinci qrup uşaqları artıq az-çox yazıya aşına olduqlarından hekayə və mövzuların bir çox maraqlı nöqtələri taxtaya yazılır.

Bundan başqa, üzərində müsahibə yapılacak mövzunun planı da yapıla bilər. Plan müxtəlif parçalardan ibarətdir ki, bu parçalar da hekayənin başqa nöqtələridir. Məsələn, "Qısa hazırlıq" kompleksindən "Qısa yem hazırlamaq və saxlamaq" mövzusunu alaq. Bu hekayənin planı bu şəkildə ola bilər:

I. İnsanlar üçün yeyəcək hazırlanması: 1) meyvələrin və səbzələrin təmizlənilib saxlanması; 2) hübubətin (buğda, arpa, yulaf...) təmizlənməsi və üyüdülməsi.

II. Heyvanlar üçün yem hazırlanması: 1) saman; 2) arpa; 3) yulaf; 4) göglər.

III. İnsanlar üçün hazırlanmış ərzağın saxlanması, mühafizəsi: 1) məxzən; 2) kilar; 3) çuxur.

IV. Heyvanlar üçün hazırlanmış ərzağın saxlanması: 1) samanlıq; 2) axır...

Bu növ planların tərtibi, məlum olduğu üzrə, uşaqlar üzərində pək böyük və faydalı təsirlər göstərə bilər. Sistem və üsul altında düşünməyə başlamaq ancaq bu surətdə mümkün olar.

Üçüncü ildə bu məsələlər durur: 1) Kənd və onun təsərrüfatı; 2) Şəhər və kənd; 3) Bizim ölkəmiz.

Bu kompleks mövzular kənd məktəbləri üçündür, şəhər məktəbləri üçün "Bizim şəhərimiz" əlavə olunur. Bu ildə uşaqlar oxuduqlarını, şəklini dəyişərək, mərbut bir surətdə hekayə edə bilməlidirlər. Bununla bərabər, şifahi nitqin inkişafı heç bir surətlə zəiflədilməməli; yalnız bu qrupda şifahi nitq daha mürəkkəb, daha dərin və geniş şəkil alır. Uşaqlar arasında münaqişələr,¹ kiçik məruzələr düzəldilə bilər.

¹ Münaqişə – "müzakirə" mənasında işləndir.

Dördüncü il mövzuları bütün Şuralar İttifaqı (S.S.S.R.) və hətta cahan miqyasında genişləndirir. Bu ilin proqramındakı kompleks mövzular bunlardır: 1) İşçi sinfi, onun zəhməti, təşkilatı və mübarizəsi; 2) Oktyabr inqilabı; 3) Göy və yer; 4) İşçi qadın günü; 5) Birinci may beynəlmiləl zəhmətkeş bayramı; 6) Kəndlinin müvəffəqiyyəti; 7) Birinci dərəcə məktəbdəki işlərin yekunu.

Bu proqram həm kənd, həm də şəhər məktəbləri üçündür. Şifahi nitqin inkişafı üçün görülməli tədbirlər bu qrupda da dəyişməz; yalnız ədəbi parçaları oxumadan sonra olacaq müsahibələr şəklini alır.

Bizdə ibtidai məktəblər beş illik olduğu üçün 4-cü qrupla 5-ci qrup eyni proqramın genişləndirib-dərinləşdirilməsi yolunda gedir.

Bütün indiyə qədər söylədiklərimizdən çıxan ümumi və xüsusi nəticələr bunlardır:

1. Şifahi nitqin inkişafı bütün ibtidai məktəb üçün dil tədrisi sahəsində əsas ümdə məqsədlərdən biridir.

2. Bunun üçün bütün qruplarda dil dərsi müsahibə, məruzə, hekayə üzərində qurulmalıdır.

3. Müəllim hər şöbə və qrupda şifahi nitq və bunun inkişafı üçün yapacağı müsahibələri əvvəldən müəyyən nizam və plan altına almalıdır.

Vəzifə:

Uşağın məktəbə qədər oynadığı oyunlar haqqında bir müsahibə tərtib ediniz[...]. Birinci qrupa mənsub oyunlarda sizin buyurduğunuz məhəllə məxsus oyunlar olmalı.

Əlifbanın öyrədilməsi

a) Hərflər və səs

(Bu dərslər 2 saat verilir)

Məktəblərimizdə imdiyə qədər istifadə edilən ərəb əlifbası üsul cəhətindən pək böyük nöqsanlar doğurmuşdur. Bunlardan ən birincisi hərflər ilə səsin bir-birinə qarışdırılmasıdır. "Dilimizdə bu qədər hərflər var!", "qalın hərflər", "incə hərflər" təbirlərini hər zaman kitablarımızda görür və müəllimlərimizin ağzından eşidirik. Halbuki hərflər başqa, səs tamamilə başqadır. Bunların arasındakı fərqi bilməyən əlifba və yazı tədrisinə müvəffəqiyyətli surətdə başlaya bilməz.

Səs nədir? Həmin səsi [kitabın] içindəki dil dərslərimizi oxuyan tələbə görəcəkdir ki, səs müəyyən danışq üzlərimiz vasitəsilə meydana gətirilən təsirlərdir ki, bunlar qulağımıza yetişəndə biz onları tanıyıq. Bu səsləri, dediyimiz kibi, ayrı-ayrı üzlərimiz meydana gətirdiyindən, səslər də dürlü-dürlü olar. Sonra səsi gözlə görmək olmaz; onu ancaq qulağımızla eşidirik.

Hərf nədir? Hərf kağız, daş, taxta, dəri, dəmir üzərinə qazılan, yazılan, rəsm olunan bir təqım işarətlərdir ki, hər zaman, hər dövrdə, hər xalqda əl ilə yazılar və gözlə oxunar. O halda hərf ilə səs arasındakı ən əsaslı fərqi xülasə etsək, bu nəticəyə gələrək:

1. Səs ağzımız və boğazımızdakı xüsusi üzlər vasitəsilə meydana gətirilir və qulağımızla duyulur.

2. Hərf əl ilə yazılır, meydana gətirilir, gözümüzlə görülür.

Daha sonra bir dildə – dil dərşimizə baxınız – bir çox səslər vardır ki, onlar yazıda göstərilməzlər. Bilxassə bizim imdiyə qədər qullandığımız və bu sətirləri yazdığımız ərəb əlifbasının hərfləri ilə türk dilinin səslərini bir-birinə qarışdırmaqdan daha böyük xəta təsəvvür ediləməz. Məsələn, bu cümləni oxuyunuz:

Əli cümə günü bizə gəlmişdi, gəzməyə getdik.
 علی جمعه گونی بیزه گلمیشدی، گزمه گتدیک

“Əli” sözündə neçə səs var? Üç, deyilmi: [ə], [l], [i]. Üç də hərf: “ə”, “l”, “i”. Buradan görünür ki, iki sonrakı səsə qarşı duran hərflər düzgün və doğru olmaqla bərabər, birinci səsə qarşı duran “ə” hərfi yerində deyildir. Bu (yəni: ع) xüsusi bir ərəb hərfidir ki, türk-cəmizdə bunun qarşılığı olan səs yoxdur.

İkinci sözü alaq: “cümə”. Bu sözü isə tələffüz edirsiniz? [Cümə] şəklində, deyilmi? Bu halda neçə səs var? Dörd səs: [c], [ü], [m], [ə]. Yuxarıda yazdığımız sözə neçə hərf var? “C”, “m”, “ع”, “ə”, dörd hərf. Demək ki, burada da qulağımızla eşidilən səslərlə yazılan hərflərin miqdarı guya bir-birinə müəvə [dir]. Yalnız bizim yazdığımızda “ü” olduğu halda, burada yenə “ع” var. “Gəl”, “göz” sözlərini alsaq, burada artıq birər hərfin əskik bulunduğunu (“ə” hərfi: gəl – گز، göz – گز...) görəcəyik.

Bu misallardan siz nə nəticə çıxarırsınız? *Səbat, misal, qardaş, Əhməd, kənd...* kibi sözləri yığıb, göstərdiyimiz kibi, eşitdiyiniz səslərlə gördüyünüz hərfləri bir-birilə müqayisə ediniz.

Nəticə: Ərəb əlifbasındakı hərflər türkcədəki səslərə müəvə deyildir; başqa dürlü deyəcək olsaq, əlifbadakı hərflər türk dilinin səslərinə uyğun deyildir.

Suallar:

1. Hərf ilə səs arasında nə kibi fərqlər vardır?
2. Ərəb əlifbası dilimizin səslərini əks etdirə bilərmi?
3. Dilimizə uyğun bir əlifba nə surətlə meydana gətirə bilərik?
4. Yeni əlifbaya baxınız, necədir? Bu əlifba ilə tanışmısınız?

Vəzifə:

Müəyyən miqdarda söz alıb, ərəbcə və yeni əlifba ilə yazaraq, bir-birilə müqayisə edirik və ərəb əlifbasının dilimizə uymayan hərflərini, artıq-əskik yerlərini göstəriniz.

b) Türk əlifbaları

(Bu dərşə 1 saat verilir)

Türk-tatar xalqları miladi yeddinci əsrdə, yəni bundan 900 il əvvəl yazı yazmağa başlamışlardır. Bu vaxtda Moğolustanda daşlar üzərində yazılmış bir təqım yazılar vardır ki, bunların əlifbası “Orxon əlifbası” adlandırılır.

Bu zamandan 400 il sonra türklər yeni bir əlifba ilə yazmağa başlamışlardır: XI-ci miladi əsrdə türklər arasında qüvvətli və geniş surətdə yayılmış olan bu əlifba “Uyğur əlifbası” təbir olunur.

Nəhayət, yenə bu zamanlarda türklər ərəblərlə tanışlıq və təmas peyda edərək, “ərəb əlifbası” ilə yazmağa başlamışlar. Zamanımıza qədər bu əlifbada yazı getmişlərsə də, əsrimizdə bu əlifbanın dilimizə uymadığı görülmüş və artıq mədəniyyətə doğru getməkdə olan və bilxassə Oktyabr inqilabından sonra hər yerdə öz ana dillərində minlərcə məktəblər açmış olan türk-tatar xalqları öz dillərinə uyğun bir əlifba meydana gətirmişlərdir ki, buna da “yeni türk əlifbası” deyilir. Bu əlifba 1922-ci sənədən bəri Azərbaycanda işləndiyi kibi, 1926-cı sənəsi Bakıda olmuş türkoloji qurultayı tərəfindən bütün türk-tatar xalqları üçün qəbul edilmişdir.

Ərəb əlifbasında türk-tatar dilləri üçün ث، ذ، ط، ظ، ص، ض، ع hərfləri fəzlə olduğu kibi, türkcədəki “üz, özüm, uzun, doqquz” kibi

sözlərdəki [ü], [ö], [u], [o] səslərini verəcək hərfləri də yoxdur. Eyni surətlə [e], [ə], [i], [ı], [a] səsləri üçün sabit və müəyyən hərfləri yoxdur.

Bunun üçün əlifbanın, yəni türk dili səslərinin tədrisində ərəb əlifbası üçün tövsiyə olunacaq üsul ilə yeni türk əlifbasının tədrisində göstəriləcək üsul da bir-birinə bənzəməz. Ərəb əlifbası ilə yazılan sözləri öcəalarına, yəni hərflərinə ayırmaq qabil deyildir, çünki bu əlifba ilə yazılan sözlərdəki hərflərin miqdarı, yuxarıda söylədiyimiz kibi, səslərin miqdarına müəvəf olmadığı kibi, bir çox da bizim dilimizə yaramayan lüzumsuz hərflər vardır ki, bu növ qələbəlik əlifbanın məktəblərdə tədrisi[nin] müəllimə nə qədər güclüklər doğurduğunu, uşaqların başını nə qədər qarışdırdığını söyləməyə həcat yoxdur.

Suallar:

1. Türklər nə kibi əlifbalar qullanmışlar?
2. Məktəblərdə ərəb əlifbasının tədrisində nə kibi güclüklər ola bilər?
3. Ərəb hərflərilə yazmaq ilə yeni əlifba ilə yazmaq arasında nə kibi fərqlər görürsünüz?

Höccələmə üsulu

Yuxarıda dediyimiz kibi, türk-tatar xalqları ərəb yazısını qəbul etdikdən sonra bu yazıda meydana gətirilən əlifbanın öyrədilmə üsulu da ərəb yazısının xarakter və təbiətinə uyğun olmuşdur. Bu üsula "höccələmə üsulu" təbir olunur.

Bu üsul Avropa-rus məktəblərində XVI əsrə qədər, yəni 400 il əvvəlində qədər mövcud olduğu halda, bizim türk-tatar məktəblərində 1905-ci sənələrinədək qullanılmışdır. Yazısı hecayə sisteminə olan hər xalq əlifba tədrisində ancaq höccələmə üsulunu qəbul etməyə bilər.

Hecayə yazı nə deməkdir? Bu növ yazılarda dilin ayrı-ayrı səslərinə məxsus hərflər olmayıb, bəlkə, bütün bir səs qrupuna, hecaya qarşı bir hərflər olar. Bu halda bir hərflər bütün bir hecanı qeyd edərlər.

Eyni surətlə bu kibi yazılarda hərflər, bu gün, məsələn, yeni əlifba gərdüyümüz kibi, verdiyi səslərin adları ilə anılmazlar, bəlkə, bütün bir hecanın adı ilə [anılarlar]. Məsələn, ərəb əlifbasında "əlif",

"bey", "tey", "şin", "şin", "sad", "ayın", "ğayın", "fey", "kaf", "qaf", "nun" ... ilax. hərflərlə verilən bu adlar keyfi və təsadüfi deyildir. Bu adların özlərinə görə mənaları vardır. "Əlif", "şin", "sad" ... kibi adların miqdarını təhlil etsəniz, görəcəksiniz ki, bunlar əski Misir "heroqlif" təbir olunan rəsmli-təsvirli yazısından gəlir. Bu üsulla uşaqlara təlim etməyə müəllim bu surətlə hərəkət edərlər. "Əlif + bey = ab", "bey + əlif = ba", "ğayın + əlif + zey = qaz", "nun + əlif + rey = nar".

Bu üsulda nə kibi nöqsanlar var?

Birinci nöqsan odur ki, uşaqlara nə səsi, nə də hərflərini vermir. Uşaq nə üçün "ا" hərfinin "əlif", "ب" hərfinin "bey" olduğunu heç bir dürlü başa düşə bilməz.

İkinci nöqsanı tərkibində, məsələn, "əlif" və "nun" kibi bir çox "səs"lərdən ibarət sözləri tərkib etdiyi, birləşdirdiyi halda, nəticədə bunlarla heç alıb-verməyi olmayan "an", yaxud "ba", "ğaz" kibi nəticəyə gəlməsidir.

Üçüncü nöqsanı bu üsulla əlifbanı öyrənmək üçün uşaqların bu üsulu başdan-aşağıya özbərləməsi lazım gəlməsidir. Əsasən bu üsulla tələbələr heç bir dürlü əlifba öyrənmə bilmirlər; yalnız müəllim uşaqların bu anlaşılmaz, uşaqlar üçün mənasız sözlərin tərkibində çəkdiyi zəhməti kafi görürək oxumağa, qırağa keçdiyi zaman müəyyən mətnləri, məsələn, bizim əski məktəblərimizdə bəzi dini parçaları yəzlərlə, minlərlə dəfə oxuya-oxuya şüursuz surətdə, yaxud alışma yolu ilə oxumağa başlarlar.

Bu üsul rəsmi surətdə, bilxassə Oktyabr inqilabından sonra şura sisteminəki türk-tatar məktəblərindən qaldırılmışsa da, yenə bir çox yerlərdə, bilxassə kənd məktəblərimizdə pədaqoji hazırlığı kafi dərəcədə olmayan müəllimlər tərəfindən əsas etibarilə qullanılmaqdadır.

Oxucu burasını çox yaxşı bilməlidir ki, höccələmə üsulu səsləri deyil, yalnız hecaları qeyd edən ərəb əlifbasına və yalnız bəzi dini parçaları – həftik (çörəkə), Qur'an, mövlud... özbərlədən əski məhəllə məktəblərinə məxsusdur.

Suallar:

1. Höccələmə üsulu nədən ibarətdir?
2. Bu üsulla necə oxutduqlarını öyrəndinizmi?
3. Bu üsul nə üçün işdən çıxdı?

Sövti üsul

a) Tərkibi üsul

Sövti üsul Avropa məktəblərinə XVI əsrlərdə girsə gərəkdir. Bu üsulun müəllimləri alman pedaqoqlarından İqelzamer və Stefani namındakı müəllimlərdir.

Türk-tatar məktəblərində isə ancaq XIX əsrin sonlarında İsmayıl Qasprinski namındakı zətin qeyrəti və hətta 30 il müddətində yaşadığı təşviqat ilə daxil olmuşdur. Biləssə 1905-ci sənəsi inqilabından sonra böyük bir sürətlə həmin bütün türk-tatar məktəblərinə girmişdir.

Əlifba tədrisi üsulunun dəyişdirilməsi məsələsi türk-tatar xalqları içində böyük ictimai və mədəni bir məsələ olaraq qəbul edilmiş, bunun üçün də sənəlcə mətbuat səhifələrində, ədəbiyyatda və başqa ictimai təşkilatlarda üsuli-cədidçilər, yaxud üsuli-sövtçilərlə bunların əleyhdarlarının qovğaları davam eləmişdir.

Bu gün də deyə bilərik ki, həmin bütün türk-tatar məktəblərində davam edən üsul budur.

Bu üsulun əsası nədən ibarətdir? Sövti üsul ilə əlifbanı öyrətmək istəyən müəllim, dilin ən bəsit ünsürü olaraq səsi, yazının ən bəsit ünsürü olaraq hərfi alır və hər səsə qarşı bir hərflə verməyə çalışır.

Sövti üsulun üç şəkli vardır: 1) tərkibi-qoşma, 2) təhlili-ayırma, 3) təhlili-tərkibi, qoşma-ayırma.

Sövti üsulun tərkibi şəkli, ayrı-ayrı səsləri və bunların işarətləri olan hərfləri öyrədərək bunlardan hecalar, hecalardan sözlər, sözlərdən cümlələr təşkilinə doğru gedir.

Hansı səslər və hərflərdən başlamalı məsələsi burada qolaylıq və güclük prinsipilə təyin edilir. Həlbuki höccələmə üsulunda hərflərin qəti, hətta "müqəddəs" bir tərtibi vardır ki, heç kəs, heç bir müəllim onu poza bilməzdi.

Səslərin hecalara, hecaların sözlərə və ilax... tərkibi bütün əlifbanın keçilməsinə buraxılır. Uşaqlar bir-iki səs və bunların işarətləri olan hərfləri öyrənir-öyrənməz bunların yardımı ilə hecalar tərtibinə başlanır. Məsələn, uşaqlar, deyək, [b], [a] səslərini keçdilər; bu iki səsdən dərhal [ba] hecası və bu hecanın təkrarından "baba" sözü əldə edilir.

Suallar:

1. Sövti üsul nədən ibarətdir?
2. Sövti üsulun neçə şəkli var?
3. Tərkibi üsul nədən ibarətdir?
4. Tərkibi üsulla bir dərs nümunəsi tərtib eləyə bilərmisiniz?

b) Təhlili üsul – qarışıq üsul

Üsuli-sövtinin ikinci şəkli təhlili üsuldur, – demişdik. Bu üsulda tərkibi üsulun tamamilə əksinə hərəkət olunur: tərkibi üsulda səs-dən sözə gəldiyi halda, təhlili üsulda sözdən hecaya, səsə varılır.

Uşaqlara əvvəlcə müstəqil və tam sözlər bildirilir, məsələn: *ata, ana, baba, dedə...* və ilax.

Sonra bu sözlər "a-ta", "a-na", "ba-ba", "də-də" hecalarına, daha sonra da "a-t-a", "a-n-a", "b-a-b-a", "d-ə-d-ə" səslərinə və hərflərinə ayrılır.

Sövti üsulun bu təhlili şəklini ilk əvvəl fransız pedaqoqlarından Yokotov namındakı zat (1770-1840) tətbiq və təcrübə eləmişdir.

Tərkibi şəkllə görə, təhlil daha əlverişlidir. Əcəba, nə üçün? Çünki, bundan əvvəlki dərslərimizdə gördüyümüz kibi, məktəbə yeni gəlmiş və hənz yazı ilə tanış olmayan uşaqlar üçün ayrı səslərdən işə başlamaq pək ziyadə çətindir. Uşaq *quş, daş, kənd* sözlərini söylədiyi zaman bunlarda nə qədər və nə kibi səslər olduğunu bilməz və birdən-birə bunun kibi uşaq üçün hənz məlum olmayan mücərrəd şeylərdən əlifba tədrisinə başlandığı halda, böyük çətinliklər çəke bilər. Bir sözlə deyəcək olsaq, səs uşaq üçün çox məchul və anlaşılmaz bir şeydir. İrəlidə görəcəyimiz kibi, pedaqoji elminin verdiyi bu nəticəyə dayanaraq, bir təqim yeni-yeni əlifba tədris üsulları törəmişdir. Bunun üçün sözlərdən, yəni uşağa daha ziyadə məlum olan vahidi-qiyasidən, dil əsasında hərəkət eylər. Təhlili üsul uşağın anlayışı və təcrübə səviyyəsinə daha yaxındır və onun üçün daha asandır. Bununla bərabər, bu gün məktəblərdə bu üsulların, daha doğrusu, sövti üsulun təhlili və tərkibi şəkllərinin heç birisi özbaşına ayrı və müstəqil olaraq qullanılmaz. Bu gün artıq məktəblərdə təhlili və tərkibi şəkllər bir yerdə, bir zamanda qullanılır ki, buna da "təhlili-tərkibi", yaxud "qarışıq üsul" təbir olunur.

Bu üsulda müəllim uşaqlara öyrədəcəyi sözləri əvvəlcə hecalara və səslərə təhlil eylər, sonra bu səsləri və hecaları bir araya yığaraq,

tərkib eləyərək, əvvəlcə parçaladığı sözləri çıxarır. Demək, bu qarışıq üsul iki əməliyyədən ibarətdir:

1. *Baba*: *ba-ba, b-a, b-a, qardaş: qar-daş, q-a-r, d-a-ş.*

2. $b + a = ba$, $ba + ba = baba$, $q + a + r = qar$, $d + a + ş = daş$, $qar + daş = qardaş$.

Bu surətlə yazı və oxumaq bir arada öyrədilmiş olar. Çünki cümlənin sözlərə, sözlərin hecalara, hecaların səslərə ayrılması yazı, biləks, səslərin hecalara, bunların sözlərə, sözlərin də cümləyə toplanması qıraət-oxuma əsası kibi alınır. Bundan sonra da yazma-oxuma bir arada gedir. Yazılan söz dərhal oxunur. Bununla bərabər, yazma, oxumadan əvvəl gəlir, çünki təhlil tərkibdən əvvəl yapılır.

Bu gün türk-tatar məktəblərində dilimizin az-çox hecayi quruluşunu və yeni əlifbamızın sövti olmasını nəzəri-etibara alaraq keçilə biləcək yeganə doğru və mümkün olan üsul, heç şübhəsiz, yenə də sövti üsul, bunun bilxassə təhlili-tərkibi şəkliidir.

Netəkim, 1926-cı sənəsi Bakıda olan bütün Şuralar İttifaqı ölçüsündəki türkoloji qurultayı da türk-tatar məktəblərində bu üsulun keçilməsini tövsiyə eləmişdir.

Bununla bərabər, sövti üsulun özünəməxsus qüsurları vardır ki, başqa üsulları öyrəndiyimiz zaman bu cəhətləri sizə ayrıca göstərəcəyik.

Suallar:

1. Təhlili üsul nədən ibarətdir?
2. Qarışıq üsul nədir?
3. Qarışıq üsul ilə yeni əlifbanın öz seçkinizə görə hər hansı beş hərfini uşaqlara necə təlim eləyə bilərsiniz? Göstərin!

İxtar: Əlifbanın tədris üsulu haqqında daha müfəssəl məlumat almaq istəyən yoldaşlar mühərririn "Türk-dili və ədəbiyyatının tədris üsulu" namındakı əsərinin birinci cildinə, yaxud "Maarif işçisi" və "Yeni məktəb" məcmuələrində nəşr olunan bəzi məqalələrə müraciət eləyə bilərlər. Rusca bilənlər üçün oxunacaq əsərlər, yenə mühərririn yuxarıdakı əsərinin sonunda vardır.

Burada yalnız P.O.Afanasyevin "Ana dilinin tədris üsulu" namilə rusca nəşr edilmiş əsərinin ikinci, ixtisar edilərək yapılmış təbini göstərə bilərik.

Başqa üsullar

(Bu dərsə 3 saat verilir)

Keçən dərsimizdə bəhs etdiyimiz sövti üsul əcəba qüsursuzmu? Qüsurlu isə, nə kibi qüsurları var? Bu xüsusda müəllimin az-çox məlumatı olmaq lazımdır.

Dil dərslərimizdə göstərdik ki, səslər özbaşlarına ayrı-ayrı mövcud olamazlar. Saitləri ayrı-ayrı söyləyə bilsək belə, samitləri heç bir saitesiz, yəni hecasız söyləyə bilmərik. Səslər ayrı-ayrı ancaq oxumuş adamın nəzərində mövcuddur. Çünki savadlı, oxumuş adam yazıda hərfləri ayrı-ayrı göstərə bildiyi kibi, bu hərflərin qarşılıqları olan səsləri də dildə mövcud hesab eylər. Yuxarıdakı dərsdə gətirdiyimiz misalı yadınıza alınız: $b + a = ba$; $b + a = ba$, $ba + ba = baba$. Əcəba, doğrumu? [b] səsi ilə [a] səsini bir arada tələffüz etməyə çalışınız! [ba] ilə [b + a] arasındakı fərqi duyurmusunuz? Eyni surətlə $ç + a = ça$, $n + a + q = naq$, $ça + naq = çanaq$ misalını gözdən keçiriniz və bunları birdən-birə söylənilən *çanaq* sözü ilə sövti üsulda ayrı-ayrı hərflərdən tərkib edilən [ç + a + n + a + q] səs yığını arasındakı fərqi hər halda duyarsınız.

Bundan çıxacaq nəticə budur: bir söz içində, tərkibində bulunan səslərin yekununa, məcmusuna müsavi deyildir. Yəni, məsələn, *çanaq* [ç + a + n + a + q] deyildir. Əgər bu fikir doğru isə, onda sövti üsul, yəni sözü səslərə ayırmaq, yaxud səsləri tərkib eləyərək sözlər meydana gətirmək doğru deyildir.

Digər tərəfdən, sövti üsul, imdiyə qədər söylədiklərimizdən də anlaşıldığı vəch ilə, [...] dildən, danışiq dilindən uşaqları, tələbələri ayırır.

Sövti üsulun bu nöqsanlarını nəzəri-etibara alan Avropa pedaqoqları çoxdan bəri ayrı əlifba tədris üsulları axtarmağa qoyulmuşlardır. Bu axtarışlar nəticəsində bir çox üsullar meydana gəlmişdir ki, aşağıda qısaca bəhs edirik.

a) Sövti təqlid üsulu

Sövti üsulda səslərin süni surətdə tərkibindən çıxan uyğunsuzluqları görən bəzi pedaqoqlar dillərində bulunan və tam mənanı haiz

olan *ax, ox, vax, ay, oy* kibi sözləri, yaxud *pat, tir* kibi təqlidi səsləri alaraq, əlifba tədrisini bu yol ilə götürmək istəmişlərdir. Bu üsul sövti üsulda qüsurdan qaçarkən, daha böyük maneələrə uğraya bilər. Çünki, birinci, hər dildə bulunan təqlidi sözlərlə bütün əlifbanı keçmək qəbil deyildir, ikinci, qüsurlar burasıdır ki, bu kibi təqlidi sözləri təhlil edərkən müəllim yenə də sövti üsulda təhlil və tərkib məsələsinə gəlib çıxır.

Bunun üçün "sövti üsulu" təbir olunan bu üsul məktəblərdə tətbiq olunmur. Bununla bərabər, müəllim məktəbdə keçmək üçün lisanı material yığıdığı zaman bu cəhəti də faydalanmaq üçün gözdə duya bilmir. Məsələn, sonku üsul ilə əlifbanı tədrisə başladığı zaman uşaqlar üçün qolaylı və tanış olan bəzi təqlidi sözləri misal olaraq alırlar. Məsələn, xoruz, pişik, qoyun kibi heyvanlar üzərinə onların səslərini təqlid edərək yazılmış olan uşaq ədəbiyyatı parçalarından faydalanmaq mümkündür.

b) Məxrəclər üsulu

Yenə sövti üsulda yuxarıda göstərdiyimiz qüsurdan qurtulmaq üçün bəzi pedaqoqlar səslərin özünü deyil, nə surətdə meydana gəldiyini öyrətmək cəhətini tövsiyə etməkdədir. Məsələn, [b] səsini öyrətmək üçün bu səs "ba" kibi hecəyə, yaxud "baba" kibi sözə tərkib, yaxud təhlil üsulu ilə tədqiqini deyil, bəlkə, bu səs nə surətdə tələffüz edildiyini, yəni bu səs tələffüz etmək üçün səs üzvlərinin nə kibi hərəkətlər etməsi lazım gəldiyi izahını əsas alırlar.

Bu üsul ilə əlifba tədrisində müəllim ilə tələbə arasında bu şəkildə bir müəhvirə – danışmaq keçir:

1. İndi tələffüz edəcəyəm; səs çıxarırkən ağzıma diqqət ediniz. [b] dediyim zaman nə olur?

2. Dodaqlar qapalı ikən açılır. Siz də təcrübə eləyiniz!

Tələbələr təcrübə edirlər.

– Dil, yaxud dişləriniz iştirak edirmi?

– Xeyr.

Bundan sonra tələbələrə [b] səsini tələffüz edildiyi zaman dodaqların aldığı vəziyyəti göstərən lövhəni verir, tələbələr bu lövhəyə baxaraq, özləri üçün şəklini götürürlər.

Bundan sonra müəllim:

– İndi dodaqlarımızın bu surətlə hərəkətini xatırlamaq üçün bir işarət qəbul edək. Mən təklif edirəm, "b" işarətini qəbul edək. Bu işarəti gördüyünüz zaman yadınıza hansı hərəkət gəlir? Bu hərəkəti icra ediniz!

Tələbələr, dodaqlarını eyni surətdə hərəkətə gətirərək [b] çıxarırlar. Hələ bütün hərfləri öyrənirlər.

Bu üsulun qüsuru harasındadır? Əvvəlcə, bütün səsləri [b] səsini kibi açıq surətdə tələffüz edər və bu tələffüz əsasında yaptığımız hərəkətləri tələbələrə göstərə bilməyirik? Göstərə bilmərik. Sonra bu üsul yalnız ayrı-ayrı səsləri və bu səslərin işarətləri olan ayrı-ayrı hərfləri öyrətməyə birinci dərəcəyə qədər xidmət edər. Səslərin bir araya qoşulub hecalar və sözlər istehsal edilməsində iş yenə də qələbələşir. Daha sonra birinci dərəcə məktəbin birinci qrupuna girən balaca uşaqlar üçün bu kibi hərəkətlərə diqqət etmək, bir tərəfdən, pək ziyadə gücdür, digər tərəfdən, çox yorucu bir şeydir.

Bununla bərabər, bəzi basit hərəkətlərlə əldə edilən səsləri göstərərək türk dili və əlifbası müəllimi özünə lazım və mümkün olan faydanı bu üsuldan ala bilər.

c) Amerikan, yaxud bütün şəkillər üsulu

Yenə sövti üsula qarşı doğan etirazlar nəticəsində bulunmuş və indiyə qədər söylədiyimiz üsullar içində olduqca böyük əhəmiyyət qazanmış olan üsullardan birisi də "amerikan", yaxud "bütün şəkillər üsulu"dur. Bu üsulun əsası cümlədir. Bu üsul tərəfdarları bu həqiqətə dayanırlar ki, uşaq üçün səs tərkibi sözə mücərrəd və yabançı bir şeydir. Uşaq hər şeydən ziyadə cümləni bilir. O, sözləri cümlədən ayıramaz, onun üçün də əlifba tədrisində sözdən, yaxud səsədən deyil, cümlədən də hərəkət etməlidir. Bu surətlə bu üsul uşağı tanışdan yabançıya, məlumdan məchula doğru götürmək yolunu təkid etlər.

Bu üsulun başqa bir əsası da yalnız dil və yazı sahəsində qalması, müntəzəm və sistemli surətdə əlifbaya hazırlıq etməsidir. O surətlə ki, əlifbaya başlamadan əvvəl uşaqlara bir neçə rəsmlər, lövhələr göstərilir və bu rəsmlərin isimləri öyrədilir. Bu rəsmlər, təbii, uşaqlara tanış və məlum olan maddələrin rəsmləri olar və çox dəfə

uşaqların özləri tərəfindən gətirilir, yaxud seçilir. Rəsmlərlə gözəl tanışlıq peyda edildikdən sonra bu rəsmlərin altına onların adları yazılır. Uşaqlara rəsmlərin altındakı yazının bu rəsmlərin adları olduğu deyilir. Tələbələr həm rəsmləri, həm də onların adlarını bacara bildikləri qədər dəftərlərində çizirlər. Nəhayət, rəsmlər altında yazılan uşaqlar görə-görə alışdıqdan sonra rəsmlər ortadan qaldırılıb, yalnız yazı buraxılır.

Rus məktəblərində böyük intişar tapmış olan bu üsulu oxucumuza daha konkret, açıq bir surətdə izah eləyə bilmək üçün misal göstərək:

Müəllim tələbələr ilə münasib danışıklardan sonra, deyək, “quş” üzərində qərarlaşır və taxtaya, yaxud sinfin qarşısına gətirib quş rəsmini asar. Bu quş haqqında uşaqların maraq etdikləri bütün sual və məsələlərə cavab verəndən sonra quşun adını, yəni “quş” sözünü onun altına yazır. Daha sonra həm quşun rəsmini, həm adını dəftərlərinə çizmələrini tələbələrə tapşır.

Bu surətlə tələbələr ayrı-ayrı “q”, “u”, “ş” hərflərini və səslərini bilməməklə bərabər, birdən “quş” sözünü və bunun yazısını öyrənirlər. İrəlidə bu sözdən ayrı hərfləri çıxarmaq lazım gəldikdə bu surətlə hərəkət edə bilər.

Quşdan sonra qışdan bəhs eləyərək, bunun yanına qış rəsmini asar və eyni surətlə altına adını yazır və bu sözləri, yəni hər iki rəsin altına yazılmış olan adları bir-birilə müqayisə etdirir: *quş, qış*. Tələbələr bu sözləri bir-birilə müqayisə etdikləri zaman bilxassə bu yazılar kartondan yapılmış hərflərlə yazılıb yerləri dəyişdirildiyi təqdirdə aradakı fərqi görürlər. Yəni “qış” ilə “quş” sözləri arasındakı fərqi yalnız aradakı hərflərdə və səslərdə (“ı” və “u”) olduğunu görəcəkdirlər. Daha sonra, məsələn, “qış” sözü ilə “diş” sözünü müqayisə eləyərək, burada [d], [q] səslərini və hərflərini tanıyırlar. Yavaş-yavaş bütün əlifbanı və dilin səslərini bu surətlə keçmək mümkündür.

Cümlədən sözləri ayırkən də eyni üsula müraciət edilir, məsələn:

1-ci lövhə: *Uşaq oxuyur.*

2-ci lövhə: *Uşaq ağlayır.*

Tələbələr, şübhəsiz, burada *uşaq* sözünün təkrar edildiyini və bunun qarşılığı işarəti olan “uşaq” sözünü yazıdan ayıra bilirlər.

Amerikan üsulunun böyük məziyyəti uşağa eyni zamanda həm basirəvi (göz ilə, rəsm vasitəsilə), həm sameəvi (rəsmlərin altındakı yazıların ağızdan təkrar edilməsi), həm də əzələvi (yazıların kağız üzərində çıxılması) etiyadlar, mümarisələr yaddırmasıdır. Bununla bərabər, söylədiklərimizə gözəlcə diqqət etmiş olsanız, görürsünüz ki, amerikan üsulu, yaxud bütün şəkillər üsulu ilə üsulun təhlili şəkli arasında fərq yox kəbidir; yalnız sövti üsulda sözlərdən hərəkət edildiyi halda, bütün şəkillər üsulunda, yuxarıda söylədiyimiz kibi, cümlədən hərəkət olunur və bundan sonra sözlərə, daha sonra səslərə gəlinir.

Mükəmməl alətlərin vətəni olan Amerikada bir çox yardımçı vasitələrlə əlifba dərslərini fənni və məntiqi, ən mühümü maraqlı bir hala qoymaq o qədər güc deyildir; digər tərəfdən, ingilis əlifbası sövti olmadığından, yəni ingilis dilində bulunan bütün səslərə qarşılıq hərfləri bulunmadığından orada ayrı-ayrı səslərdən başlamaq həmişə qəbil deyildir.

Bizim aləminimizdə, türk məktəblərində əlifba tədrisində hansı üsul tövsiyə oluna bilər? Pedaqoji məsələlərinə çox məşğul olan Tolstoy deyirdi ki, “əlifba tədrisində ən yaxşı üsul üsulsuzluqdur”. Bu sözün mənası nədir? Müəllim hər üsulu bilməli, hər üsuldan yaxşı, münasib tərəflərini almalı və sonra öz məktəb və mühitini nəzəri-ətibara alaraq, tələbələr üçün ən əlverişli üsulu özü tapmalı, icad etməli, – deməkdir. Şübhəsiz, Tolstoy bu cəhəti nəzəri-ətibara almaqla çox böyük isabət etmiş olur. Kitablardan, yaxud ustadından gördüyü üsula saplanıb qalmaqla müəllim çox irəli yürüyə bilməz. Bütün imdiyə qədər saydığımız üsullardan faydalanmasını bilməlidir.

ç) Əlifbasız oxutma

Yuxarıda, Tolstoyun ağzından gətirdiyimiz sözlər böyük müəllimlik kütləsi üçün bir qənaət halına gəlmişdir. Bu gün artıq əlifbasız oxutma cərəyanı getdikcə yol almaqdadır. Burada oxucunu yanlışlığa sövq etməmək üçün bunu əlavə etməlidir ki, *əlifba* sözünü daha ziyadə “əlifba kitabı” mənasında qullanıq.

Doğrudan da, bugünkü məktəblər üçün artıq sinfdə keçilmək üçün əlifba kitabı tərtib etmək qəbil deyildir. Bir kərrə ibtidai məktəblərinin birinci qrupları üçün əsas olan ana dili buna manedir. Bu

kibi məktəblərdə tədris dili uşağın öz dili olmalıdır. Misallar, lövhələr, cümlələr, sözlər hər onun öz həyatından alınmalıdır – pedaqoji elminin birinci tələblərindən birisi budur. O halda hər qəzada şivələr, bu qəzadakı uşaqların danışmaları ayrı-ayrı olacağından bütün bir döv-lət, bir məmləkət üçün çıxarılacaq əlifbalar işə yaramaz. Əlifbasız oxutma cərəyanına əsas olan səbəblərdən birisini də yuxarıdakı dər-simizdə söyləyib keçdik ki, bu da müəllimin basmaqəlib kitabda, əlifba kitabında göstərilən üsula saplanıb qalmasıdır.

Müəllimə rəhbərlik göstərə biləcək bütün əsaslı üsullarla onu tanış eləyə biləcək düsturlar, yolgöstərici əsərlər lazımdır.

İndiyə qədər rus mətbuatında çıxan təcrübə və əsərlər nəzəri-etibarilə alındıqda görünür ki, müəllimlər və üsulçular daha ziyadə əlifbasız oxutma tərəfinə meyil edir və “əlifba oyunu” təbir olunan bir şəkildə əlifba tədrisini keçməyi tövsiyə edirlər. Əlifba oyunu iki əməliyyədən ibarətdir: 1) oyun üçün lazım gələn oyuncaq və əşya-nın seçilməsi; 2) oyuncaqların adları olan yazıların tərtibi.

Bu şeylər meydana gətiriləndən sonra oyunu tələbələr, uşaqlarla sözləşərək, dürlü-dürlü şəkildə oynamaq olar. Ən bəsit üsul budur:

1) Uşaqların əlinə yazılı lövhəciklər (kartoçkalar) verilir. Onlar bu lövhəciklərə baxaraq, bunların göstərdikləri maddələri, əşyanı ayır-bulmalıdırlar.

2) Masa üzərinə bir neçə maddələr qoyulur; rəhbər (müəllim) və tələbələr masanın ətrafında oturlar. İçlərindən birisi masa üzərindəki maddələrdən birisinin ismi yazılı kartoçkanı masa üzərinə buraxır. Kim əvvəlcə bunun hansı maddənin adı olduğunu bilirsə, o masa üzərindən o maddəni alır. Sonra bu adı öz dəftərinə yazması uşağa təklif oluna bilər. Taxtada yazılır... ilax.

Bu oyunlar bilxassə Montessori üsulunda yer tutmuşdur. Hər hal-da cansıxıcı əlifba dərslərini maraqlı və əyləncəli etmək üçün müəllim əlindən gələn və məktəb mühiti içində qabil olan hər şeyi etməlidir.

Nəticələr:

1. Sövti üsulun elmi və pedaqoji cəhətdən böyük qüsurları vardır.
2. Avropa və Amerika müəllimləri, pedaqoqları artıq yeni üsullar araşdırmağa qoyulmuşlar.
3. Yeni çıxan üsulların başlıcaları sövti təqlid, məxrəclər və bütün şəkillər üsuludur.

Suallar:

1. Sövti üsulun başlıca qüsurları nədən ibarətdir?
2. Sövti təqlid üsulu nədir və qüsurları hansılardır?
3. Məxrəclər üsulunun müsbət və mənfi cəhətləri hansılardır?
4. Amerikan, yaxud bütün şəkillər üsulunun əsasları nədir?
5. Bu üsul ilə sövti üsulunun arasındakı müşabihət və ayrılıqlar ha-ralarındadır?
6. Əlifbasız oxutmanın ümdə əsasları nədir?

Vəzifə:

Bütün bu üsullardan faydalanaraq müxtəsər bir əlifba dərsləri tərtib ediniz.

SAİT VƏ SAMİT SƏSLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səs üzvləri

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Danışdığımız zaman, diqqət etsəniz gərəkdir ki, bir neçə üzvlərimiz hərəkətə gəlir. Danışq işi məsələsi ilə aşına olmayan adamlar zənn edirlər ki, insan yalnız dil ilə danışır. Bunun üçün məlum üzvün, ağızımızdakı əzələnin adı ilə danışığın adı, başqa bir çox xalqlarda olduğu kibi, türklərdə də bir adla – “dil” sözü ilə qeyd olunur. Halbuki bu fikir heç də doğru deyildir.

[P], [m], [f], [v], [b] səslerini tələffüz ediniz. Heç diliniz yatıraqlıdır? Xeyr. Bu səsələrin tələffüzündə ancaq dodaqlar [və] dişlərin ([f], [v] səsələrində) rol oynadığını görəcəksiniz. [D], [t], [ç], [ç] kibi səsələrdə dil iştirak edir, lakin yalnız deyil, burada damağın, dişlərin də yardımı olur; [r], [l] səsələrində də belədir.

O halda birər-birər qıtsadan dil, danışq üçün zəruri olan səsələri çıxarmamıza xidmət edən üzvlərlə tanış olalım. Hər dürlü səs üçün hava lazımdır. Hava olmazsa, heç bir dürlü səs meydana gələməz. Səs havanın ehtizazıdır ki, qulağıma vasil olur və buradan damağa keçərək müəyyən təsir yapar ki, biz buna “eşitmək” təbir eləyiriz.

İnsan ciyərlərdən çıxan hava ilə səs çıxarır. Deməli, danışmamıza yardım edən birinci üzvümüz ağ ciyərlərdir. Ağ ciyərlərdən gələn hava nəfəs borusundan keçərək, boğaza vasil olur. Boğazımızın yuxarısında iki tərəfdən iki kiçik əzələ vardır ki, nəfəs borusundan gələn hava bu iki əzələciyərlər arasından keçər. Bunlara “səs telləri” təbir olunur.

Bu səs telləri gah uzanır, bir-birinə yaxınlaşır, bu təqdirdə arada hasil olan kanal darlaşır və hava daha ziyadə sürətlə dışarıya çıxar və səs tellərini ehtizaza gətirər.

Səs tellərindən başqa, daha bir neçə üzvlərimiz iştirak edər. Məsələn, [a] səsini çıxararaq dişlərinizi, dodaqlarınızı bir-birinə gətirməyə çalışınız, mümkün olurmu? Ola bilməz.

[Z], [j], [r], [m], [b], [p] səsələrini tələffüz etmək üçün hansı üzvlərimizi hərəkətə gətirmək lazımdır?

Bu kibi səsələri özbaşınıza tələffüz etmək surətilə dilimizdəki səsələri meydana gətirən üzvləri tanıyacaqsınız.

Səs telləri bir neçə səsələri tələffüz etdiyimiz zaman ehtizaz eylər, titrəməyə gəlir.

Saitələri söylədiyimiz zaman [ö, o, ü, u, a, ə, e, i, ı] səs telləri ehtizaz edər. Samitələrin bəzilərində ehtizaz edər, bəzində zəif surətdə iştirak eylər və ya etməz.

Diş, dodaqlar, damaqlar, dil, burun, səs telləri ağ ciyərlərlə bərabər, səs çıxaran üzvlərimizin heyəti-məcmuəsini təşkil edər.

Səsələrin məxrəcləri

(Samitələr)

Hər səsi meydana gətirən başlıca bir üzv və ya bir neçə üzv vardır ki, bunların hamısına birdən o səsə “məxrəci” təbir olunur. Yuxarıdakı səsələrimizdən anlaşıldı ki, hər səsə ayrıca məxrəci meydana gətirən üzvləri vardır.

[B], [p], [m] səsələrini tələffüz ediniz! Bunda nə görürsünüz. [B], [p] səsələrini tələffüz edərkən əvvəlcə dodaqlar möhkəm surətdə qapalı bulunur və ciyərlərdən gələn hava dodaqların arxasına toplanır, sonra dodaqların birdən-birə açılmasına dodaqlar arasından partlayaraq çıxan hava qulağıma vasil olaraq, bizdə [p], [b] səsələrini hasil edir. Halbuki [m] səsini tələffüz edərkən dodaqlar əvvələn açılır, sonra qapanır və ancaq dodaqlar bir-birinə toxunduqdan sonra [m] səsi çıxır. [B], [p] səsələrini tələffüz etdiyimiz zaman hava ağızdan çıxdığı halda, [m] səsini tələffüz etdiyimiz zaman burundan çıxır. Bunun üçün [b], [p] səsələri “dodaqlar səsələri” namını daşıdığı [kibi], [m] səsi də “dodaqlar-burun” səsi namilə qeyd olunur.

[T], [d], [n] səsələrini tələffüz ediniz! [D] və [t] səsələrini söylədiyiniz zaman dilinizin sürət və qüvvətlə yuxarı dişlərə toxunub geriyyə qayıtdığını duyacaqsınız, [n] səsində isə [t], [d] səsələrində olduğu kibi hava ağızdan çıxmıyaraq, burundan çıxar. Bunun üçün də [t], [d] səsələri “diş səsələri”, [n] səsi də “diş-burun” səsi olur. [V] [...] də “diş-dodaqlar” səsələrindəndir. İndi bir çox dillərdə olmayaraq, türkcənin xüsusi səsələrindən olan [ŋ] səsini tələffüz ediniz. Dilinizin arxasından damağınızın arxasına toxunduğunu və havanın burundan çıxdığını görəcəksiniz. Bu səsənin məxrəci arxa damaqlar-burun olur.

Eyni surətlə [c, ç], [j, ş], [z, s] səslərinin dilin ucu ilə və damağın ön tərəfində, [g, k], [y, i] səslərinin damağın ortasına doğru yenə dil vasitəsilə, [ğ, q] səslərinin dilin arxa tərəfilə arxa damaqda, [r, l] səslərinin dil vasitəsilə meydana gəldiyini görəcəksiniz.

Buraya qədər söylədiklərimizi xülasə edəcək olsaq, azəri ləhcəsində bulunan səslərin məxrəcləri bunlardır:

1) Dodaq səsləri: b, p; 2) Burun-dodaq: m; 3) Diş səsləri: t, d; 4) Dişarası: s, z; 5) Diş-dodaq: f, v; 6) Damaqönu: c, ç; 7) Damaq-ortası: g, k, y; 8) Damaqarxası: x, ğ, q; 9) Dil səsləri: r, l.

Samitələr arasında böyük bir fərq vardır ki, buna da nəzəri-diqqətimizi cəlb etməliyiz. İndiyə qədər məxrəc nöqtəyi-nəzərindən zikr etdiyimiz bir neçə səslərin qoşa, cüt olduğunu görsəniz gərəkdir. Məsələn: [d-t], [c-ç], [s-z], [k-g], [ğ-q], [p-b], [v-f] və ilax... Bu səslər arasındakı fərq nədədir? Bu fərq səs tellərinin ehtizaz edib-etməməsindədir. [Z], [c], [d], [g], [ğ], [b], [v] kibi səslərin istehsalında səs telləri qüvvətli surətdə ehtizaz etdiyi halda, bunların qoşağı olan [t], [ç], [s], [k], [q], [p], [f] kibi səslərdə ya pək az, zəif surətdə ehtizaz edər, ya da heç etmər. Səs tellərinin ehtizazilə əmələ gələn səslərə "sədali", səs tellərinin ehtizazı olmadan əmələ gələnələrə "sağır" təbir olunur.

Nəticələr:

1. Səs meydana gələ bilmək üçün havanın ehtizaz etməsi, dalğalanması şərtidir.

2. Dildəki səslər ciyərlərimizdən çıxan havanın səs tellərini və başqa yolunda rast gələn üzvlərimizi (kiçik dil, dil, dodaqlar və sairə) ehtizaza gətirməsindən hasil olar.

3. Səsləri meydana gətirən üzvləri bizə lisaniyyat və fiziologiya elmləri bildirir; bu elmlərə aşina olmayan adamlar zənn edirlər ki, insan yalnız dil ilə danışır. Bunun üçün xalq həm danışığın, həm də ağzımızdakı müəyyən üzvün adını bir sözlə ifadə edirlər. Məsələn, türkcədə "dil" sözü hər iki mənaya gəlir. Özgə xalqlarda da bunun kibi.

4. Bu surətlə hər səsini meydana gəlməsində bir və ya bir neçə üzvlərimiz iştirak edər ki, bunların hamısına birdən "məxrəc" təbir olunur.

Suallar:

1. Səs nədir?
2. Səsləri çıxaran başlıca üzvlər hansılardır?
3. Səs tellərinin rolu nədən ibarətdir?
4. Özgə üzvlərimiz hansı səsləri meydana gətirir və nə surətlə hərəkət edirlər?
5. Nə üçün hər kəs səsləri az-çox ayrı, fərqli tələffüz edir?

Vəzifə:

Bu parçadakı səsləri ayırınız və məxrəclərini, yəni bunlar tələffüz edildikdə hansı üzvlərin iştirak etdiyini göstəriniz.

Qoymayın!

Səs ucalışdı, qoymayın!
Millət oyaşdı, qoymayın!
Riştəyi-dərsə, məktəbə
Cümlə dolaşdı, qoymayın!
İş yavalaşdı, qoymayın!

El uyusub azanlara,
Gündə qəzet yazanlara,
Od vurulub qazanlara,
Qaynadı-daşdı, qoymayın!
Həddən aşdı, qoymayın!

Sait səslər

(Bu dərsə 1 saat verilir)

İndiyə qədər bəhs elədiyimiz səslər, samit (согласн.) səslər idi. Samit səslərdən başqa, dilimizdə bir də sait (гласн.) adını daşıyan səslər vardır.

Sait səsləri tələffüz edərkən onların qarşısında heç bir dürlü maneə olmadan, hava ağzıdan çıxar. Məsələn, [a], [e], [i] səslərini tələffüz ediniz. Əvvəlcə gördüyümüz [b], [k] və ya [y] səslərində olduğu kibi bir maneəyə rast gəlinirmi? Xeyr. Yalnız [a] səsini tələffüz etdiyimiz zaman ciyərlərdən gələn havanın ağzımızdan çıxması

üçün bulunan kanal daha geniş olduğu halda, [e] səsini tələffüz etdiyimiz zaman bir az daralır, [i] səsində isə bu darlıq özəmi dərəcəyə vasil olur.

Samitələr maneəli səslər olduğu halda saitələr maneəsiz səslərdir. Dilimizdə bu kibi maneəsiz surətdə meydana gələn səslər (saitələr) bunlardır: a, ə, ı, i, e, o, ö, u, ü. Bunlardan [a], [ə], [e] kibi saitələri tələffüz etdiyimiz zaman havanın keçdiyi kanal geniş olduğu üçün bunlara "geniş saitələr" təbir olunduğu kibi, [u], [ü], [ı], [i] kibi daha dar kanal ilə tələffüz edilən səslərə "dar saitələr" təbir edilir.

Bundan başqa [o], [a], [u], [ı] səsləri ilə [ö], [e], [ə], [ü], [i] səslərini müqayisə ediniz. Birinciləri "səqil" təbir olunduğu halda, ikinciləri "xəfif" təbir olunur.

Gec, kəs, küs, ör, bir sözlərindəki saitələr xəfif olduğu halda, *soruş, qır, daş, quş* sözlərindəki saitələr səqildir. Nəhayət, [u], [ü], [o], [ö] saitələri ilə [a], [e], [ə], [i], [ı] saitələrini bir-birilə müqayisə ediniz; məsələn, daha qolayı [o] və [a] səslərini bir-biri arxasından tələffüz ediniz. Aralarında yuxarıda göstərdiyimiz fərqlərdən başqa, dodaqların hərəkətinə görə də fərq vardır. [U], [ü], [o], [ö]... səslərini tələffüz etdiyimiz zaman dodaqlar müdəvvər şəkil aldığı halda, o biri saitələri tələffüz etdiyimiz zaman bu hal görünməz. Bunun üçün birinci növ səslərə (ö, o...) "müdəvvər" və ya "dodaq" səsləri təbir olunduğu halda, ikincilərə (a, ə...) "qeyri-müdəvvər" denilir. İləridə görəcəyimiz kibi, bu təqsimin türk dili nöqtəyi-nəzərindən olduqca böyük əhəmiyyəti vardır.

Üzük, üzüm, quru, qutu, uzun kibi sözlər türkcədə müdəvvər səslərin yardımı ilə istehsal edilmiş olduğu halda, *alma, dərin, gerçək, qırıq, açıq, qalın* kibi sözlər qeyri-müdəvvər saitələri havidir.

Nəticələr:

1. Samit səslər ciyərlərdən gələn havanın qarşısında bulunan hər hansı bir maneə vasitəsilə meydana gəldiyi halda, saitələrdə bu kibi maneələr bulunmaz.

2. Saitələr "dar" və "geniş", "səqil" və "xəfif", "müdəvvər" və "qeyri-müdəvvər" kibi qisimlərə ayrılırlar.

Vəzifə:

Bu parçanı oxuyaraq, içindəki saitələri və onların hansı növlərdən olduğunu göstəriniz:

Kafir olub, vurun, vurun!
Riştəyi-ülfətin qırın!
Yazdığı şerini cırın!
Dinə sataşdı, qoymayın!
Küfrə bulaşdı, qoymayın!

Sabir

Səslərin dəyişmələri

(Bu dərsə 3 saat verilir)

Bundan əvvəlki dərslərimizdə dilin durmayıb dəyişməsindən bəhs eləmişdik. Dilin dəyişməsi, başlıca səslərin dəyişməsində özünü göstərir. Dil bilgilərlə məşğul olan alimlərin fikrincə, səslər, durmayıb dəyişir. Lakin insan qısa ömrü içində bunun hər zaman fərqi olmayır. Zaman və ya məkan içərisində dili tədqiq edən hər adam bu dəyişməni pək açıq görə bilər. Zaman içində tədqiq necə olar? Bir dilin bir əsr və ya bir neçə əsr müddətindəki ömrünü gözədən keçirmək surətilə. Məsələn, azəri dilini alalım: əski şairlər, ədiblər və mühərrirlərimizlə, məsələn, Füzuli, Vəqif ilə Sabir və ya Cavidin dilləri bir-birinə bənzəyirmi? Xeyr. Bunların dilləri arasında böyük-böyük fərqlər var. Bu fərqləri hansı nöqtələrdə göstərə bilərik? Bunlarda: 1) sözlərin mənaları dəyişir; 2) bəzi sözlər ortadan, istemaldan çıxır; 3) bəzi yeni sözlər törəyir; 4) sözlər eyni qalmaqla bərabər səsləri dəyişir.

Eyni nöqtələri dili məkan içində, yəni cürbəcür ölkələrin dillərini tədqiq etdiyiniz zaman görəcəksiniz. Məsələn, qazax-qırğız ləhcəsilə azəri ləhcəsini bir-birilə müqayisə etdikdə görəcəksiniz ki, bunların hər ikisi də eyni dilin, yəni türk-tatar dilinin birər budağı olmaqla bərabər, aralarında olduqca böyük fərq vardır ki, bu da səslərin, mənaların, sözlərin dəyişmələrində özünü göstərir.

Səslərin dəyişmələrini lisan alimləri iki qismə ayırımaqdadırlar. Birisi sonra və ya əvvəl gələn başqa səsə təsiri altında olan dəyişmədir. İkincisi özbaşına, daha doğrusu, üzvi və ruhi amillərin təsiri altında meydana gələn dəyişmələrdir. Özbaşına olan dəyişmələrə misal:

ögrən – örgən
tağ – dağ, tav
yıldız – ulduz

Bu misalları özünü zıyadələşdirə bilərsiniz. Bizim yuxarıda misal olaraq gətirdiyimiz üç söz bir tərəfdən azəri, digər tərəfdən, Anadolu və şimal türk ləhcələrini ayıran sövti dəyişməni göstərir. Çünki azəri ləhcəsində *örgən* şəklində bulunan söz özgə ləhcələrdə *ögrən* şəklindədir. Habelə əski türkcədəki *tağ* sözü azəri ləhcəsində *dağ*, şimal ləhcələrində *tav* olmuşdur ki, bu surətlə azəri ləhcəsində [t] sağır samitəsi [d] sədalı samitəsinə keçmiş, şimal ləhcələrində isə [ğ] səsi [v] səsinə təbəddül etmişdir. *Ulduz* – *yıldız* sözləri isə, məlum olduğu üzrə, məsələn, Anadolu ləhcəsi ilə azəri ləhcəsi arasındakı fərqi göstərir. Burada [y] səsi dönmüşdür.

Bütün bu dəyişmələr əvvəl və ya sonra gələn səslərin təsiri altında olmayıb, bəlkə, yuxarıda dediyimiz kibi, daha dərin üzvi, ruhi və ictimai amillərin təsiri nəticəsində meydana gəlmişdir ki, bu amillərdən bəhs etmək mövzumuzdan xaricdir. Bu məsələlərin təhlil və tədqiqi ilə lisaniyyat ("dil bilgisi") elmi məşğul olar.

Hər hansı bir mətni ələ aldığınız zaman bu kibi sövti dəyişmələri tapacaqsınız.

Bundan başqa, hər dildə, hər ləhcədə cürbəcür sövti dəyişmələr vardır ki, səslərin bir-birinə olan təsiri altında meydana gəlir. Azəri ləhcəsində gözəçarpan bu kibi dəyişmələri bir neçə qismdə toplaya bilərik.

Hazırlıq (ассимиляция)

Bir səsin özündən əvvəlki və ya sonrakı səmə təsirinə "təmsil" təbir olunur. Təmsil iki dürlü ola bilər. Birincisi səsin özündən sonrakı səmə təsiridir ki, buna "mütərəqqi təmsil" (**прогрессивная ассимиляция**) denilir. İkincisi səsin özündən əvvəlki səmə təsiridir ki, buna da "təmsili-mütərədd" (**регрессивная ассимиляция**) denilir. Təmsili-mütərəqqiyə misal:

aldat – *allat*
işlə – *iştə*
daşlı – *daştı*
qızlar – *qızdar*

Təmsili-mütərəqqi hadisəsinə misal olaraq gətirdiyimiz bu bir-iki sözü siz danışmaq əsnasında və ya müxtəlif şəirlərimizin əsərlərini oxurkən də artıra bilərsiniz.

Təmsilin türk sərfi nöqtəyi-nəzərindən daha böyük əhəmiyyəti vardır. Yuxarıdakı dərismizdə sağır və sədalı samitələrdən bəhs eləmişdik. Aşağıda söyləyəcəklərimizi gözəlcə anlamaq üçün bu dərsi bir daha gözədən keçirməyiniz lazım olacaqdır.

Türk sərfində mühüm bir qayda var ki, bu qayda təmsil qanununun təsiri sayəsində meydana gəlmişdir. İləridə görəcəyimiz kibi, sözlər damar və ədat olmaq üzrə iki qismə ayrılırlar. Məsələn, yuxarıdakı misalları alalım: *işlə*, *daşlı*, *qızlar*... Bu sözlərdə damar *iş*, *qız*, *daş* sözləri olduğu halda, ədat və ya şəkilçi *-lar*, *-lı*, *-lə* parçalarıdır. Türkcədə, bilxassə azəri ləhcəsində bu parçalar, yəni ədatlar damarlar tərəfindən təmsil olunur. Yəni əgər damar [t], [p], [ç], [ş], [f], [k], [q] kibi səslərlə bitirsə, bu damarlara əlavə olunan şəkilçilər də eyni surətlə ancaq sağır samitələrlə başlaya bilər. Əgər, bəlkə, damarlar sədalı samitələr təbir etdiyimiz [g], [ğ], [d], [v], [b], [z], [y], [j], [l], [r], [c] səslərilə bitirsə, şəkilçilər və ya ədatlarda da eyni növdən sədalı səslər olmaq lazım gəlir.

Sağır samitəli damarlar və şəkilçilərə misal:

bit-ki, *seç-ki*, *iç-ki*
bit-ti, *seç-ti*, *it-ti*
at-ta, *at-tan*, *it-tə*
iş-çi, *kənt-çi*, *aş-çı*

Bütün bu gətirdiyimiz misallardan oxucu yuxarıda bəhs elədiyimiz qaydanın doğruluğunu görəcəkdir. Həmin heç bir türk ləhcəsi bu qaydaya qarşı istisna təşkil edəməz.

Sədalı samitəli damar və ədatlara misal:

sev-gi, *bil-gi*, *çal-ğı*, *sar-ğı*
ver-di, *sər-di*, *al-di*, *qal-di*
yay-da, *qar-da*, *dağ-dan*, *qır-dan*
dağ-çı, *yazı-çı*, *vuru-cu*, *qır-ıcı*

Burada bunu da əlavə etmək lazımdır ki, saitələr sədalı samitələrə müsavidir. Yəni sədalı samitələrdən sonra olduğu kibi, saitələrdən sonra da sədalı samitə ilə başlayan ədatlar gəlir.

İşçi, *vurucu*, *yazıçı* kibi *-cı*, *-çı* ədatları ilə bitən sözləri alacaq olursaq, azəri ləhcəsində daha ziyadə *-çi* şəkilçisinə meyil olduğunu görürük. Bunun üçün azəricədə *alverçi*, *yazıçı* kibi sözlərə rast gəlirik.

Yazıda bu fərqləri göstərmək lazımmı-deyilmi məsələsi qarşı-mıza çıxır. İmla məsələsindən bəhs edərkən bu xüsusda daha mü-fəssəl surətdə söyləyəcəyiz; burada yalnız bunu qeyd etməliyik ki, məktəblərdə və yazıda bütün bu şəkilləri əks etdirməyə həcat yox-dur. Lakin imdiyə qədər yeni əlifbada imla əsaslarının gərəyi kibi təyin edilmiş olmamasından dolayı, bu məsələ haqqında imdilik qəti bir şey söyləmək qabil deyildir.

Təhlil (диссимиляция)

Bir sözdə iki bir-birinə bənzəyən səs olduğu zaman bunlardan birisi başqa səsə münqəlib olar. Bu hadisəyə "təhlil" təbir olunur. Türkcədə təmsilə nisbətən təhlilin çox az yeri vardır, yəni pək az sözlərdə özünü göstərir. Azəri ləhcəsində ancaq beş-on sözdə təhlil hadisəsinə rast gəlirik.

Zərəl, qaral, saral, isti... və *ilax...* Bu sözləri birər-birər gözdən keçilərim: "isti" sözünün əsl "issi" və ya "ıssıq"dır. Necə ki, "ıssıq göl" təbirində bu sözə rast gəlirik.

Demək ki, bu sözün əslində iki "s" səsi var idi ki, azəri ləhcə-sində buların birisi "s", ikincisi "t" səsində çevrilmişdir.

Eyni surətlə "qarar", "sarar" sözündəki ikinci "r" "zərər" sözün-dəki ikinci "r" səsi də "l" səsində çevrilmişdir. Yazıda bu hadisəni qeyd etməyə həcat yoxdur. Məsələn, "zərəl" deyil, "zərər"... yaz-malıdır.

Səslərin qüvvətlənməsi

Azəri ləhcəsində gözəçarpan hadisələrdən birisi də bəzi səslərin qüvvətlənməsidir. Məsələn, *yalan* yerinə *yallan*, *doquz* yerinə *doq-quz*, *səkil* yerinə *səkkiz*, *yedi* yerinə *yeddi*, *saqal* yerinə *saqqal* söz-lərinin qullanılmasında [l], [k], [q], [d] səslərinin qüvvətləndirilmə-sini görürüz. Bu səsləri biz yazıda iki hərfə göstərsək də, iki ayrı səs, məsələn, iki [l], iki [k] zənn etməməlidir, çünki tələffüzə diq-qət etsəniz, görəcəksiniz ki, bu səsləri çıxaran üzvlərimiz iki dəfə hərəkət etməyir, yalnız adətindən ziyadə uzun müddət içində və bunun üçün daha qüvvətli surətdə tələffüz edir.

Suallar:

1. Səslərin dəyişmələrini nə surətlə göstərə bilərsiniz?
2. Səslər nə üçün, hansı səbəblərin təsiri altında dəyişir?
3. Səslərin başlıca dəyişmələrini göstəriniz! (Təmsil, təhlil, səslərin qüvvətlənməsi).

Vəzifə:

Bu parçadakı səsləri tədqiq edərək, onlarda rast gəldiyiniz səs dəyişmələrini altlarını cızıb göstəriniz:

Qocalar marşı

Bir qocayam, çağ nə kibi yaşaram!
Dörd arvadı bir-birinə qoşaram!
Bir ildə üç-dördünü alıb boşaram!
Qoca kişi yalnız yatmaz!..

Barmağıma əqiq üzük taxaram,
Saqqalıma çox-çox xına yaxaram.
Hər yerdə bir arvad görsəm, baxaram,
Qoca kişi yalnız yatmaz!..

Oruc tutub, namazımı qılaram,
Dəsmalımı göz yaşına bularam.
Huriləri virdimdə arzularam,
Qoca kişi yalnız yatmaz!..

Sabir

Səslərin yer dəyişdirməsi (метатеизм)

(Bu dərsə 3 saat verilir)

Bütün dillərdə olduğu kibi, türk-tatar dillərində də, bilxassə azəri ləhcəsində bir söz içində səsin yer dəyişdirməsinə çox dəfə rast gəlinir. Bu surətlə yerlərini dəyişdirmək hər səsə deyil, yalnız müəyyən səslərə məxsusdur. Məsələn, azəri ləhcəsində çox dəfə yerini dəyişdirən səslər [r], [f], [s]... kibi müəyyən səslərdir: [r] səsinin yer dəyişdirilməsi:

örgən – ögrən, irəli – iləri
köprü – körpü, yarpaq – yapraq

Bu misallardan [r] səsinin söz içində nə surətlə yer dəyişdirdiyini görürsünüz. Əksəriyyəni [g], [p], [f] səslərindən sonra gələcək yerdə onların əvvəlinə keçir.

[F] səsinin yer dəyişdirməsi [r] səsinə görə pək az görünür. Məsələn: *qılqıl (qıflıl) – qıflıl*.

[S] səsinin yer dəyişdirməsi də eyni surətdə az görülür:

yastı – yatsı, tüstü – tutsü

Bu səs dəyişmələri azəri ləhcəsinə, özgə türk ləhcələri qarşısında müəyyən bir xüsusiyyət bəxş eylər. Bununla bərabər, yazı dilində bu dəyişməni göstərməmək mümkündür. Necə ki, bu günlərdə Azərbaycan imla lüğətini tərtib eləyən komissiya da bu qərara gəlmişdir. Yəni sözləri olduğu kibi səslərin yer dəyişdirmələrini göstərmədən yazmaq yolunu seçmişdir. Məsələn, *örgən* deyil, *ögrən*, *irəli* deyil, *iləri* kibi yazılmalıdır.

Ahəng (сингармонизм)

Türk-tatar dillərində çox maraqlı bir xüsusiyyət vardır ki, bizim sərfərimizdən ancaq bəziləri bu hadisəni bir neçə sözlə qeyd edib-keçmişlər və məəttəəssüf, adını da “ahəng” deyərək yanlış qoymuşlardır. Çünki bu təbiri yanlış anlayıb bəziləri: “Bizim dilimiz ahəngdar dil, musiqiyyat var!” – kibi hökmlər verərək, bu mühüm lisani hadisəni görəyi kibi anlayacaq yerdə, daha ziyadə hissi və şəxsi bir təqim boş və faydasız fikirlərə qapılmışlardır. Bununla bərabər, “ahəng” adı artıq müəllimlərimiz və münəvvərlərimiz arasında az-çox yayılmış olduğundan biz də bu lisani hadisənin adına imdilik “ahəng” deyirik. Ahəngin nə olduğunu anlamaq üçün xalq şairi Sabirin bu parçasını oxuyunuz:

Dilənçi

Rədd ol qapıdan, ağılama zar-zar, dilənçi!
Qaqıldama bayquş kibi, idbar dilənçi!

Bu məclisimiz məclisi-əhsandır əgərçi,
Düzdüklərimiz niməti-əlvandır əgərçi,
Ehsan fəqərə kəslərə şayandır əgərçi,
Bir adəti-irsiyyə dəxi var, dilənçi!
Rədd ol qapıdan, ağılama zar-zar, dilənçi!

Dövlətliləriz, məqsədimiz eyşi-səfədir,
Mehmanlarımız bəs-bütün ərbabi-qinadır,
Kökdür, yekədir, boynu yoğundur, nəcəbadır,
Bəydir, ağadır, ağzı dualı üləmadır,
Bişmişlərimiz min cürə ləzzətli qidadır.
Dikmə gözünü mətbəxə bir az, dilənçi!
Rədd ol qapıdan, ağılama zar-zar, dilənçi!

Bu şeirdə rast gətirdiyimiz *dilənçi*, *ağılama*, *qapıdan*, *qapı*, *düzdüklərimiz* kibi sözlərə diqqət ediniz. Bunlardan iki əvvəlkilərində, yəni *qapıdan* və *ağılama* sözlərində saitələrdən “a-ı-a” (qa-pı-dan) və ya “a-a-a” (ağ-la-ma) saitələrinin iki sözdə və “i-ə-i” (di-lən-çi), “ü-ü-ə-i-i” (düz-dük-lə-ri-miz) saitələrinin də digər iki sözdə bir-birini təqib etdiyini görürüz. Bütün şəri bu surətlə iki qismə ayırmaq mümkündür. Bir qismində *qapı*, *qapıdan* kibi sözlər, digər qismində isə *dilənçi* kibi sözlər bulunacaqdır. İndi bu sözlərin arasındakı fərqə yalnız birində bir növ, digərində ayrı növ saitələrin bulunmasını? Bu sözlərdəki samitələrə də diqqət veriniz; görəcəksiniz ki, bir qisim sözlərdə [q], [ğ] samitələri, digər qismində isə [k], [g] kibi samitələr bulunur. Bunlar hərflərlə göstərə bilmədiyimiz fərqlərdir. Yoxsa hərflərlə göstərilməyən [səslər] də vardır. Məsələn, *dilənçi* və *ağılama* sözlərindəki [l] [səslərini] bir-birilə müqayisə ediniz. Birinci sözdəki [l] səsi yumşaq olduğu halda, ikinci sözdəki [l] səsi qalındır.

Əgər, dediyimiz kibi, yuxarıdakı şeirdə bulunan bütün sözləri bu nöqtəyi-nəzərdən tədqiq edəcək və bu sözlərdə rast gətirdiyiniz səsləri qisimlərə ayıracaq olsanız, türk əlifbasında mövcud hərflər bu surətdə ayrılmış olar:

a) Saitələr:

1) a, u, ı, o

2) ə, e, ü, i, ö

b) Samitələr:

1) q, ğ

2) k, g

Demək ki, türkcədə bir sözdə ya birinci nömrə altında göstərdiyimiz səsler və ya ikinci nömrə altında göstərdiyimiz səsler ola bilər. Yəni ya [a], [u], [ı], [o], [q], [ğ] səsləri olar ki, bunlara qalın və ya qatı səsler təbir edirik və ya da [ə], [e], [ü], [i], [ö], [k], [g] səsləri ola bilər.

Buraya qədər söylədiklərimizdən ahəng nə demək olduğunu bir dərəcəyə qədər anlasınız gərəkdir. Verdiyimiz məlumata dayanaraq, biz artıq ahəng xüsusiyyətini bu surətlə xülasə eləyə bilərik: "Ahəng yumşaq heca ilə başlayan sözlərdə yumşaq hecaların, qatı və ya qalın heca ilə başlayan sözlərdə qalın hecaların gəlməsi təqib etməsidir".

Bütün türk-tatar şivə və ləhcələri bu qanuna tabedir və hər zaman da, yəni bizə məlum olan mənşəyindən bu zamana qədər tabe olub gəlmişdir.

Ahəng, türk sözlərində iki cür olar: birisi dodaq saitələrinin (o, ö, u, ü) bir-birini təqib etməsidir ki, *düzgün, uzun, üzüm* kibi sözlərdə görünür. İkincisi, yuxarıda göstərdiyimiz kibi, yalnız yumşaq və qalın səslərə görə olan ahəngdir. Bunların birincisinə "dodaq səsləri ahəngi" və ya sadəcə "dodaq ahəngi" (**губная гармония**) təbir olunduğu kibi, ikincisinə "damaq ahəngi" (**небная гармония**) deyilir.

Ahəng yalnız sözlərin damarlarında deyil, bu damarlara əlavə olunan şəkilçilərdə də bulunur. Məsələn, yenə Sabirin şerindən aşağıdakı sözləri çıxaralım və damarları ilə şəkilçilərin ayrı-ayrı yazalım:

a) Qalın səslilər:

ağla-ma

qapı-dan

yoğun-dur

b) İncə səslilər:

kəs-lər-ə

dilən-çi

düz-dük-lər-imiz

Bu sözlərdə birinci parçalar damarlar olduğu halda, ikinci parçalar bunların üstünə yamalanmış, əlavə olunan parçalardır ki, əski sərf kitablarımızda bunlara "ədat" denildiyi halda, biz "şəkilçi" denirik, avropalılar "suffiks" təbir edirlər. Ahəng xüsusiyyətinə malik olmayan dillərdə bu ədatlar ancaq birer müəyyən şəkllə malik olurlar. Halbuki ahəng xüsusiyyətinə malik olan türkcədə hər ədat və ya şəkilçi

ən azı iki şəkllə malik olar: qalın və incə və ya qatı və yumşaq: *-dan, -dən, -da, -də, -lar, -lər, -çi, -ci, -la, -lə...*

Bəzi şəkilçilər isə dörd və daha ziyadə şəkllə malik ola bilərlər. Məsələn, *-dır* şəkilçisi *-dır, -dir, -dur, -dür* şəkillərini havidir. Bunların, bu şəkilçilərin bütün şəkillərini yazıda göstərüb-göstərməməlimi məsələsi daha ziyadə imlaya aid olduğundan bu suala imla bəhsində, son zamanlarda olub-keçən Azərbaycan Birinci İmla Konferensiyasının qərarlarını nəzəri-etibara alaraq, olduqca müfəssəl cavab verəcəyiz.

İndilik ahəng bəhsində qarşımıza çıxan ikinci bir məsələdən bəhs etməliyik: əcnəbi sözlərin ahəngə uydurulması nə şəkildə, nə cür olur?

Türk dilinə girən bir çox əcnəbi, ərəb və fars sözləri artıq türk dilinin ahənginə uydurulmuşdur, – deyə bilərik. Məsələn, *faida* yerinə *faida*, *adəm* yerinə *adam* kibi canlı dildə istemal olunan sözlər bu soydandır.

Bununla gərək ədəbi dildə, gərəkse az-çox savadlı xalqımızın dilində işlənən bir neçə ərəb, fars və özgə əcnəbi dillərdən keçmiş sözlər vardır ki, bunlar türk dilinin ahənginə tabe olmamışlardır. Bu kibi sözlərə türkcə əlavələr yapıldığı, ədatlar və ya şəkilçilər verildiyi zaman bu şəkilçilər sözlərin sonlarına görə intixab olunur. Yəni əgər əcnəbi söz qalın heca ilə qurtarırsa, ona qalın hecalı şəkilçi, əgər incə heca ilə qurtarırsa, incə hecalı şəkilçi əlavə olunur, məsələn: *mətanət-dən, ictimaiyyat-da, telefon-la...*

Suallar:

1. Səslərin yer dəyişdirməsi haqqında nə kibi məlumatınız var? Dərsdə göstərilən misallara öz tərəfinizdən əlavə edə bilərsiniz?
2. Ahəng nədir?
3. Neçə cür ahəng var?
4. Sizin ləhcənizdə əcnəbi sözlər nə surətlə ahəngə uydurulur? Buna dair nümunə və misallar göstəriniz.
5. Türkcədə ahəngə uymayan sözlər bilirsiniz? Göstəriniz.

Vəzifə:

Hər hansı bir ədəbi parçanı ahəng nöqtəyi-nəzərindən təhlil ediniz.

İltisqa hadisəsi (агглютинация)

(Bu darsə 2 saat verilir)

Ahəng mäsäləsini gözdən keçirərkən bir sual qarşısında qalırıq: türkcədə və təşkilatı etibarilə türkcəyə bənzəyən dillərdə rast gətirdiyimiz bu hadisənin, ahəngin əsas səbəbi nədir? Bu mäsələ ilə məşğul olan alimlər bu suala bir neçə cavablar vermişlərdir.

Bəziləri "ahəng samit səslərin bir-birinə təsiridir", – demişlər. Necə ki, ərəb əlifbasında ahəng samit hərflər vasitəsilə əks etdirilmək istənilmişdir:

"Qul", "gül", "tar", "tör" kibi sözlərin ərəb əlifbası ilə yazılışını nəzəri-etibara alsanız, mäsələ aydınlaşır. Bunun üçün ərəb əlifbasındakı samitələr incə və qalın (xəfif və səqil) olaraq iki qismə ayrılır:

İncələr: ك, ت, گ, د, س, ز

Qalınlar: ق, ط, غ, ض, ص, ظ

Digər bir fikrə görə, ahəngin səbəbi saitələrdir. Türkcədə incə və qalın və ya qatı və yumşaq saitələrin bulunmasına görə ahəng qanunu və hadisəsi meydana gəlir. Çünki bu saitələr eyni zamanda samitələr üzərinə təsir edir. Bu fikrə dayanaraq, Avropa alimləri ahəng qanununa "saitələr uyğunluğu" (**гармония гласных** və ya "**Vocalharmonie**") təbir edərlərdi.

Hər iki nöqtəyi-nəzər də yanlıştır. Ahəngin birinci səbəbi dilimizin xüsusi təşəkkülata, üzviyyətə malik olmasıdır. Bu xüsusi orqanizmə "iltisqa hadisəsi" təbir olunur. Burada sırası gəlmişkən ümumiyyətlə dillərin təşkilatından bir neçə sözlə bəhs etməliyik.

Bütün dünyada bulunan dillər təşəkkülət etibarilə başlıca üç cür ola bilər: 1) hecay (слоговые); 2) insirafi (флексивные); 3) iltisqi (агглютинативные).

Hecay dillər onlardır ki, ayrı-ayrı hecalardan ibarət olub, bu hecaları bir-birinə rəbt edən, bağlayan şəkilçi ədatları yoxdur. Məsələn, Çin, Siyam, Anam... kibi ölkələrdə yaşayan xalqların dilləri bu növdəndir.

İnsirafi dillər o cür dillərdir ki, bunlarda sözlərin həm başında, həm sonunda ədatlar olar və sözlər təsrif olunarkən yalnız ədatlar

dəyişməyib, sözün damarı da dəyişər, təbəddül edir. Məsələn, rusca *xod* sözünü alalım: bu [söz] təsrif olunarkən bu şəkilləri ala bilər: *хождение*. Burada sözün axırına *-дение* ədatı gəlməklə bərabər, *xod* sözü *хож* oldu. *Бумага* sözündən gələn *бумажный* sözünü alsanız, burada [r] səsinin [ж] səsinə intiqal etdiyini görürsünüz. Bundan başqa, ruscadan *xod* sözünün əvvəlinə ədatlar əlavə oluna bildiyi kibi, sonuna da əlavə oluna bilər, məsələn: *выход, вход, переход, отход, расход, пруход, проход, восход, заход* və ilax...

Bu surətlə rus dili insirafi dillərdəndir. Ruscadan başqa bütün hind-Avropa və sami xalqların dilləri də insirafi dillərdən sayılır: fransız, ingilis, qrek, erməni, ərəb, fars, yəhudi, hind ...

İltisqi dillərə gələcək olursaq, bu dillərin təşəkküləti nə birinci, nə də ikinci dillərə bənzəməz. Bunlarda şəkilçilər vardır, lakin şəkilçilər damarların, sözlərin sonuna əlavə olunurlar və təsrif zamanlarında damarın axırı dəyişməz, məsələn:

iş-çi-lər-dən-da

yol-daş-çı-lıq-lar-ın-dan-da

düz-dük-lər-imiz-in

Görürsünüz ki, birhecalı sözün axırına birdən yeddiyə-səkkizə qədər ədat, şəkilçilər əlavə olunduğu halda, sözün damarı, birinci heca dəyişməz. Bu qədər uzun sözləri bir araya möhkəm surətdə bağlamaq üçün dillər, daha doğrusu, bu dilləri danışan insanlar iki yol tapmışlar: birincisi, sözə gələn şəkilçinin səsləri ilə damarın səslərini bir-birinə dəyişdirərək bağlamaq, necə ki, rus dilindən gətirdiyimiz misallarda gördük, bütün insirafi dillərdə də belədir; ikincisi, damar ilə şəkilçiləri, buna əlavə olunan ədatları səscə bir şəkildə qoymaq ki, "ahəng" dediyimiz hadisə bundan ibarətdir.

"İltisqa" nə deməkdir? Ərəbcə olan bu söz "aqlütinasiya" latın sözünün tərcüməsidir ki, hər ikisinin mənası "yapışdırmaq" deməkdir. Çünki iltisqi dillərdə damarla şəkilçi bir-birinə möhkəm surətdə bağlanmayıb, yalnız xəfif surətdə yapışdırılır. Dünyada bulunan dillərin əksəriyyəti iltisqidir. Başlıca iltisqi dillər moğol, türk-tatar, fin-macar dilləridir.

İltisqi dillərin hamı cümləsində ahəng vardır. Burdan da görünür ki, ahəng, iltisqa hadisəsinin bir nəticəsidir. Damara zəif surətdə

bağlanan şəkilçilərin rabitəsini qəviləşdirmək üçün ahəngə ehtiyac vardır. Ahəng sayəsində heç türkcə bilməyən bir adam sözlərin nə-rədə başlanıb, nə-rədə qurtardığını fərq edə bilər. Əcəba, hansı daha mükəmməl sayılmalıdır? İltisqimi, hecayimi, yoxsa insirafimi?

Dil bilgisinin daha o qədər tərəqqi etmədiyi zamanda yetişən bəzi alimlər demişlər ki, təbiətdə cəmədat, nəbatat və heyvanat aləmləri bulunub, bunlar da cəmədatdan heyvanata doğru təbiətdə mövcud olan təkamül göstərdiyi kibi, dillərdə də bu kibi üç təkamül dərəcəsi vardır: hecay, iltisq, insiraf.

Hecay dillər cəmədat, iltisq dillər nəbatat, insiraf dillər canlı orqanizmlər, heyvanat dövrlərinə müsavidir; buradan çıxan nəticə budur ki, ən ibtidai dillər hecay və ən ali və mükəmməl dillər insirafidir. Bu fikir artıq Avropada tamamilə çürümüş olmaqla bərabər, bizim türk sərfçilərimizdən bəzilərinə imdi çatmışdır. Məsələn, Hüseyn Cavid "Türkcə sərf-nəhv" namındakı əsərində bu fikri bənimsəmişdir və türk dilini iltisq olmasından dolayı Avropa dillərinə görə ibtidai və işlənməyən, tərəqqiyə qeyri-saleh dillərdən etibar etməkdədir; necə ki, türk mühərriri Cəlal Nuridə də eyni çürük qənaətə rast gəliriz. Bu zat da "Türkcəmiz" ünvanlı kitabçasında eyni fikri yürütməkdədir.

Bütün bu fikirlər damarından, dibindən yanlışdır, çünki dillərin təşəkkülündə tərəqqi və təkamül kibi qanunların iz buraxdığına şübhə yox. Dilin nəşə və təkamülündən bəhs elədiyimiz zaman ictimai amillərin dil üzərinə təsirini göstərmişdik. Lakin bu təkamül və tərəqqini dillərin yalnız bugünkü halına baxaraq tapmağa çalışmaq doğru olamaz. Burada, daha ziyadə tarixi cəhətə, dillərin mənşəyindən zamanımıza qədər keçirdiyi dövrlərə diqqət etmək lazımdır. Tarixi nöqtəyi-nəzərdən baxıldıqda, yuxarıda söylədiyimiz qənaət sahiblərinin zənn etdiyi kibi, əvvəllən hecay, sonra iltisq, daha sonra insiraf dillərin yavaş-yavaş, tədrici surətdə meydana gəldiyini zənn etmək doğru deyildir. Məsələn, hecay dillərdən Çin dili artıq insiraf dövrədən keçmişdir; insirafilərdən ingilis dili hecay təşəkkülata doğru inkişaf etməkdədir. Yenə insirafilərdən erməni dili iltisq təşəkkülata yaxlaşmaqdadır. Bu surətlə burada müəyyən bir əsas və xətti-təkamül uydurmaq və əcələ-tələsik hökmlərə qapılmaq böyük xəta olar. Dillərin üstünlüyü o dildə danışan adamların

mədəniyyəti və bu mədəniyyətin dildə, lüğətdə özünü göstərməsidir. Hansı millətin, xalqın lüğəti zəngin və bu lüğətdəki sözləri qiymətli isə, o dil üstün sayılır; yoxsa təşəkkülata etibarilə dillərin bir-birindən fərqi yoxdur. Bu cəhətdən hər dil bir-birinə müsavidir.

Suallar:

1. Ahəng nə üçün hər dildə yoxdur?
2. Nə üçün türk dilində vardır? Bu xüsusdakı fikirlər necədir?
3. İltisq hadisəsi nədir və hansı dillərdə vardır?
4. Daha nə kibi təşəkkülata malik dillər var?
5. Bunların hansı üstün?
6. Dillərin bir-birindən üstünlüyünü nə surətlə təyin etmək olar?

Vəzifə:

İltisq hadisələrini öz misallarınız ilə izah eləyiniz [...].

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU. QİRAƏT, İNŞA VƏ KİTABƏT

(Bu dərsə 8 saat verilir)

Giriş

Türk dilinin tədris üsuluna aid olaraq, imdiyə qədər bir neçə məsələləri gözdən keçirdik. Bu dərslərimizdə də bir neçə mühüm məsələlər barəsində sizə izahat verəcəyiz. Əlifba yazı və imlanın tədrisi uşağı, bir tərəfdən, düzgün yazmağa, digər tərəfdən, əlinə keçən parçaları oxumağa sövq edir. Əsasən imla və yazının lüzumu da bunun üçündür.

Müəllim yazı və imla dərslərində əkdini, ancaq iləridəki dərslərdə biləcəkdir.

İmla və yazıdan sonra qarşımıza çıxacaq məsələlərin birinciləri qiraət (oxumaq), inşa və kitabət məsələləridir ki, biz bu dərslərimizdə məsələlərin məktəblərdə nə cür götürülməyi barəsində sizə məlumat vermək niyyətindəyiz. Bundan əvvəlki dərslərimizdə olduğu kimi, bu məsələlərin izahında da müəyyən plan üzrə hərəkət edəcəyiz.

Plan aşağıdakı şəkildədir:

1. Oxuma – qiraət.
2. İzahlı oxuma.
3. İfadəli oxuma və təmsil.
4. Oxumanın texnikası və hifzüs-sihhəsi.
5. Qiraət üçün material nərdən alınmalıdır?
6. Qiraət kitabları.
7. İnşa və kitabın əhəmiyyəti və əsasları.
8. İnşa və kitabın əldə edilməsi üsulları.
9. İnşa və kitabət vasitəsilə uşaqların tədqiqi.

Türk dilində metodika məsələlərinə aid materialların azlığından dolayı, məəttəəssüf, hər bəhsimizi lazım gələn materiallarla aydınlaşdırma bilməyəcəyiz. Bunun üçün oxucumuz ayrı-ayrı dərsləri diqqətlə gözdən keçirdikdən sonra lazım gələn misalları özü tapmağa çalışmalıdır. Bunun üçün hər dərslərin sonunda verilən vəzifələri diqqətlə ifa etməli və suallara cavablar hazırlamalıdır.

Oxuma – qiraət

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Qiraət-oxuma məsələsinin məktəblərdə nə surətlə idarə edilməsi, qiraət materialının əldə edilməsi, qiraət kitablarının mündəricə və tərtibi kibi məsələlərdən bəhs eləmədən əvvəl oxumanın qayə və əhəmiyyəti haqqında sizə bir neçə söz deməliyik.

Oxuma əski məktəblərdə uşaqların, tələbələrin yeganə məlumat və tərbiyə mənbəyi idi. Bugünkü vahid zəhmət məktəbində, şübhəsiz, oxuma məlumat və tərbiyənin yeganə mənbəyi sayıla bilməz. Uşaqlar sözdən və hərfdən ziyadə yeni məktəbimizdə iş, təcrübə və nümunələr ilə bağlanırlar. Kitab yalnız ikinci dərəcədə bir rola malikdir. Bununla bərabər, kitabın, oxumanın ikinci dərəcəyə düşməsi yalnız yüzdə yüz laboratoriya üsulunu lüzumi dərəcədə müvəffəqiyyətlə tətbiq edə bilən məktəblərdə vəqə ola bilər. Halbuki oxumanın əhəmiyyəti yalnız məktəb sıralarına münhəsir deyildir. Yazı kibi, oxuma da insanın bütün həyatı boyunca ən zəruri və lüzumlu vasitələrdən birisidir.

Yazmaq insanın öz fikirlərini, duyğularını bildirməsi etibarilə əhəmiyyət qazanırsa, oxumaq yüzlərcə, minlərcə insanların təcrübə və biliklərindən faydalanmaq etibarilə daha mühümdür. Bundan başqa, oxuma bilən insan yüzlərcə illər əvvəl gəlib-keçmiş alimlərin, ümumiyyətlə insanların fikir və təcrübələrindən faydalana bilər.

Yazı ilə məşğul olmaq hər kəs üçün mümkün deyildir. Yüz minlərcə yazı bilən adamlardan ancaq iyirmi-otuz əzəmi surətdə alındıqda ancaq bir neçə yüzü faydalı yazılarla məşğul ola bilər. Halbuki oxumaq bilən adam hər zaman faydalı surətdə bu hünərini istemal edə bilər. Bunun üçündür ki, [...] savadlılarının sayı artıq dərəcədə yüksək olan Qərbi xalqlarında nəşr edilən qəzetə və kitabların sayı milyonlara yetişir. Ancaq bu sayəddir ki, mətbuat, gündəlik ədəbiyyat yüz minlərlə fərdlərdən ibarət insan kütlələrinin fikirlərini, xüsusi təbirlə, “əfkəri-ümumiyyə”ni işləməkdə bu qədər böyük rol oynayır.

Mədəni xalqlara mənsub insanlar, mübaliğəsiz denilə bilər ki, heç bir dəqiqə kitabəsiz olmur. Hətta öyləncə yerlərində, poyezdlərdə, tramvaylarda... hər yerdə, hər yerdə insanların durmadan oxuduğunu görürüz.

Türk-tatar xalqlarında, ümumiyyətlə Şərqdə olduğu kimi, mədəniyyətsizlik nəticəsi olaraq, oxumanın pək aşağıda qaldığını görmək mümkündür. Savadsızlıqlardan bəhs eləmiriz; savadlıların, heç şübhəsiz, döxsən faizi əlinə kitab almır. Bunun üçündür ki, Azərbaycan kimi, şuralar hakimiyyəti qurulandan sonra artıq minlərlə savadlı olan ölkələrdə belə mətbuat və kitabların tirajı-sayısı oxucu olmadığından çox yavaş artır.

Bir söz ilə deyəcək olsaq, qiraət zehni və ictimai inkişafın, ilərləmənin birinci amillərindəndir. Müəllimin birinci vəzifəsi uşaqlarını, tələbələrini oxumanın əhəmiyyət və qiyməti ilə tanış etməkdir.

İnsan mədəni bir şəkildə ancaq yazı və oxuma bildikdən sonra meydana çıxır. 5-6 min illər əvvəl gəlib-keçmiş olan xalqları, ancaq onların bizə buraxdıqları yazılar vasitəsilə biliriz. Təbiidir ki, yazı yazan xalqlar oxumanı da bilərlərdi. Bu növ xalqlar dünyanın ən böyük mədəniyyət və faydalı ünsürləri olmuşlar və həqiqətdə də bugünkü mədəniyyətimizin əsaslarını onlar qurmuşlardır.

Krupskaya yoldaş bunun üçün bir neçə söz içində kitabın və oxumanın əsas əhəmiyyətini göstərə bilmişdir. O deyir: "Kitab ictimai həyatın, zəhmətin və mücadilənin qüvvətli bir alətidir. Kitab insanı bütün insanlığın təcrübəsi ilə silahlandırır, onun görüş, anlayış dairəsini genişləndirir. Nəhayət, kitab insana təbiətə qalib gəlmək üçün lazım olan bilikləri verir".

Türk-tatar xalqları miladi VI əsrlərdə özlərinə məxsus yazını meydana gətirib, bu yazı vasitəsilə oxuyub-yazmağa başlamışlardı. Zamanımıza qədər qalmış və "Orxon kitabələri" adını daşıyan yazılar bunun şahididir. Yəni bu zamanlarda türk-tatar ölkələrinə səyahət edən Çin, hind və özgə xalqların türklərdə yüzlərcə yazılı lövhələrdən ibarət kütubxanalar bulunduğunu xəbər verirlər. Yalnız bu yazı və bu oxuma ancaq xaqanların, onların xidmətçilərinin aləti, yardımçısı idi. Geniş xalq kütlələri nə yaza bilər, nə də oxuya bilirdi.

İslamiyyətin qəbulundan sonra da vəziyyət dəyişməmişdir. Yüz minlərcə əhalisi olan Şərq ölkələrində oxur-yazarlardan sayı 5-10[-u] keçməzdi. Onlar da hamısı molla, seyid və şeyxlər, yəni məlumatlarından xalqa və elmə fayda olmayan adamlar idi.

Ancaq Böyük Oktyabr inqilabından sonra kütləvi məktəblər, birinci və ikinci dərəcəli məktəblər meydana gəlmiş, yüzlər və minlərlə uşaqlar-tələbələr bu məktəblərə tökülmüşdür. Bundan başqa,

yaşlı adamlara savad vermək üçün də hər kənddə savad kursları, oxuma yurdları, "izba-çitalnələr" və daha bunun kimi bir neçə müəssisələr meydana gətirilmişdir. Bir sözlə, bu türk-tatar xalqları da kitabla, oxuma və yazma vasitəsilə həyatını və cəmiyyəti meydana gətirmək yoluna düşmüşdür.

Savadlı işçi və ya kəndli ilə savadsız işçi və kəndlinin istehsalından gətirə biləcəkləri fayda və nəticə arasındakı fərqlər rəqəmlər vasitəsilə tədqiq edilmişdir. Oxumaq, yazmaq istehsalı artırır, ölümü əskildir, canilik, oğurluq, quldurluq və sairə kimi əxlaq düşkünlüklərini kökündən qoparır.

Xüsusilə türk-tatar dilləri üçün qəbul edilən yeni əlifba oxuma-yazma işinə, yəni oxuma-yazmanın tezliklə geniş və geridə qalmış xalq kütlələri içində yayılmasına böyük xidmət edir.

İləridə müəllim olacaq və ya artıq bu böyük və şərəfli işə girişmiş olan yoldaş oxuma-yazma işinin əhəmiyyətini pək gözəl düşünməli və ətraflı surətdə öz tələbələrinə anlatmalıdır. Tələbələrində kitab sevgisi doğuramayan müəllimin işi müvəffəqiyyətsizliklə bitəcəkdir.

Vəzifə:

Oxumanın və kitabın nə kibi faydalarını gördünüz? Daha nə kibi faydalarını görmək mümkündür? Ümumiyyətlə oxuma və kitabın istehsalda, ictimai və mədəni həyatda nə kibi xidmət və rolu vardır? Bu suallara cavab olmaq üzrə fikirlərinizi qeyd ediniz.

İzahlı oxuma

(Bu dərsə 1 saat verilir)

İndiyə qədər söylədiklərimizdən aydın olsa görəkdir ki, oxumada təqib etdiyiniz başlıca nəticələr ikidir: birisi fikrə texniki, ikincisi ictimai tərbiyə verməkdir. Bu məqsədlərə çatmaqla bəzən bir neçə nöqtələri göz önündə tutmaq lazımdır ki, bunlar da oxunacaq materialın xarakter və mahiyyəti, bu materialları yığmaq üsulu, nəhayət, bunları oxumaq üsullarıdır. Biz indilik birinci məsələləri dərslərimizin sonuna buraxaraq, bu dərslərimizdə sizi oxuma üsulları ilə tanış edəlim. Bu xüsusda qarşıma çıxan üsuli cəhətlərdən birincisi izahlı oxuma (объяснительное чтение) məsələsidir.

Müəllimin qiraət işində tələbəsinə verəcəyi birinci yardım lüzumlu və tərbiyə elmi üsullarına uyğun izahlardan ibarətdir. Bunun üçün bu izahlar qiraət məsələsində pək mühüm yer tuturlar. İzahlı oxumada izahatın nə yolda verilməsi məsələsindən başlayalım; əcəba, izahlı qiraət üçün hazırlanan parçalar oxunduqdan və tələbələr tərəfindən öz sözlərilə ifadə edildikdən sonramı verməli, yoxsa qiraətə başlamadan əvvəl, müəllimin tələbələr üçün əvvəldən hazırladığı plan üzərinəmi verilməli? Burada, ümumiyyətlə metodika məsələlərində olduğu kimi, kəsdirmə cavabla işin içindən çıxmaq heç bir sürətlə doğru ola bilməz. Yalnız burasını deyə bilərik ki, veriləcək izahatda hər iki cəhət də göz önündə tutmalıdır, yəni izahatı həm qiraətdən əvvəl, həm də sonra vermək mümkündür.

Heç bir dürlü hazırlıqsız hər hansı bir parçanın oxunması doğru deyildir. Müəllim qiraətdən əvvəl qısa müsahibələrlə oxunacaq parçaya kiçik bir giriş yapmalı və bu sürətlə qiraət üçün hazırlanmış parçaya uşaqların maraq və diqqətini cəlb etməyə çalışmalıdır. Parçanın əhəmiyyətinə görə bu müsahibədə rəsm, yazı, naxış və ya təcrübə kimi nöqtələr də buluna bilər. Bunlar ümumi nöqtələrdir. Burada qarşımıza çıxan daha xüsusi bir məsələ vardır ki, o da sual-cavab üsulunun qiraətdəki yeri və əhəmiyyətidir. Sual oxunacaq parçadan əvvəlmi, sonramı verilməli? Üsuli ədəbiyyatda bu məsələ çoxdan bəri münaqişə edilməkdədir.

Əgər sual oxumadan əvvəl verilsə, tələbələrin tədaisi şəxsiyyəti üzərinə təsir edər və tələbələrin maraq etdikləri nöqtələrin aydınlaşdırılmasına mane olar. Çünki müəllimin maraq etdiyi məsələlərlə tələbələrininki arasında çox dəfə böyük fərq vardır. Halbuki sual oxunduqdan sonra verilsə, bir neçə mühüm nöqtələrin gözdən qaçırılması mümkündür. Bunun üçün sualları tələbələrin özlərinə verdirmək daha münasibdir. Burada müəllimin rolu sualları doğurmaqdır. Ümumiyyətlə müəllim, təbir caizsə, bu doğruçu vəziyyətini sinifdə heç bir vəchlə unutmamalıdır. Sinifdə bulunan tələbələr bir səviyyədə olmadıqlarından tələbələrini eyi bilən bir müəllim hər zaman uşaqları sərbəst surətdə sual verməyə və müsahibədə iştirak etməyə sövq edər. Başlanğıcda tələbələr lüzumlu sualları tapmaqda güclük çəkərlər. Xüsusilə bizim türk məktəblərində uşaqların çoxusu danışmaqdan pək ziyadə çəkinərlər. Müvəffəqiyyətsiz surətdə verilən bir sualdan sonra tələbənin bütün il boyunca

ağzını açmayıb, passiv şəkildə oturduğu görülmüşdür. Verilən suallar nə qədər yersiz, birinci baxışda mənasız belə olsa, müəllim bunları ciddiyyətlə dinləyib, lazım gələn təshihlərlə cavab verməyə çalışmalıdır. Əsasən tədris üsulu və müəllimlik o cür bir sənətdir ki, tələbələrini bilməyən, sevməyən, onların yaşlı adamlar nöqtəyi-nəzərindən kiçik, xırda, əhəmiyyətsiz olan hərəkət və sözlərinə lazımi dərəcədə əhəmiyyət verməyən adam bu sənəti haqqı ilə ifa edə bilməz. Xülasə, izahat müəllimin qiraət dərsinə verdiyi əhəmiyyət və əlaqəyə görə dəyişir.

Dediyimiz kimi, izahatı 1) oxumadan əvvəl, 2) oxurkən, 3) oxunduqdan sonra vermək mümkündür. Hər nə qədər bu cəhət oxunan şeyin təbiətinə bağlı isə də, çox dəfə hər üç cəhət də göz önündə tutmaq lazım gəlir, yəni oxumadan əvvəl kiçik bir müsahibə və hazırlıq etmək, oxurkən tələbələrə durulacaq yerlərdə bəzi izahat vermək, nəhayət, oxunduqdan sonra bəzi mühüm nəticələri çıxarmaq üçün tələbələrin lazım gələn sualları vermələrinə çalışmaq sürətilə oxunan parçanı ətraflı və müfəssəl surətdə təsvir etmək mümkündür.

İzahat verilirəkən aşağıdakı nöqtələr üzərində durmalıdır:

1) filoloji cəhətlər, 2) psixoloji cəhətlər, 3) estetik cəhətlər, 4) sosioloji nöqtələr.

Filoloji cəhətlərə diqqət vermək sayəsində oxunan parçada bulunan ifadələr, lisani şəkillər, lüğətlər, istilahlər və bütün bu ünsürlərin mühərririn parçasında təqib etdiyi məqsədə xidmət edib-etmədiyi cəhətləri meydana çıxara bilərik. Ədəbi və lisani təhlili, təbii, tələbələrin dərəcə və anlayışına görə görəyi kimi ifadə etmədən, oxunan parçanın məal və mündəricəsinə varmaq çətinidir. Əsərin xaricindən, dışından içinə doğru hərəkət etməlidir.

Psixoloji cəhətlər mühərririn sözlərə, ifadələrə verdiyi mənalar-dan alaraq, onun əsərində işlətdiyi başlıca motivlərə qədər varır.

Estetik nöqtəyə gəlincə, burada, daha ziyadə mühərririn verdiyi bədii şəkillər (**оформление**) qavramaya çalışmalıdır. Bədii şəkilləri bilmədən oxunan parçanın həyəcanı və bədii qiymətini təyin etmək qabil ola bilməz. Bədii əsərlər bir neçə lövhə və şəkillərdən ibarətdir. Bu şəkilləri tələbələr qiraət zamanında eyicə bənimləməlidirlər.

Sosiolojik-ictimai cəhətdən veriləcək izahat mühərririn və ya mühərrirdən oxunan parçanın ideoloji və sinfi ünsürlərini meydana

çıxarmaqdır. Tələbə oxuduğu parçanın ideoloji, məfkurəvi mündəricəsini gözəlcə öyrənməlidir. Birinci üç nöqtənin təhlilindən tələbələr bədii tərbiyə alırlarsa, sonuncu, dördüncü nöqtənin təhlilindən qiraət nəticəsində əldə edəcəkləri ictimai tərbiyəni almış olurlar. Qiraətdən bəklənən birinci təsir ancaq ictimai tərbiyəni qüvvətləndirmək yolunda olmalıdır. Sonra veriləcək izahatın bütündən parçalara və ya parçalardan bütünə doğru götürülməsi mümkündür, yəni müəllim başqa oxuduğu şeyin məal və məfhumu haqqında izahat verərək, sonra bu oxunan şeyin parçalarına, onu tərkib edən ünsürlərinə keçə bildiyi kibi, ayrı-ayrı sözlərin, cümlələrin, oxuma arasında ortaya çıxan məsələlərin izahından sonra bir xülasə şəkildə bütünü verə bilər. Bu məsələ də yenə oxunan şeyin təbiətinə bağlıdır.

Yalnız müəllim üç nöqtəyə diqqət verməlidir:

1. Tələbələr oxunan hər sözü anlamalıdırlar.
2. Hər cümlə və ya söz qrupunun ifadə etdiyi hökm və fikri qavramalıdırlar.

3. Bütün oxunan parçanın məna və şəklini anlamalı və lazım gələnlərdə bu parça ilə bağlı olan digər məsələləri də yadlarına sala bilməlidirlər.

Düzgün təbii surətdə oxumaq və üsullə oxunan parçaya diqqət etmək oxunan şeyin anlaşılmasına və uzun müddət hafizədə saxlanmasına böyük yardım edir. Bunun üçün rus alimlərindən Çernişov oxuma əsasında diqqət edilməsi lazım gələnlər on bir nöqtə göstərmişdir. Müəllim bu nöqtələri cədvəl halında məktəb divarına ası bilər:

1. Söylədiyini kibi oxu.
2. Öz səsinlə oxu.
3. Sadə və təbii surətdə oxu.
4. Durğu işarələrinə (nöqtə, vergül) diqqət et.
5. Sözləri açıq və anlaşılacaq kibi söylə.
6. Başqasının sözlərini söylərkən onun səsinə bulmağa çalış.
7. Səsinə yüksəldib-alçaltmağı bil.
8. Hər vaxt yüksək səslə açıq və qüvvətli surətdə oxu.
9. Şairin və ya mühərririn duyğularını anlayıb, onu ifadə etməyə çalış.
10. Vurğulara diqqət et.
11. Oxurkən üzünü, gözünü, əlini oynatma!

Bu nöqtələri zehində yerləşdirmək tələbələr üçün pək ziyadə faydalıdır. Bizdə tələbələr deyil, bir neçə münəvvər adamlar vardır ki, nə şəri, nə də nəsrə gərəyi kibi oxuya bilməzlər. Müəllim bu nöqtələrə öz təcrübəsindən əldə etdiyi bir neçələrini daha əlavə edə bilər. İzahlı oxumaq məsələsinə aid olaraq verdiyimiz bu qısa məlumatın nəticəsinə sizə işimiz üçün çox əhəmiyyətli bir ixtar da bulunmalıyam ki, o da qiraət əsnasında uşaqlara çoxdan-çox izahat verməkdən qaçınmanızdır. Eyi pedaqoqun, təcrübəli müəllimin ön böyük sənəti izahata həcat qaldırmadan tələbələrin qarşısına çıxan məchulları öz ağılları və məlumatları ilə həll edə bilmələridir. Tələbəni daima öz-özünə anlamağa sövq etməlidir.

Nəticə:

1. Qiraət məsələsində izahat və bu izahatın lüzumlu yerdə, üsuli dairəsində verilməsi mühüm bir yer tutur.
2. Hər hansı bir parçanı oxumadan əvvəl tələbələr müsaibə, təcrübə, gəzinti... və sairə kibi üsullarla bunu hazırlamalıdır.
3. İzahat filoloji (lisani), psixoloji (ruhi və xarakteristik), estetik (bədi), sosioloji (ictimai və sinfi) nöqtələrdən verilməlidir.
4. Oxurkən tələbələrin bir neçə cəhətlərə diqqət etmələrinə çalışmalıdır.
5. Ümumiyyətlə uzun və cansıxıcı izahatdan qaçılmalıdır.

İfadəli oxuma və təmsil

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Sözlərdə, ümumiyyətlə dildə iki cəhət vardır: fikir və həyəcan. Bunun üçün hər söz, bir tərəfdən, bir fikir ifadə etməklə bərabər, digər tərəfdən, bir hiss, bir həyəcan da verir. Bu fikrimiz ayrı-ayrı sözlərdən ziyadə, cümlələrə aid ola bilər. Məsələn, azəri ləhcəsindən *bəli* sözünü alalım. Bu sözü, danışığa diqqət etsəniz, bir neçə dürlü söyləmək olar və bu surətlə bu sözün bir neçə mənalara olduğu görülür: “bəli?” dediyimiz zaman mənası təsdiq olmayıb, bəlkə, “söylədiyinizi anlamadım” demək olduğu kibi, qısdan, tək-rar, sərt, yavaşdan, titrək səslə... söyləndiyi zaman bu sözün ifadələri pək ziyadə çoxalar. Halbuki sözün mənası, ifadə etdiyi fikir aşağı-yuxarı sabit qalmışdır, dəyişməz.

Bunun üçündür ki, biz çox dəfə "canlı dil"dən və "kitabı dil"dən danışırıq. Kitabda hərfərdən, yazıdan ibarət dil ölüdür, cansızdır. Onların ümumi mənalərini, dəlalət etdikləri şeyləri, hadisələri anlamaq mümkündür; halbuki canlı dil danışılan dildir ki, bunu heç bir yazı, hətta mükəmməl fonograf aparatları ilə belə təqlid etmək qabil deyildir.

Qiraət kitabda yazı ilə təsbit olunan cansız, səssiz şəkillərə *can*, *səs* vermək deməkdir. Burada sözlərin işarət etdikləri maddə və halları anladıqdan başqa, onların həyəcanı, hissi cəhətlərini də bənimləmək lazım gəlir. Bunsuz oxunan şeyi görəyi kibi anlamaq mümkün olmaz. Mədəni xalqların yazılarında həyəcanı cəhətləri, danışığın bəzi ahənglərini, tonlarını verə bilmək üçün bir neçə işarətlər işlədilməkdədir ki, bunlara "durğu işarələri" (*пунктуация*) deyilir.

Durğu işarələri, adlarından da anlaşıldığı kibi, cümlədəki duruq yerlərini göstərir. Hər hansı bir şeyi oxurkən sözləri fasiləsiz surətdə biri-birinə qatışdırmaq mümkün deyildir. Əks təqdirdə, oxunan şeyin mənası itib gedər. Sözlərdən, söz tərkiblərindən, qısa cümlələrdən, nəhayət, bu kibi qısa cümlələrdən tərəkküb edən uzun cümlə silsilələrindən sonra müxtəlif miqdarda fasilə vermək lazım gəlir. Bu durğular başlıca nöqtə, nöqtəli vergül, vergül kibi işarətlərlə göstərilmişdir. Lakin yalnız durğu ilə iş bitməz. Çünki lüzumi dərəcədə fasilə ilə oxumaq və ya söyləmək yalnız sözlərin açıq surətdə anlaşılmasına yardım edər. Sözlərin açıq surətdə oxunmasından başqa, onların həyəcanı cəhətləri də təsbit edilməli, göstərilməlidir. Bu da ancaq ifadəli oxumanın (*выразительное чтение*) məktəblərdə görəyi kibi idarə edilməsi ilə təmin oluna bilər.

Uşaqlar özgülərini, ümumiyyətlə təbiətdə gördükləri hadisə və halları təqlid etməyə pək ziyadə maraqlıdırlar. İfadəli oxumada bundan faydalanmaq mümkündür. Bu xüsusda bir-iki tipi, bir neçə şəxsiyyəti göstərən hekayə, şeir, pyes... kibi parçalar çox əlverişlidir. Bu növ parçalarda bulunan tiplərin səslərini, xüsusi ahənglərini tapmaq sayəsində tələbələrə müşahidə, diqqət və təhlil xasələri də inkişaf eylər.

İfadəli oxuma, söylədiyimiz kibi, əsas etibarilə təqliddən ibarətdir. Təqlid də yalnız səs vasitəsilə deyil, eyni zamanda hərəkətlər-jestlər və sima işarətləri-mimika vasitələri ilə də yapıla bilər.

İfadəli oxumanın yolları haqqında lisan metodistləri, üsulçuları imdiyə qədər bir neçə tövsiyələr yazmış isələr də, bu növ tövsiyələrlə işin içindən çıxmaq qabil deyildir.

İfadəli oxumanın əsası anlaşıldıqdan sonra bu xüsusda nə surətlə hərəkət edilməsi müəllimin öz təcrübəsinə qalır. Bu təcrübə də ancaq münasib parçaların səhnələşdirilməsi – təmsil yolu ilə əldə edilə bilər. Səhnələşdirmə ilə ifadəli oxuma arasında əsas etibarilə böyük fərq yoxdur. Səhnələşdirmədə qrimdən, kostyum və səhnədən ibarət bir də süni mühit vardır. Səhnələşdirmədən əvvəl olduqca ciddi və uzun hazırlıq icab edir.

Tiplərin yaradılması[nda], səhnə və kostyumların hazırlanmasında tələbələrə geniş meydan verildikdə səhnələşdirmə onların fəvqəladə maraqlarını cəlb edə bilər.

Oktyabr inqilabından sonra türk məktəblərinin haman cümləsində məktəb səhnələri qurulmuş və səhnə dərnəkləri və ya dram krujokları yapılmış isə də, ifadəli oxuma işi ilə məktəblərimizdə daha ciddi və üsuli surətdə məşğul olunmadığından, ortaya çıxan pyes və hekayələrin daha ziyadə bu cəhətdən axsağına şahid oluruz. Əksərən tələbələr səhnədə sərbəst və ifadəli surətdə danışmanı bacara bilmirlər. Halbuki səhnənin uşaqların təhlil, tənqid və bədii zövq kibi məziyyətlərinin inkişaf etdirilməsi nöqtəyi-nəzərindən pək böyük qiyməti vardır. Deklamasiya-inşad və monoloq kibi şeylər də həddindən aşırılmadığı təqdirdə ifadəli qiraət işinin iləriləməsinə yardım edə bilərlər.

İfadəli oxuma ilə bağlı olaraq, oxunan şeyin uşaqların hafizəsində möhkəm surətdə yerləşməsi məsələsi vardır ki, bu xüsusda rəsm, təsvir, gəzinti kibi bir neçə vasitələrdən daha faydalanmaq mümkündür.

Burada bir söz də məktəbdən xaric yapılacak qiraət işlərinin tənəzim və idarəsi haqqında söyləməliyiz. Qiraət dərslərindən məqsəd, dərslərimizin başında da söylədiyimiz kibi, kitabı və oxumanı tələbələrə sevdirməkdir. Bu sevgini əldə edən tələbələr artıq yavaş-yavaş uşaq ədəbiyyatından faydalanmağa başlarlar. Bu xüsusda müəllim hər cəhətdən öz tələbələrinə yardıma gəlməlidir. Bu yardımın başlıca şəkilləri onlara yaşlarına, maraqlarına və səviyyələrinə görə münasib, maraqlı kitabları göstərmək, kitablarda rast gətirdikləri müşküllərini həll edib vermək, nəhayət, oxuduqlarından aldıkları təsir və nəticələri yoxlamaqdır.

Oxumanın texnika və hifzüs-sihhəsi (gigiyenası)

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Oxuma məsələsi ilə bağlı bir neçə cəhətlər daha vardır ki, bu xüsusda, məəttəəssüf, imdiyə qədər mətbuatımızda haman heç bir şey yazılmamışdır. Oxumanın gözlənilən fayda və nəticələri verə bilməsi üçün aşağıdakı nöqtələri göz önündə tutmalıdır: 1) oxuma şərtləri, 2) oxuma texnikası, 3) oxuma əsasında riayət edilməsi zəruri olan sihi qaydalar.

Bu məsələlər haqqında Avropa və rus ədəbiyyatında gərək təbəbət, gərəkse pedaqoji təcrübələrinin verdiyi nəticələrə istinad edilərək yazılmış cildlər dolusu əsərlər vardır. Biz bu qısa dərsmiz əsasında sizə yalnız bəzi əməli qaydaları bildirməklə iktifa eləmək məcburiyyətindəyiz. Bu qaydalar, nə qədər bəsit görülsə-görünsün, pək uzun zəhmətlər və üsuli təcrübələr nəticəsində əldə edilmişdir. Bunların bir neçəsini bilmək müəllimin özünə lazımdır. Bunları daha bəsit şəkildə tələbələrə aşılmalı və onların bu qaydalara riayət etmələrinə çalışmalıdır.

Beləliklə burada oxuma şərtləri arasında iki nöqtəni göz önündə tutmalıdır:

1. Qiraət üçün ən yaxşı yer – bütün zehni fəaliyyət üçün belədir – gurultudan uzaq işıqlı otaqdır. Ancaq bu kibi bir yerdə insan diqqətini toplayıb oxuya bilər. Pozuq hava insanın tezlikcə yorulmasına səbəb olur. Pəncərəyə yaxın və işıq soldan düşən tərəfdə oturmalı.

Süni işıq, lampa işığı ilə çalışıldığı zaman lampanı sol tərəfdən qoymalı və ona qeyrət etməli ki, işıq yalnız oxunacaq şeyə, kitaba düşsün və gözlər kölgədə qalsın. Çünki gözlər işıqdan tez yorulurlar. Işıq nə kəskin, nə də donuq, orta dərəcədə olmalıdır. Yazda hamısından yaxşısı açıq havada, bağçada, bayırda çalışmaqdır.

2. Stol, masa üzərindəki şeyləri daima müəyyən tərtibdə düzməlidir. Masa üzərində oxunan kitaba və ya maddəyə təəllük etməyən şeylər olmamalıdır. Kitablər, lüğətlər və başqa lüzumlu şeylər sol tərəfdə, qələm, mürəkkəb isə sağ tərəfdə durmalıdır. Oxunan kitabı doğru dan-doğruya qarşısında tutmalı, oxuduğu zaman masaya doğru oturmalı, yazdığı zaman hər iki əli masa üzərində tutmaq rahat və sərbəst yazmağa xidmət edər.

Bu sözlərin cümləsi zehni oxunan şeydən ayırmadan qiraəti davam edə bilmək məqsədini təqib edir. Bundan başqa, oxumaq böyük və çətin bir zəhmət olduğundan və hər zəhmət insandan müəyyən miqdarda qüvvət, enerji sərfini istədiyindən burada hifzüs-sihhəyə, gigiyenaya pək ziyadə diqqət etmək lazımdır. Bu sayədə səh-hətə zərər gətirməzsiniz, az qüvvətlə çox nəticə əldə etmək mümkün olar. Bu xüsusda da bir neçə ümumi qayda ilə sizi tanış etmək istəyiriz:

1. Oxuma zamanında öyilərək oturmayınız. Çünki köks qarın üzərinə yüklənir və bu vəziyyət səhhətinizə zərər gətirir. Əgər düz oturmaqdan yorulsanız, ayaq üzərində oxuya bilərsiniz. Lakin yata-raq oxumaq heç bir fayda vermədiyi kibi səhhət üçün də olduqca zərərli olduğunu bilməlisiniz.

2. Həddindən ziyadə oxuyaraq özünüzü yormayınız! Özünüzü hər zaman yoxlayınız və qərarınızı bildikdən sonra təbii ziyadə oxumayınız. Özünüzü yorğun hiss etdikdə istirahət ediniz. Zehni yorğunluqdan xəfif bədən işi ilə məşğul olmaq faydalıdır. Qiraətlə müəyyən miqdarda məşğul olandan sonra mühəqqəq surətdə fasilə verməli və rahatlanmalıdır.

3. Qiraət üçün ən əlverişli zaman səhərdir. İnsan üçün ən eyi istirahət uyxudur. Uyxudan sonra insanın zehni çox qabiliyyətli olar. Yeməkdən sonra oxumaq heç bir surətlə caiz deyildir. Çünki bu zamanda bədən həzm ilə məşğuldur. Yeməkdən sonra yarım saat, bir saat hər halda rahatlanmaq lazımdır və yeməkdən yarım saat əvvəl də qiraəti qurtarmaq, bitirmək lazımdır.

Bu növ qaydalar daha pək çoxdur. Məktəb təbibisi ilə pedaqoq bir arada bu növ qaydaları tərtib edərək uşaqlara bildirsələr və məktəblərin divarlarına assalar, uşaqların bu kibi faydalı nöqtələri bənim-səmələrinə yardım etmiş olurlardı. Oxumanın hifzüs-sihhəsi haqqında bu bir neçə əməli nöqtəni bildirdikdən sonra bir neçə söz də oxuma texnikası haqqında söyləmək lazım gələr.

Oxumaq psixoloji nöqtəyi-nəzərindən hərflər, işarətlər vasitəsilə müəllif və mühərririn fikirlərini öyrənmək, zehninə yerləşdirmək deməkdir. Bunun üçün faydalı, səmərəli qiraətin birinci şərti oxuma mexanizm və texnikasını gərəyi dərəcədə əldə etməkdir. Bu da sözləri höccələməyərək, ümumi görünüşü ilə qavraya bilməkdir ki, ancaq bir neçə mümarisə və təmrinlərdən sonra ələ keçər.

Sözləri bir baxışda oxuya bilmək üçün başlanğıcda hər halda yavaş və hər işarətə diqqət edərək alışmaq lazım gəlir. Bundan başqa, ifadəli oxuma bəhsində də dediyimiz kibi, durğu işarət lakiri düzgün surətdə oxumağa çalışmalıdır. İlk dəfə oxumağa başlayan tələbə bu durğu işarətlərini heç bir durğu yerlərində ifadə edə bilməz. Halbuki, dediyimiz kibi, nitqin oxunan parçasının tam ifadəli ola bilməsi üçün bu işarətləri qəti surətdə öyrənmək və onları da "oxumaq" zəruridir.

Üçüncü nöqtə "məntiqi vurğu" təbir olunan vurğuya oxuma əsasında diqqət etməkdir. Məntiqi vurğu cümlədə hər hansı bir sözün daha qüvvətli surətdə söylənməsidir. Bunun səbəbi yazanın və ya söyləyənin cümlədə bulunan başqa sözlərə görə bu sözə daha ziyadə əhəmiyyət verməsidir. Məsələn, *Mən bu gün axşam gəldim* kibi adi bir cümlədən məntiqi vurğunun dəyişdirilməsi ilə dürlü-dürlü mənalar əldə edilə bilər: *mən* sözünü qüvvətlə söylədiyimiz zaman "başqasının deyil, mənim" gəldiyim, *bu gün* sözünü qüvvətləndirək, "dünən deyil, yalnız bu gün" gəldim... və ilax. anlaşılır.

Xitabət kürsülərində, səhnələrdə türk dilinin cansıxıcı və çox dəfə ləzzətsiz bir təsir buraxması bu dili söyləyənlərin ahəng, məntiqi vurğu kibi oxuma və söyləmə texnikasına aid cəhətlərə əhəmiyyət verməmələrindən iləri gəlir.

Qiraət üçün material və qiraət kitabları

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Qiraət işində olduqca mühüm və bizim mədəni şərtlərimiz üçün də bu gün daha pək çətin məsələlərdən birisi qiraət üçün seçiləcək material və ümumiyyətlə qiraət rəhbərliklərinin xarakter və keyfiyyəti məsələsidir.

İnqilaba qədər Azərbaycan Qazan, Krım... kibi türk-tatar ölkələrində qiraət kitabları sifəti ilə ortaya atılan əsərlərdə müəyyən bir plan, üsul və məqsəd görmək, nəhayət, pedaqoji fənninin qaydalarına tətbiq edilən, uydurulan nöqtələrə rast gəlmək qabil deyildi.

Oktyabr inqilabından sonra çıxan qiraət kitabları da bir neçə nöqsanlara malikdir. Birinci nöqsan materialın uşaqların anlayış dərəcələrinə görə seçilməmiş olması isə, ikinci nöqsan eyni materialın tərtibində müəyyən inkişaf dərəcəsini göz önündə tutub, qolaydan gücə,

yaxından uzağa doğru getməyə riayət edilməsidir. Bununla bərabər, inqilabdan sonra çıxan xrestomatyalarda, qiraət rəhbərliklərində təbiət və cəmiyyət haqqında lazım gələn material və məlumatın verildiyini görürüz.

Qiraət kitablarının başlıca mündəricəsi, əlbəttə, bu iki həyat və mədəniyyət mənbəyi ətrafında dolanmalıdır. Qiraət kitablarımızın böyük bir nöqsanı bizdə orijinal uşaq ədəbiyyatının daha inkişaf etməmiş olmasıdır. Bizdə uşaqlar üçün nə şeir, nə hekayə, nə də fənni kitablar yazanlar çıxmamışdır. Bu xüsusda iş bir neçə tərcümələrdən iləriyə gedə bilməmişdir. Halbuki tərcümə dili üslubu etibarilə uşaqlardan uzaq qalır və onlara yabançı gəlir.

Bədii-ədəbi parçaların, şeirlər, masallar və hekayələrin uşaqların fikri və hissi həyatı üçün pək böyük əhəmiyyəti vardır. Bu cəhətdən xüsusi və əsri şərtlərə uyğun uşaq ədəbiyyatı meydana gəlməyə qədər xalq ədəbiyyatının gözəl və hər halda işçi və kəndli uşaqlarımız üçün yaxın və sevimli parçalarından faydalanmaq lazım gəlir.

Cəmiyyətə aid materiallar onlarda Şərqi və məzlum xalqların intibahına, Oktyabr inqilabının başlıca nöqtələrinə dair məlumat, bilgi verəcək, maraq oyandıracaq kibi sevimlidir.

Bundan başqa, zəhmətin dürlü şəkilləri, rolu, iş bölümü, texnika, kənd təsərrüfatına aid lövhələr haqqında məlumat verilməlidir.

Təbiətə aid veriləcək material və məlumat uşağın yaşadığı ölkə ilə bağlı olmalıdır. Şimalda yaşayan uşağa zürafələrdən, fillərdən, xurma ağacından... bəhs etmək böyük fayda verməyəcəyi kibi, cənubdakı uşağa da balina balığından, ayılardan, daimi sürətlə qarlı və buzlu dağlardan... məlumat vermək onları görmədikləri, bilmədikləri, bəlkə də, daha inanmadıkları şeylərlə məşğul etməkdir.

Təbiətə aid olan ibtidai məlumat ölkəşünaslıq ilə bağlı bulunmalı və onlarda özlərinin yaşadıkları ölkənin, yurdun tərkibinə qüvvətli maraq oyandırma bilməlidir.

Bioqrafı, tərcümeyi-hal cəhəti də kitablarda və ya ümumiyyətlə qiraət üçün veriləcək materialda unudulmamalıdır. Böyük inqilabçı, zəhmətkeş və kəşflərin həyat və işləri ilə uşaqları tanış etməlidir. Tərcümeyi-hal hekayə şəklində olduğundan onları yormadan bir neçə bilik və məlumat sahibi edə.

Yalnız qiraət kitablarının nəfis olmasına diqqət etməlidir. Xarici, texniki cəhətdən də ən gözəl, ən nəfis kitablar uşaqlara veriləcək,

uşaq ədəbiyyatına girən kitablar olmalıdır, – deyərsək, yanılmayırıq. Yazı aydın, hərflər böyüxsə, rəsmlər nəfis, kağız gözəl olmalı, vəl-hasil, hər cəhətdən uşağın psixologiyasına görə işlənməlidir.

Təbii, oxumaq üçün istifadə ediləcək material yalnız qiraət kitabı, xrestomatyalardan ibarət deyildir. Burada müəllim bir neçə firsətlərdən faydalana bilər. Uşaqların öz həyatlarında, məktəb içində və dışında gördükləri şeyləri qeyd eləyib, sonra oxumaları, təhlil etmələri, qiraətin, deyə bilərik, ən faydalı şəkillərindəndir. Qruplarla aparılacaq gəzintilər, təcrübələr də yazmaq və oxumaq üçün olduqca bol material verir.

Vəzifə:

1. Siz qiraət dərslərini necə təsəvvür eləyirsiniz?
2. Hansı qiraət kitablarını tanıyırsınız?
3. Bunlar plan ilə düzəlmişlər?
4. Başlıca materialları nədən ibarətdir?
5. Nöqsanlarını göstəriniz?

İnşa və kitabət

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Yuxarıdakı dərşimizdə ən gözəl qiraət materiallarının uşaqların öz yazıları olduğunu qeyd elədik. Bir neçə dərşimizdə uşaqların yazıları məsələsilə məşğul olmalıyıq. İndiyə qədər inşa və kitabət kibi mübhəm, yarıqaranlıq bir ad altında zikr edilən bu mühüm məsələ haqqında da tədris üsuluna aid ədəbiyyatımızda pək az [...] şey yazılmışdır.

Bizim məktəblərimizdə inşa və kitabət dərsləri indiyə qədər imla üçün hazırlıq və ya imla qaydalarının eyicə əldə edilməsi üçün bir vasitə olaraq anlaşılmışdır. Bundan başqa, əski məktəblərdə bir neçə hazır kitabət nümunələri işlədirdi ki, bunlar da bir neçə cansız yazılardan başqa bir şey deyildi. Halbuki imla belə bu gün sərbəst yazı, sərbəst imla dərslərində əldə edilir.

İnşa və kitabətin bir neçə cəhətdən əhəmiyyəti vardır:

1. İnşa və kitabət, sərbəst yazı dərsləri hər şeydən əvvəl uşaqların öz duyğu və düşüncələrini sistem altına almalarına yardım edir.

Yazı, bilxassə sərbəst yazı insanın öz duyğu və düşüncələrini müəyyən məsələlər ətrafında yığıması, toplaması, öz-özünü tədqiq etməsidir. Çox elə məsələlər vardır ki, insan onlar haqqında nə fikirdə olduğunu, nə qədər məlumatı bulduğunu ancaq yazmağa başladıqdan sonra görür. Yazı fikrə istiqamət, duyğular[a], həyəcanlara şəkil verir. İnsan yazdığı fikirləri konkret və qəti surətdə başında yerləşdirilmiş olar və bir daha heç unutmaz. Yalnız göz-basirə, qulaq-sameə vasitəsilə əldə edilən təsir və duyğular yazı vasitəsilə bir də hərəkəti, əzələvi surətdə möhkəmləndirilmiş olurlar. Qisası, yazı yalnız düşünmək deyil, düşündüyünü konkret şəkllə soxmaqdır.

2. İnşa və kitabət uşaqların dilə olan münasibətlərini dərinləşdirər, şüurlu bir şəkllə soxar. Bütün dərslərdəki müvəffəqiyyətin əsas şərtlərindən birisi dil vasitəsilə bildiyini ifadə edə bilməkdir. Bu da ancaq böyük, uzun təcrübə və mümarisələr sayəsində mümkün olar. Bilxassə ibtidai məktəblərində ədəbi dilin öyrədilməsində, uşaqların ana dilindən, canlı dildən ədəbi dilə keçmələri işində, inşa və kitabətin əhəmiyyəti təsəvvür olunmayacaq dərəcədə böyükdür. Yalnız ədəbi parçaları oxumaq, şeirləri əzbərləməklə bu müvəffəqiyyətin əldə edilməyəcəyi bir çox sənələrin təcrübəsilə aşkar olmuşdur. Ədəbi dil passiv surətdə yalnız oxumaq və eşitmək yolu ilə əldə edilməz. Uşaqlar, tələbələr özləri də ədəbi-bədii yaradıcılıqda iştirak edə bilməlidirlər. Yalnız ədəbi dil deyil, elmi dilin, istilahlrın, lüzumlu ifadələrin əldə edilməsi cəhəti də burada göz önündə tutulur. Oxuduğu kitablardan, eşitdiyi dərslərdən tələbənin nə qədər ifadə və istilah əldə etdiyini ancaq inşa və kitabət dərsləri göstərir.

3. İnşa və kitabət dərsləri bundan başqa tələbələrin səciyyə və maraqlarının istiqamətini göstərir. İnsanı yazısından ziyadə heç bir şey tələbəlik aləmində daha gözəl göstərə bilməz. Bir neçə tələbəyə verilən kitab və ya mövzu hər biri tərəfindən ayrı-ayrı şəkildə yazılır. Kibisi parçalara, kibisi bütünə, bəziləri hissi, bəziləri də fikri... və ilax. tərəflərinə diqqət edir. Müəyyən plan daxilində verilən inşa və kitabət mövzuları tələbələrin səciyyələrini meydana çıxarmağa xidmət edir.

4. Nəhayət, inşa və kitabət dərsləri tələbələrə məktəb həyatında və ümumiyyətlə ictimai həyatda iştirak etmək imkanını açır. Əgər, iləridə görəcəyimiz kibi, bu işdə mümkün olan bütün şəkll-

lər işlədilsə, yəni qəzetə məqaləsi, məktub, şeir, hekayə, pyes... şəkillərini işlətməyə alışıdır. divar qəzetələrində, məktəb səhnəsində, hətta uşaq mətbuatında iştirak edəcək qüvvələr, kiçik müərrirlər meydana gəlir. Uyğun mühit tapdığı zaman uşaqlar artıq çox gənc, cavan çağlarında öz fikirlərini yazmağı sevirlər.

Birlik zəhmət məktəblərinin hamı cümləsində bulunan divar qəzetələrinə gözdən keçirilsə, burada kiçik tələbələr tərəfindən yazılmış çox maraqlı və qüvvətli parçalara rast gəlinir.

Bundan başqa, tələbələrə bir neçəsi yövmiyyə tutmaq adətində malikdirlər. Bu yövmiyyələri də müəyyən plan və üsul dairəsində götürmək mümkündür.

İnşa və kitabət işinin əhəmiyyətini yalnız bu qədər bitirmək qabil deyildir. Buraya qədər söylədiklərimizi xülasə edəcək olsaq, sözlə yazı şəklində meydana çıxan zehni və daxili fəaliyyətimizdə inşa və kitabətin böyük əhəmiyyəti vardır. Gözəl duymaq, düz düşünmək kafi deyildir. Duyğu və düşüncələrini ifadə edə bilmək də lazımdır ki, bunu da ancaq bu növ təcrübələr sayəsində əldə etmək mümkündür.

Suallar:

1. İnşa və kitabətin daha nə kibi cəhətlərdən əhəmiyyəti vardır?
2. Bizim göstərdiyimiz cəhətləri birer qısa cümlə ilə ifadə edə bilərsiniz?
3. Uşaqların yazı işləri ilə tanışmısınız?

Vəzifə:

Bir neçə divar qəzetəsini gözdən keçirib, öz fikrinizi yazınız.

İnşa və kitabətin əldə edilməsi üsulları

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Bu məsələ haqqında imdiyə qədər söylədiklərimiz bir giriş məhiyyətində idi. Bu dərsmizdə inşa və kitabətin tədris edilməsi, tələbələr tərəfindən bənimlənməsi yolları və bu xüsusda olan fikirlərlə sizi tanış etməliyiz.

İmdiyə qədər məktəblərdə işlədilən üsulları aşağıdakı şəkildə xülasə edə bilərik:

1. Mənsur bir parçanı mənzum halına gətirmək və biləks.
2. Oxunan bir parçanı müəyyən suallara görə vermək.
3. Oxunan parçanın genişləndirilməsi və ya qısaldılması.
4. Oxunan böyükə bir parçanın yalnız bir qismini çıxarıb almaq; məsələn, bir hekayədən yalnız müəyyən bir qəhrəmanı, bir tipi alıb göstərmək.

5. Nəhayət, verilən hər hansı bir mövzuya görə müstəqil bir yazı vermək ki, "inşa" buna təbii olunurdu.

Bütün bu şəkillərdə göstərilən işlər tələbələrə yalnız dar çərçivələr içərisində saxlayıb və onları xaricdən verilən, bəlkə, yabançı məsələlər haqqında yazmağa məcbur edir.

Halbuki yeni məktəbdə yazı müərrisələri tamamilə başqa üsulla idarə olunur. Burada daha ziyadə sərbəst inşa əhəmiyyət verilir. Tələbələr hər şeydən əvvəl öz duyğu və düşüncələrini yazmağı bilməlidirlər. Sərbəst inşa uşaqlar üçün ən sevimli şəkildə məktub şəklidir. Məktublar üçün veriləcək mövzular birinci növbədə uşaqların öz mühit və həyatlarından alınmalıdır.

Sərbəst yazıda üç cəhətə əhəmiyyət verilir: 1) texniki, 2) ibdəi, 3) təlimi cəhətlər. Sərbəst yazıda bütün üç cəhət bir-birilə müvazinədə bulunmalıdır.

Texniki cəhətdən məqsəd nədir? Burada bir neçə məsələlərə diqqət etmək lazım gəlir. Söz və dil texnikası sərf və nəhvi, yəni dilin qanunlarını görəyi kibi əldə etməkdir. Bu da ancaq uzun müərrisə və etiyadlar nəticəsində qabil olar. Bu müərrisələr də sərf və nəhv qaydalarını əzbərləməkdən ziyadə bu qaydalara uyğun surətdə mümkün olduğu qədər çoxca yazmaqdan ibarətdir. Son zamanlarda nə qədər çalışılmış olsa da, dilimiz, bilxassə ədəbi dilimiz bir neçə ərəbi və farsı və özgə əcnəbi təbirlər və istilahlardan təmizlənməmişdir. Əsasən mədəniyyət inkişaf etdikcə dürlü əcnəbi ünsürlərin sayı dildə əksilməyə doğru deyil, bəlkə, artmaya doğru gedəcəkdir. Bunun üçün yalnız türk dilinin qaydalarını öyrənməklə iş bitməz; cəmi zamanda, lüzumi dərəcədə əcnəbi dillərin qayda və qanunlarını da anlatmalıdır. Dili elmi və ədəbi surətdə, şüurlu bir şəkildə öyrənmək işi uşağın məktəbə girməsinin birinci günlərindən başlar. Bunun üçün müəllim ancaq inşa və kitabət dərslərində tələbələrin dili texniki surətdə öyrənilib-öyrənmədiklərinə diqqət edə bilər.

Texniki cəhətdən birinci dərəcədə nəzəri-etibara alınacaq nöqtələr bunlardır. İkinci dərəcədə üslub və ədəbiyyat nəzəriyyələri, ifadələrin sağlamlığı, düzgünlüyü, məqsədə uyğun olub-olmaması cəhətləri gəlir. Tələbələr təlim edən adamın bu cəhətdən lüzumi qədər hazırlıqlı olması lazım gəldiyini söyləməyə həcat belə yoxdur. Elmi və ədəbi dildə hər sözün, hər ifadə və istilahın ayrıca bir qiyməti vardır. Gözəl, düzgün və doğru yazmaq yenə bizim bugünkü ədəbi dilimizdə pək ziyadə çətindir. Çünki hər mühərrir özünə-məxsus bir şivə işləməkdədir. Bundan başqa, sağlam, mətin və savadlı surətdə yazan mühərrirlərimizi barmaqla göstərmək mümkündür. Uşaqların və hətta müəllimlərin qarşısında nümunə olması lazım gələn ədəbi parçalarımızın özü ciddi təshihlərə, təhlillərə möhtacdır. Bu kibi şərtlər içində gözəl və düzgün yazmağı öyrənmək və öyrətmək ancaq nisbi ola bilər. Bununla bərabər, mövcud olan nümunələrə yaxınlaşmaq, onlara təqlid etmək də az səmərəli bir vəzifə deyildir. Birinci müvəffəqiyyət dərəcəsi olaraq tələbələrimizin bugünkü mühərrirlərimizin dərəcəsinə varması indiki kafidir. Sonra tələbələrin özləri də, yuxarıda göstərdiyimiz kibi, bəzən çox müvəffəqiyyətli təbirlər, təşbehlər... taparlar. Müəllim bunlara çox böyük duyğu və təqdirə yanaşmalı, uşaqların yeni ifadələr, yeni tərkiblər və sözlər tapmasını alqışlamalıdır. İndiyə qədər müəllimlərimiz bizim [...] klassik ədəbiyyatımızın mütəəssib bəqçiləri ola gəlmişlərdir. Halbuki bu gün bizim dərs rəhləmizdə oturan uşaqlar yarın bizdən gözəl, düzgün, orijinal yazacaqlardır və yazmalıdırlar. Başqa dürlü ədəbi dilimizin inkişafını təsəvvür etmək qabil deyildir. Onların ədəbi istiqbalımızı təmin etmələri ancaq daha ibtidai məktəblərində sərbəst surətdə danışmaq, yazmaq imkanını almaları sayəsində qabil ola bilər.

İbdai və ya bədii cəhət sərbəst yazının fikir, duyğu, həyəcan... kibi tələbənin zehni fəaliyyətini əks etdirən daxili cəhətdir. Bir yazı texniki və şəkli cəhətdən mükəmməl olmaqla bərabər, daxili və zehni tərəfdən baxıldıqda çox boş və cahilənə ola bilər. Bəzən mükəmməl yazan bir şairin və ya bülbul kibi söyləyən bir xətibin sözünə mənə və fikir cəhətindən yanaşdıqda bomboş bir şey olduğunu heyratla görürsünüz. Dil və ədəbiyyat ancaq fikir, duyğu və həyəcanın məhfəzəsi, qabığı rolunu oynadıqları zaman qiymətlidir.

Fikrə və duyğuya xidmət etməyən yazı və ya danışığın nə həyat, nə də cəmiyyət üçün heç bir qiyməti və etibarlı ola bilməz. Bununla bərabər, boş danışan və ya səthi surətdə yazan adamın, bilxassə tələbənin boş, istedadsız, qabiliyyətsiz olduğuna hökm etmək doğru deyildir. Yalnız tərbiyə və ya bacarıqsızlıq nəticəsində bir neçə müstəid, fikirli, qabiliyyətli adamlar vardır ki, ya modaya tabe olaraq boş şeirlər, hekayələr yazarlar və ya alışmadıqlarından duyduqlarını, düşündüklərini sözlə və ya yazı ilə ifadə etməyi bacara bilməzlər. Böyük mühərrirlər hər zaman böyük və heç kimsədə bulunmayan fikirlərə malik adamlar deyildirlər; çox dəfə onlar hər kəsin bildiyi, hər kəsin duyduğu şeyləri yazarlar, əsasən bunun üçün də xalq, daha doğrusu, xidmət etdikləri sinif tərəfindən alqışlanırlar. Onlarla digər insanlar arasındakı fərq öz düşüncə və duyğularını ifadə etməsini bilib-bilməməkdədir.

Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq, müəllim, daha doğrusu, rəhbər tələbələrinin yazılarında mündəricəni çox böyük diqqətlə təqib etməli və onların fikirlərini mümkün olduğu qədər tamamilə ifadə etmələrinə çalışmalıdır.

Gözəçarpan qüsurları da böyük səbir və mətanətlə təshihə çalışmalıdır. Hər halda ibdai, bədii cəhət inşa və kitabət dərslərində mərkəzi yeri işğal edir. Burasını yaddan çıxartmamalıdır ki, inşa və kitabət dərslərindən məqsəd uşaqlarda bədii tərbiyəni, yaradıcılıq damarını saxlamaq və oyandırmaqdır. Bu da ancaq sərbəst mövzular, sərbəst yazıda özünü göstərir.

Bununla bərabər, inşa və kitabət işində təlimi cəhəti də gözədən uzaq tutmaq olmaz. Uşaqlar sərbəst mövzular almaqla bərabər, bu mövzuları işlərkən məktəbdən qazandıqları məlumat, bilgiləri də bunun içərisinə tökəcək, işləyəcəklərdir və işləməlidirlər də. Bəzi tənbəl tələbələr çox dəfə yazılarını ağıllarına gələnə yazmaqla doldururlar və bu surətlə biliklərini meydana çıxarmaqdan məharətlə qaçınmış olurlar. Lakin müəllim bu kibi tələbələrə doğru yola mindirə bilər. Biliksiz insanın heç bir mələkə və istedadı işləyə bilməz. Yaradıcılıq hansı sahədə olursa-olsun, məlumlara, həm də bir neçə məlumata dayanaraq məchulu tapmaqdır. Bu məlumatları insanlar haradan alırlar? Əlbəttə, məktəblər, kitablar və özlərindən daha təcrübəli və bilikli insanlardan, daha doğrusu, müəllimlərdən.

Demək ki, inşa və kitabət dərslərində diqqət ediləcək üçüncü nöqtə tələbələrin rəhbər tərəfindən verilən dərslər, oxutdurulan kitablar və göstərilən təcrübələrdən nələr qazandıqlarıdır.

Bütün bu söylədiklərimizə diqqət etmiş olsanız, inşa və kitabət dərslərinin nə dərəcə qiymət və əhəmiyyəti olduğu bir qat daha sizin üçün aydın olmuşdur.

Bütün bu cəhətləri tədqiq etmək, hesaba almaqda müəllimə konkret, qəti qanun şəklində göstərişlər, hətta tövsiyələr etmək qabil deyildir. Hər rəhbər bu cəhətləri özü bildiyi dərəcədə götürə biləcək və bilgisinə görə də plan tərtib eləyəcəkdir.

Burada bir neçə sözlə özündən bəhs edilməsi lazım gələn məsələlərdən birisi də yanlışların düzəldilməsi işidir. İmlada olduğu kibi, inşa və kitabətdə bu cəhətin ayrı əhəmiyyəti vardır. Yanlışların düzəldilməsində yenə üç cəhəti nəzəri-etibara almalıdır: 1) dil, imla və ədəbi cəhətdən düzəltmə, 2) bədii cəhətdən düzəltmə, 3) mündəricə və ya təlimi cəhətdən düzəltmələr.

Uşaqlar tərəfindən [buraxılan] yanlışları müəllim özü üçün qeyd edər və onları bütün sinif qarşısında izah edər. Amerikan məktəblərində yanlışların düzəldilməsi yalnız yapanların özlərinə yüklənir. Müəllim tələbəyə işini, yazısını üç kərə oxumasını təklif edir və hər oxunuşda yuxarıda göstərdiyimiz üç cəhətdən birisinə diqqət edilir. Hər halda yapılan yanlışları tələbələrin özləri tapıb düzəltmələri ən faydalı təşviq üsuludur.

İnşa və kitabət vasitəsilə uşaqların tədqiqi

(Bu dərsə 1 saat verilir)

İnşa və kitabətin əhəmiyyətindən bəhs edərkən ayrıca bir cəhət olaraq bu işin müəllimlə tələbələri bir-birinə yaxınlaşdırma olduğunu qeyd eləmişdik. Bu dərsimizdə bir neçə sözlə bu cəhətin üstündə bir dərəcəyə qədər daha müfəssəl durmaq istəyirik.

İnsanın hər hərəkəti onun hansı təbiət və istedadla malik adam olduğunu və ya olacağını göstərir. Bununla bərabər, hərəkətsizlik də təbii bir dərəcəyə qədər xarakter və istedadı, daha doğrusu, istedadsızlığı göstərir. İnsanın ən mənalı hərəkətlərindən, fəaliyyətlərindən bir parça, şübhəsiz, yazısı və sözüdür. Bunun üçündür ki,

deyil bir adamın, ayrı bir fərdin, hətta bütün bir xalqın yazılı və yazısız ədəbiyyatını tədqiq edərək, o xalqın mənşəyi, tarixi, yaşayışı, təbiəti və hətta gələcəyi haqqında olduqca mühüm fikirlər meydana etmək mümkündür.

İnşa və kitabət dərslərində tələbələr tərəfindən ifa edilən vəzifələrin tədqiqi sayəsində müəllim öz sinfini, öz tələbələrini olduqca mükəmməl surətdə tanıya bilər. Alman pedaqoqlarından Leman, rus pedaqoqlarından L.Tolstoy bu xüsusda bir neçə təcrübələr yapmışlardır. Son zamanlarda Lakler və Bine kibi pedaqoqların təcrübələri bu xüsusda əldə olan nəticələri daha ziyadə zənginləşdirmişdir. Bu kibi tədqiqlərin nəticəsində aşkar olmuşdur ki, uşaqlar təsvirdən ziyadə hekayəni, təfərrüatdan, xırda cəhətlərdən ziyadə əsasi və bilxassə hərəkətləri sevir.

Bu nəticə onlara veriləcək mövzuların hətta oxundurulacaq parçaların hansı şəkil və mahiyyətə malik olması lazım gəldiyini göstərir. Mücərrəd fikirlər, təhlillər, uzun-uzadı mühakimələr uşaqların arzu və maraqlarına, yəni orqanizmlərinə yabançıdır. Bununla bərabər, buradan inşa və kitabət üçün veriləcək material və mövzulardan mühakimə, təsvir... kibi uşaqların xoşuna getməyən şeyləri büsbütün qaldırmaq lazım fikri anlaşılmamışdır. Bilərsən, yavaş-yavaş, bəlkə, özlərinin xəbəri olmadan bütün bu şeylərə alışdırılmalıdırlar. Bizim burada qeyd etdiyimiz nəticə ancaq inşa və kitabət işlərinin istiqamət və əsas mahiyyətini göstərmək üçündür.

Bundan başqa, uşaqların hamısı bir təbiət və səciyyədə deyildir. Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz pedaqoqlar indiyə qədər tələbələr arasında başlıca tip tapmışlardır:

1. Təsvirçi, yalnız qəbuledici, hər duyduğunu, gördüyünü təsbit edici tip.

2. Tərəssüdedici, arayıcı tip.

3. Duyucu, həssas, gördüyü şeylərin bir-birinə olan bağını, əlaqə və münasibətini araşdıran tip.

4. Nəhayət, alim tip. Gördüklərini ümumi qayda və qanunlara, geniş nəticələrə götürməyə çalışan tip.

Hər dörd tipin, onlara bir mövzu verərək, bu mövzunun haqqında yazacaqları yazıları gözdə tutaraq, konkret, səciyyəvi cizgilərini, xarakteristikini meydana çıxarmaq mümkündür. Məsələn,

məktəblərdən birisində "Bağdakı xəzinə" mövzusu üzərinə tələbələrə hekayə söyləmiş, rəsm göstərilmiş və bu mövzunu hər kəsin özünə genişləndərək yazması təklif edilmiş[dir].

Birinci qrupa mənsub uşaq aşağıdakı sözləri yazmış: "Bu lövhədə bunlar rəsm olunmuş: yataqda bir qoca, onun yanında üç cavan, qoltuq sandalya, kiçik uşaq, əlində süd əmən uşağını tutan ana, onun arxasında 9 yaşında bir qızçıqaz durur. Qapıya doğru itlə bir qadın bulunur. Yerdə ağacdən bir beşik və çanaq".

Burada uşağın rəsmdə gördüyü və ya hekayədə eşitdiyi bütün şeyləri sayıb-çıxdığını görürüz. Bu uşaq rəsmdə gördüyü əşya və insanların bir-birinə münasibəti üzərində heç düşünməmiş və hekayənin məna və məfhumunu da nəzəri-etibara almamış[dır].

İkinci qrupa mənsub olan yazır: "Qoca kişi tezdən öləcəyini duyub, uşaqlarını yanına çağırırdı. Uşaqları dörd idi: üçü yaşlı, bunlar da 15-16-17 yaşlarında idilər. Balaca uşaq anasının dizlərində otururdu. Biri də qoltuğa oturub, qocanı dinləyirdi. Qoca dedi:

"Balalarım, mənim atamdan qalmış olan toprağı satmalıyıq. Ona xəzinə saxlıdır. Toprağı gözəlcə qazıyınız, eşiniz və xəzinəni taparsınız". O söylərkən xidmətçi qız dolabdan şərab gətirdi. Köpək gözləri ilə onun hərəkətlərini təqib edirdi. Qoca kişi: "Toprağı satmayınız!" – dedi və gözləri qapandı".

Üçüncü tipə mənsub olanlardan digər birisi yazır: "Bu acıqlı səhnə, lövhə fəqir bir külbədə olub-keçdi. Fəqir kəndli özünün acıqlı döşəyində ölüm halında yatırdı. Eşidilir-eşidilməz bir səslə qoca kişi uşaqlarına dedi: "Oğullarım, toprağı bir kaç dəfələr kürək ilə eycə qazıyınız, heç bir yeri qoymayınız". Ölüm yatağı yanında əlində uşağı ana durur. Uşaqlarından o birisi atasının yatağı yanında onun ağıllı sözlərini dinləyirdi. Evdə qayğı və matəm hökm sürürdü".

Bu uşağın özündən əlavə etdiyi sözlərə əlavə diqqət edilsə, hissi tipə mənsub olduğu aşkar görünür.

Nəhayət, dördüncü qrupa, alim tipinə mənsub olan uşaq bu sözləri yazır: "Köylü ölümünün yaxınlığını duyaraq, bütün balalarını çağırırdı. Hamısı yığıldıqdan sonra onlara dedi ki, tarlada xəzinə saxlıdır. Qeyrət edilərsə, onu tapmaq olar. Gediniz, – dedi onlara, – erkəkcəsinə çalışınız. Mətin qeyrətli olunuz, xəzinəni taparsınız!"

Uşaqlar tarlanı bir başdan-bir başa bir kaç dəfə qazdılar, xəzinəni tapa bilmədilər. Lakin gələn il iki dəfə ziyadə məhsul aldılar".

Bir sinifdə bu növ müxtəlif tiplərin tapıldığını bilmək inşa və kitabət dərslərinin götürülməsi üçün zəruridir. Buradan çıxan nəticə odur ki, bütün bir sinfə bir dürlü inşa və kitabət vəzifəsi vermək olmaz. Bunun üçün olara bir neçə mövzular təklif edərək içərisindən istədiklərini seçib almalarında onlara ixtiyar vermək lazımdır.

İnşa və kitabət dərsləri yalnız ümumi inkişaf tiplərini göstərmək ilə qalmayıb, uşaqların daha bir neçə zehni, səciyyəvi, ictimai... cizgilərini tədqiq etməyə də yarar. İnşa və kitabət dərslərinin plan daxilində yapılan yekunu eyni zamanda təhsil və tədris işinin, müəllimin verdiyi məlumat, işlətdiyi üsulların müvəffəqiyyətinin və ya müvəffəqiyyətsizliyinin də yekunudur.

Suallar:

1. İnşa və kitabətin nə əhəmiyyəti vardır?
2. Əski məktəblərdə inşa və kitabət dərsləri nə yolda gedirdi?
3. Yeni məktəb hansı cəhətlərə diqqət verir?
4. Bədii, texniki və təlimi cəhətdən inşa və kitabətdə nələrə diqqət etməlidir?
5. İnşa və kitabət vasitəsilə müəllim hansı cəhətləri tədqiq edə bilər?
6. Sizin inşa və kitabət işində nə kibi təcrübəniz vardır?

Vəzifə:

Uşaqların eyni mövzu üzərinə yazılmış olan kitabət vəzifələrini alaraq, buradakı yanlışları və müvəffəqiyyətləri tapıb, buradan müəyyən nəticələr çıxarmağa çalışınız.

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU. İMLA VƏ YAZI

Giriş

(Dərsin planı)

Türk dilinin üsuluna aid olan bu dərsimizdə imla və yazının tədris və təliminə aid üsuli məsələlərdən bəhs edəcəyik. Gərək yazı, gərəkse imla – düz yazma məsələləri üsul nöqtəyi-nəzərindən çox mühüm məsələlərdir.

Yazı məktəbin və ümumiyyətlə təlimin dildən sonra ikinci böyük təməlidir ki, bunsuz heç bir surətlə nə məktəb, nə də ümumiyyətlə mədəniyyət təsəvvür olunamaz. İmla isə dil ilə yazının münasibətidir. İmlanın tədrisi yazı ilə dil arasındakı möhkəm və daimi bağları öyrətməkdir. Bu mühüm bəhsi də aydın və sistemli bir surətdə keçə bilmək üçün aşağıdakı qisimlərə ayırdıq:

1. Yazı nədir?
2. Yazının inkişaf və təkamül dövrləri.
3. Yazını əldə etmək üsulları.
4. Yazı ilə oxuma arasındakı münasibət.
5. İmla nədir? (Düz yazma və düz danışma).
6. İmla əsasları.
7. Türk dilində imla əsasları (İmla konferensiyasının qərarları).
8. İmlanın tədrisində başlıca üsullar.

Bu səkkiz parçanın hər birini ayrı-ayrı dərslər şəklində işlədik. Siz də bu dərsləri gözəlcə öyrənə bilmək üçün hər dərsin sonuna əlavə olunan suallara cavab araşdırmalı və vəzifələri də ifa etməli, yazmalısınız.

Yazı nədir?

Bundan əvvəlki dərslərimizdə sizə dilin, səs və hərfin xüsusiyyətlərindən bir dərəcəyə qədər bəhs eləmişdik. Demişdik ki, insan əvvələn işarətlər və hərəkətlər yardımı ilə fikrini anladır imiş. Lakin işarət və hərəkətlər vasitəsilə fikir anlatmaq pək ziyadə uyğunsuzdur. Məsələn, qaranlıqda insan heç bir şey ifadə edə bilməz.

Səs dili, yəni səslər vasitəsilə, danışq dili ilə məram anlatmaq, şübhəsiz, daha əlverişlidir. İnsanın əli ilə, üzü ilə yapacağı hərəkətlər məhdud və səthi olduğu halda, söz vasitəsilə daha zəngin, daha müfəssəl surətdə və daha uzaqlarda, gecə və gündüz öz duyğu və düşüncələrini ifadə edə bilər.

Bununla bərabər, səs dili mədəniyyətə girmiş, ehtiyacları artmış insanlar üçün kafi deyildir. Bilxassə istehsal kollektivləri təşəkkül edib, yəni insanlar ictimai həyatla yaşamağa başlayır, bunlar arasında cümbəcür məsələlər ətrafında münasibətlər peyda olmağa başladıqdan sonra müxəbirə ehtiyacı doğmuşdur. Müxtəlif xalqlar arasındakı xəbərləşmə, münasibət əvvələn xüsusi elçilər, yəni şifahi nitq vasitəsilə idarə oluna bilmişdir. Necə ki, bu gün ibtidai xalqların bir çoxunda öz aralarındakı münasibət bu surətlə mühafizə olunur. Lakin tüccari, iqtisadi, siyasi və mədəni münasibətlərin tarixin qeyd etməyi zamanlardan başlayaraq, dev addımları ilə iləriləməsi və mürəkkəbləşməsi, qarışması sayəsində sözdən daha əlverişli, daha ziyadə uzağa gedə bilən və sözə görə daha uzun zaman mühafizə oluna bilən digər vasitələr araşdırmağa başlamışlar ki, yazı bu araşdırmaların nəticəsində meydana çıxmışdır. Yazı da bir dildir. Bildiyimiz və səslərdən ibarət olan dil qulaq və ya sameə dili olduğu halda, yazı basirə, göz dilidir. Yəni səslərlə görüşdüyümüz, danışdığımız zaman, qulaq vasitəsilə eşidildiyi halda, yazını gözümüzlə görür, anlayırıq. Yazı ilə dil arasında mövcud fərqlərin ən böyüyü budur. Çünki damağımızda gərək qulaq, gərəkse göz vasitəsilə xaricdən alınan təsir və intibaların yığıldığı mərkəzlər bir-birindən ayrılır. İndiyə qədər psixoloq və fizioloq alimlər tərəfindən yapılmış olan tədqiqat göstərdi ki, damağımızda dil ilə yazı üçün ayrı-ayrı mərkəzlər vardır. Ümumiyyətlə bu mərkəzləri 4 nöqtədə göstərmək mümkündür:

1) Yazılmış şeylərin şəkillərini qeyd və idarə edən mərkəz. Bu mərkəz vasitəsilə bütün oxuduqlarımız zehnimizdə, damağımızda yerləşir, ancaq bu mərkəz sayəsində biz gördüyümüz yazı və ya işarəti hər zaman tanıya bilərik.

2) Söyləşmə zamanında yapılan hərəkət təsəvvürlərini qeyd edən mərkəzdir. Biz özümüzün xəbəri olmadan söyləşmə zamanı ağzımız, əlimiz, üzümüz və başqa üzvlərimizlə yaptığımız hərəkətləri qeyd edirik. Bir adamın danışdığı vaxt yaptığı hərəkətləri

uzaqdan gördükdə onun nə danışdığını aşağı-yuxarı anlırsınız. Demək ki, bu hərəkətlər sizin damağınız, hafizənizdə möhkəm surətdə yer tutmuşdur.

3) Yazma zamanında yapılan hərəkətləri qeyd edən mərkəz. Bu mərkəzin bulunması və damağımızda fəaliyyət göstərməsi də çox mühümdür. Bu mərkəz işləməzsə, biz yazı zamanında yapılması lazım gələn hərəkətləri damağımızda qeyd edəməyiz və bunun nəticəsində bu hərəkətləri yapamayız, yəni yazı yazmayız.

4) Sözlərdən əldə edilən sövti, sameəvi, təsir və intibaları qeyd və mühafizə eləyən mərkəzdir ki, bunun sayəsində səsləri eşitdiyimiz zaman onları tanıyır və mənalərini də anlayırıq.

Bu dörd mərkəz yazı və danışığın “üzvi-ruhi cəhəti” təbiri-məxsusilə psixofiziologiyasını təşkil edir. Bu mərkəzlər sayəsində yazı ilə dil, danışq bir-birinə sıxı surətdə bağlıdır.

Bununla bərabər, bunu da əlavə eləməli ki, dil ilə yazının əldə edilməsi, inkişaf və mahiyyəti üzərinə yuxarıda qeyd etdiyimiz ayrılığın, yəni yazının basirə-göz, dilin sameə-qulaq vasitəsilə anlaşılması cəhətləri pək böyük təsir edir.

Bundan başqa, dil ilə yazını bir-birindən ayrılan cəhətlərdən birisi də ayrı üzlərimiz vasitəsilə əldə edilmələridir.

Dil “sövti cihaz” təbir elədiyimiz (dil, dişlər, dodaqlar, ciyərlər, səs telləri...) üzlər vasitəsilə meydana gəlir ki, bu cihazı idarə edən mərkəzlər damağımızda ayrı və müstəqildir. Halbuki yazı əl vasitəsilə yazılır; burada daha ziyadə hərəkət əsəblərinin, özələlərin rolu vardır və damaqdakı mərkəzləri ayırır.

Yazı ilə dil arasındakı fərq bunlarla bitməz. Dil ilə yazını dəyişmə nöqtəsindən alacaq olsaq, görəcəyik ki, dil, birinci dil dərşimizdə söylədiyimiz kibi, durmadan dəyişdiyi, bir şəkildən digər şəkklə keçdiyi halda, yazı eyni halda sabit qalar. Dil ilə yazı arasındakı bu fərqi anlamaq üçün, misal olaraq, bundan yüzlərcə illər əvvəlis yazılmış olan hər hansı bir əsəri alalım. Bu əsərin yazısı eynilə durduğu halda, dili dəyişmişdir. Biz o yazının hərflərini öyrənib deyə bilərik; o əsərin dilini heç bir zaman o vaxtdakı kibi təkrar edə bilməyiz.

Nəhayət, burasına diqqət eləməlidir ki, yazı dildə olan hissi, həyəcanı, ahəngi qeyd edə bilməyir. Danışqda sözlərin ayrı-ayrı səslərindən başqa, bir də onların xüsusi təbir ilə “intonasiyasını” (bu sözü

də “ahəng” deyər tərcümə eləmək məcburiyyətindəyiz) eşdiririz. Bu ahəng bizdə sözlərin mənasından başqa, o sözü danışan adamın daxili hissiyyatını da bildirir. Yazıda isə bunların heç birisi görünməz. Məsələn, azəri ləhcəsində sual şəklil iki dürlü ola bilər: birincisi *-mı/-mi* şəkilçisi, ədatı ilə. Məsələn: *gəldin-mi?* İkinci ədatsız və yalnız xüsusi ahəng və söz axırının uzadılması ilə meydana gətirilir. Məsələn: *gəldin?* Burada əlalədə *gəldin* sözü ilə istifham, sual yerində söylənən *gəldin?* sözü arasındakı fərqi yazı göstərə bilməyir.

Bütün bu göstərdiyimiz fərqlərin göz önündə tutulması və yazının tədrisi zamanında bu fərqləri hesaba alacaq üsulların işlədilməsi lazımdır.

Xülasə:

Buraya qədər söylədiklərimizi xülasə edəcək olsaq, yazının mahiyyəti və bununla dil arasındakı fərqlər haqqında gəldiyimiz nəticələr bunlardır:

1. Hərəkət və sima dilinə görə səs dili, səs dilinə görə də yazı dili daha əlverişli və faydalıdır.

2. Yazı ilə dil arasında bir neçə cəhətlərdən fərqlər vardır:

- 1) dil qulaq vasitəsilə, yazı göz vasitəsilə alınır, anlaşılır;
- 2) yazı ilə dilin damağımızda ayrı-ayrı mərkəzləri vardır;
- 3) dil sövti cihazımızla, yazı isə əlimizlə yaradılır;
- 4) dil çox tez dəyişir, yazı isə daha sabitdir və dəyişməz;
- 5) yazı dildəki ahəng və həyəcanı əks etdirəməz.

3. “Yazı nədir?” sualına bu surətlə cavab verilə bilər:

“Yazı danışığı xatırlatmaq üçün istemal olunan işarətlərdir”. Burada danışığı xatırlatmaq sözünə çox diqqət etməlidir. Çünki, yuxarıda da qeyd etdiyimiz kibi, yazı dili tamamilə əks etdirməz. Dildə bir çox səslər vardır ki, yazıda bunların hərfləri yoxdur. Yalnız başlıca səslərin hərfləri istemal olunur. Məsələn, yeni əlifbada *əl* sözündə “l” ilə *al* sözündəki “l” hərfini bir-birilə müqayisə ediniz: birinci sözdəki incə və ikinci sözdəki qalındır. Halbuki bütün belə səslər üçün bilər hərflər vardır; ziyadəsinə lüzum da yoxdur; çünki bu kibi incə fərqləri bilən adam hər zaman xatırlaya bilər. Əgər danışığa diqqət etsəniz, bir neçə [ə]lər, [i]lər, [o]lar tapacaqsınız ki, bunların yazıda işarətləri yoxdur. Daha sonra yazı canlı dilə, danışığa məxsus olan həyəcan və hərəkəti əks etdirməz. Bütün bu səbəblərdən

lərə görə türk dili müəllimi heç bir vaxt yazını dilin müsavisi kibi qəbul edəməz. Hər zaman bilməlidir ki, dil başqa, yazı başqadır. Yazı yalnız dili xatırladan işarətlərdən ibarətdir.

Yazının inkişaf və təkamül dövrləri

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Yazı, bir tərəfdən, çox mühüm mədəni və ictimai amillərdən olması, digər tərəfdən, imdiyə qədər yazılan sərf-nəhv və lisan kitablarımızda daima dil ilə qarışdırılması etibarilə üzərində müfəssəl surətdə durulması lazım gələn məsələlərdən birisidir. Bunun üçün yazının nə surətlə nəşət və təkamül etdiyini gözədən keçirməliyiz.

Yazının birinci dövrdə doğrudan-doğruya əşyanın özü, təsviri, rəsmlərlə bağlı bulunduğunu biliriz. Görək əskidən qalma yazılar və gərəksə bugünkü ibtidai xalqların bir çoxları tərəfindən yazı yerinə işlədilməkdə bulunan işarətlər, maddələr bunu izah edir. Bir neçə xalqlar, denilə bilər ki, bu kibi maddələrdən faydalanmışdır. Bununla bərabər, bu gün bu növ yazılara ən çox Şimali Amerika yerlilərində rast gəlinir. Məsələn, yerli meksikalılar latınca *Pater noster* "bizim anamız" sözünü yazmaq üçün bu surətlə hərəkət eləmişlər:

Əvvələn bir bayraq almışlar (bayraq Meksika yerli dilində: *pan*), sonra daş (meksikaca: *te*), kaktus meyvəsi (meksikaca: *noç*), nəhayət, yenə daş – *te* almışlar və bunları sıra ilə bir araya düzmüşlər ki, bu surətlə *pantenoç[te]* sözü meydana gəlmişdir ki, təbii, bu kibi ibtidai əlifba ilə ancaq bu dərəcədə yazıla bilər.

Bundan başqa, doğrudan-doğruya maddə və heyvanın rəsmindən, təsvirindən ibarət olan yazılara çox dəfə daş üstündə dünyanın hər tərəfindən rast gəlinir. Məsələn, İsveç, Norveç, Moğolistan, İngiltərə, Afrika və Avstraliya... kibi ölkələrdə. Buradan yazının hər xalqda bu surətlə başladığını fərz etmək mümkündür. Bu yazıların daş üzərində qalmışlarına "petroqlif" təbir olunur ki, "daş yazısı" deməkdir. Ümumiyyətlə yazının keçirdiyi bu dövrə "təsviri yazı-piktoqrafiya" təbir olunur. Vaxtilə türk-tatar xalqlarının da bu növ yazı ilə yazdıqlarını zamanımıza qədər qalmış olan ən əski türk yazısını ("Orxon kitabələri"), yəni bu yazılardakı hərflərin şəkillərinə baxaraq söyləyənlər vardır. Çünki yazısını təşkil edən hərflərin pək çoxu türk-tatar köçəbə xalqlarının bu günə qədər işlədə gəl-

dikləri "damğa" təbir olunan işarətlərə bənzəyir. Bu işarətlər heyvanları və ya heyvan sürülərini bir-birlərindən ayrılmaq üçün işlədilir. Bu damğalar içindən bir çoxları da heyvan şəkillərinə və müxtəlif maddələrə bənzəyir. Dediymiz kibi, bəzi mütəxəssislər vaxtilə türklərin də yazı yerinə şəkillər, heyvan və maddələrin təsvirlərini istemal etdiklərini zənn edirlər. Demək ki, türk yazısının birinci dövrü də təsviri yazılardan ibarət olmuşdur. Yazının ikinci təkamül dövrəsi "ideoqrafi dövrü" adlandırılır. Bu dövrdə artıq yazıda ayrı-ayrı maddələrin yazı və şəkilləri deyil, bəlkə, müəyyən səslərə və ya hecalara dəlalət edən şəkillər bulunur. Məsələn, yazıda quş rəsmi "quş" demək olmayıb, "qu" və ya "q" deməkdir. Lakin yazı, işarətləri etibarilə daha təsviridir, yəni bir neçə təsvirlər və işarətlərdən ibarətdir. Misir, Çin, əski gildani və assuri xalqlarının işlətdikləri çivi yazılar bu növdəndir.

Üçüncü dövrdə yazı hecayə (*sillabique*) olar. Bu zamanda hər işarət müstəqil şəkildə olmaqla bərabər, yalnız bir səsi göstərməyib, bir neçə səsi qeyd edir. Aşağıda bəhs edəcəyimiz son dövrəyə gəlməyən bütün yazılar hecayə dövrəsindədir. Son zamanlara qədər türk-tatar xalqlarının işlədə gəldikləri ərəb əlifbasının bir çox işarətləri hecayə idi. Xüsusən türk dilində hecayə surətdə tətbiq edilmiş idi. Yəni bir işarət bir neçə səs ifadə edirdi. Nəhayət, yazının ən son və ən mükəmməl dərəcələri hərfi (*буквенный*) və sövti (*фонетический*) yazılardır ki, bu növ yazıya Avropa xalqlarının bir çoxu belə gələ bilməmişdir. Çünki, məsələn, alman, fransız, rus kibi Avropa xalqlarının yazıları hərfi olmaqla bərabər, sövti deyildir.

Sövti yazı necə olar? Sövti yazıda hər səsə qarşı bir hərflər və hər hərflər qarşı dildə bir müəyyən səs olmalıdır. Halbuki bəhs etdiyimiz xalqların yazılarını gözədən keçirdiyimiz zaman bunu görə bilməyiriz. Məsələn, alman yazısında "s", "c", "h" kibi üç hərfdən ibarət "sch" işarətləri bir hərflər "ş" yerinə işlənir. Eyni surətlə fransızda *au* = o, *eau* = o, *cu* = ö, *ou* = u, *ph* = f, *ch* = ş... ruscada *ts* = t, *şç* = ş, *ya* = я, *yu* = ю, *ye* = е... işlənir.

Türk-tatar xalqlarının imdiyə qədər işlədə gəldikləri ərəb əlifbasında bulunan bundan daha çox idi. Lakin 1926-cı sənəsi türko-loji qurultay tərəfindən qəbul edilən yeni türk əlifbası bu kibi nöqsanlara malik deyildir. Burada türk dilində bulunan hər səsə qarşı ayrı-ayrı hərflər işarət vardır və bir səs bir hərflə qeyd olunur.

Bu dərslərimizin başında da söylədiyimiz kibi, yazı da dil kibi, zehni inkişafımızın məhsuludur. Lakin inkişaf yolu dilinki ilə bir deyildir. Bundan başqa, inkişaf sürətləri də bir deyildir: dil, sürətlə inkişaf və təbəddül etdiyi halda, yazı pək ağır bir inkişafa tabedir. Bununla bərabər, hər kəsin ümumi dildən ayrı, özünəməxsus fərdi, şəxsi tələffüz və təkəllüm xüsusiyyətləri olduğu kibi, hər kəsin özünəməxsus bir yazısı, əl yazısı vardır ki, buna baxaraq, imzasız da olsa, yazı sahibini tanımaq mümkündür. Bütün buraya qədər söylədiklərimizi xülasə etsək, bu nəticəyə gələcəyiz:

1. Yazı inkişaf dövrəsində dörd mərhələ, keçiddən keçmişdir.
2. Yazının birinci dövrü təsviri-kriptoqrafiya dövrüdür.
3. İkinci dövrü ideoqrafi dövrüdür.
4. Üçüncü hecayə dövrüdür.
5. Dördüncü hərfi və sövti dövrüdür.
6. Ümumi və şəxsi dil, danışq olduğu kibi, ümumi yazı sisteminə başqa, ayrı-ayrı şəxsi yazılar vardır.
7. Türk-tatar xalqlarının imdiyə qədər işlətdikləri yazılar bütün bu dövrləri keçirmişlərdir.
8. Yeni türk əlifbası hərfi-sövti əlifbalardan olub, bu cəhətdən bir neçə Avropa xalqlarının əlifbalarından daha mükəmməldir.

Yazını əldə etmək üsulları

(Bu dərslə 2 saat verilir)

Yazını əldə etmək üsullarını kiçik bir dərslə içində gözdən keçirmək belə mümkün deyildir. Yazı, yuxarıki dərslərimizdə də söylədiyimiz kibi, məktəb həyatının, məktəb işinin birinci sənəsindən başlayaraq ən lüzumlu vasitələrdən birisidir.

Yazı mümarisələri bunun üçün daha əlifba tədrisi əsasında yapılmalıdır. Uşaqlar yazılmış şeyləri oxuyaraq, basirəvi (**зрительный**) mərkəzi qüvvələndirdikləri zaman oxuduqlarını tərsim və təsvir və nəhayət, yazmağa qeyrət edərək, yazının əzələri və hərəkəti mərkəzini də inkişaf etdirməyə çalışmalıdırlar.

"Yazı nədir?" mövzusunda söylədiyimiz dərslərdə artıq xatırlasınız görək ki, yazı və dilin başlıca dörd mərkəzi vardır. Bu mərkəzlər damagımızda bulunub, öz aralarında sıxı münasibətdə bulunurlar.

Bu iki növ mərkəz, yazı və dil arasındakı bağ, münasibət oxumaq-yazmaq işləri başlarkən daha da şiddətli olmalıdır. Yəni yazıya başlayan uşaq yazacağı sözləri sövti təsəvvürlər və sövti hərəkətlərlə bağlamalıdır, yəni söyləməlidir. Söyləmək uşaqda həm sövti təsəvvürlər oyandırır, həm də dilin və başqa sövti üzvlərin hərəkəti sayəsində sövti hərəkətlərin təsirlərini zehndə yerləşdirir. Yazının bu dövründə nitqin bütün parçaları, yəni səslər, hərfilər, hecalar, sözlər bir-birilə sıxı surətdə bağlanır. Bu dövrə yazı yazan uşaq daha sözləri, cümlələri deyil, ayrı-ayrı hərfilər deyil, ayrı-ayrı hərfilər təsəvvür edər, bu dövrə yazı sövti-fonetikdir.

Lakin yazı ilərilədikcə, yəni yazı yazan uşaq mexaniki bir surətdə eşitdiyi səsləri hərfilərlə işarət eləməyə alışdıqca, bu hərfilər üzərində durmayaraq, daha ziyadə bir neçə hərfdən ibarət söz şəkillərini və bütün yazını xatirində tuta bilər. Bu fikri daha da açıq söyləmək istəsək, deməliyiz ki, yeni yazıya başlayan uşaq ayrı-ayrı hərfilər yazır və bunların tərkibindən, birləşməsindən meydana gələn yazı şəkillərini xatırlamaz; lakin təcrübəsi ilərilədikdən sonra bütün yazı şəkillərini görməyə alışır və ayrı-ayrı hərfilərin fərqi nə varmaz.

Yazının bu ikinci dövrünə "şəkli-morfoloji" denilir. Bununla bərabər, bu ikinci hər kəsə bir dərəcə inkişaf etmər; bəlkə, ayrı-ayrı şəxslərə görə inkişaf dərəcəsi də ayırdır. Yaşlı adam bir sözü yazmaq üçün bir iradəvi təpənmə-hərəkət etdiyi halda, uşaq eyni sözü yazmaq üçün bir çox iradəvi təpənmələr yapar. Digər tərəfdən, yaşlı bir sözü bütün bir qrafik kibi yazdığı halda, uşaq ayrı-ayrı hər hərfi və hətta hər hərfin ayrı parçalarını cizməyə çalışır. Məsələn, yaşlı bir adama bəzi hərfilər buraxılmış və ya yanlış yazılmış bir yazı göstərsiniz, bu yanlışları görə bilmər; çünki, dediyimiz kibi, o bütün şəkilləri görüb hərfilərin fərqi nə varmadığına alışmışdır.

Bütün bu nöqtələri diqqətlə aldıqda yazı öyrətmənin üsulları nədən ibarət ola bilər?

Bu gün bütün pedaqoqlar arasında qəbul və tətbiq edilməkdə olan nöqtəyi-nəzərə görə, doğrudan-doğruya yazıya başlamadan əvvəl uşaqlar rəsm və təsvir işləri ilə məşğul olmalıdırlar. Bu kibi mümarisələrdən məqsəd uşağın əlini və gözünü cizgilərə alışdırmaq və görək basirəvi, görək hərəkəti mərkəzlərini işlətməkdir. Rus pedaqoqlarından İ.N.Şapoşnikov "Canlı səslər" (**"Живые звуки"**)

namını verdiyi əsərində bu xüsusda çox faydalı nümunə və tövsiyələr verməkdədir. Bu əsər sizə, türk müəlliminə ayrıca tövsiyə olunur. Hər halda imdiyə qədər bizim məktəblərimizdə yapıldığı kibi, doğrudan-doğruya yazıya keçmədən əvvəl uşaqları xeyli vaxt rəsm və təsvirlərlə məşğul etmək zəruridir. Bu surətlə uşaq sanki yazının yuxarıda bəhs etdiyimiz təsviridən hərfiyə qədər yaptığı təbii inkişafı keçirmiş olar.

Yazı üsuluna aid məsələlərin ikincisi yazının tərkibimi, təhlilimi keçilməsidir. Bu məsələ ətrafında pedaqoqların fikirləri bir nöqtədə deyildir. Avropa, Rusiya və yeni türk məktəblərinin hamı cümləsində yazı tərkibi üsulla keçilməkdədir. Yəni uşaqlar başda hərfləri, sonra bu hərflərin tərkibindən meydana gələn söz və cümlə şəkillərinin yazmasını öyrənirlər. Hətta hərflərdən əvvəl bir neçə vaxt cizgilərlə təcrübə və mümarisə yaparlar. Amerika məktəbində daha ziyadə təhlili üsulla çalışmaqdadır. Əlifba tədrisində olduğu kibi, yazıda da Amerika uşaqları birdən-birə bütün sözləri yazmasını öyrənməkdədirlər. Bu surətlə Amerika məktəbi uşaqları dərhal yaşlıların yerinə qoymaqda və hərfdən əvvəl bütün sözlərin yazılmasını təmin etməkdədir. Hər dürlü yazı, nəhayət, avtomatik, mexaniki, şüursuz yazma dərəcəsinə varmadıqca, daha əldə edilməmiş sayılmaz. Amerikan üsulu bu avtomatik yazının tezəcə əldə edilməsinə çalışır. Son zamanlarda əlifbada olduğu kibi, yazıda da bu üsul olduqca böyük rəğbət qazanmaqla bərabər, olduqca böyük nöqsanları da gözə çarpmaqdadır. Birinci nöqsanı yazının ayrı-ayrı ünsürlərini kontrol etmək, daha açıqcası, hər hərfin düz və ya yanlış yazıldığını təftiş etmək üçün meyar yoxdur; çünki birinci dəfə bilmədiyi bir neçə hərfdən mürəkkəb sözün yazan uşaq bu sözün müxtəlif ünsürlərinin düz yazılıb-yazılmadığının fərqi belə olmaz. Digər tərəfdən, təhlili üsulla keçildiyi zaman bir neçə rəsmlər, təsvirlər, cədvəllər lazım gələcəkdir ki, təchizat cəhətindən daha fəqir olan türk-tatar məktəblərinin qarşısında bu da böyük bir maneədir. Bunun üçün əsasən yazının öyrədilməsi tərkibi üsulla götürülməlidir.

Bununla bərabər, təhlili üsula doğru, yəni yazının şüursuz yazıya, avtomatik yazıya doğru inkişaf etdirilməsinə qeyrət olunmalıdır.

Yazının doğruluğundan başqa, bir də gözəllik tərəfinə əhəmiyyət verilməlidir. Kalliqrafi-gözəl yazmaq məsələsi məktəblər və ümumiyyətlə həyat üçün olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Çirkin

yazının əməli cəhətdən işlədilməsində böyük güclüklər olduğu kibi, gözəl yazının verə biləcəyi bədii zövqdən də insanı məhrum eylər. Məlum olduğu üzrə, yazı hər xalqda və hər dövrdə ziynət və süs vasitəsi olaraq da işlədilmişdir. Bu da gözəl nümunələrdən kopya üsullə əldə edilir.

Nəticələr:

1. Yazı mümarisələrinə başlarkən gərək dil və gərəkse yazı mərkəzlərini ahəng dairəsində inkişaf etdirməyə çalışmalıdır.

2. Uşağın yazısı sövti-hərfi olar, yaşlı adamın yazısı bütün sözlər şəklində, morfolojik və avtomatik olar.

3. Yazıda uşaq kiçik-kiçik bir neçə iradəvi təprənmələr yaptığı halda, yaşlı adam bütün bir sözü bir iradəvi təprənmə ilə yazır.

4. Yazını əldə etmək üsuluna aid məsələlərin birincisi yazıdan əvvəl rəsm və təsvir mümarisələri yapdırmaqdır ki, bu növ mümarisələr üçün lazım gələn mövzular müsahibələrdən alınır.

5. Yazı üsuluna aid ikinci məsələ yazının təhlili və ya tərkibi üsulları öyrədilməsi məsələsidir. Avropa və Rusiyada tərkibi, Amerikada təhlili üsul işlədilir. Bizim məktəblərdə tərkibi üsul daha əlverişlidir.

6. Yazını doğru, düzgün yazdırmaqdan başqa, gözəl və yaxşıqıl yazdırmağa da qeyrət etməlidir.

Yazı ilə oxuma arasındakı münasibət

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Yazı məsələsindən bəhs edilərkən üzərində durulması lazım gələn nöqtələrdən birisi də yazı ilə oxuma arasındakı münasibətdir.

Dil metodikasında, üsuli-tədrisdə bu məsələ haqqında üç cərəyan vardır:

1. Oxuma ilə yazmanı bir arada götürmək.

Bu cərəyan yazının tərkibi-təhlili üsulla, mürəkkəb üsulla götürülməsində təqib olunur. Məktəblərdə zamanımızda ön ziyadə köklənən üsul budur.

2. Yazı oxumadan əvvəl götürülür.

Son zamanlardan Montessori üsulu namilə əlifba tədrisində qullanılan üsullar bağlı olaraq götürülür. Bu üsula görə, uşaqlar əvvəlcə

yazmağı, sonra oxumağı öyrənirlər. Montessorinin bu xüsusdakı fikrini eynən öyrənəlim:

“Mənim üsulumda, – deyir Montessori, – yazmağa götürən işlər, əməliyyətlər, eyni zamanda oxumağı da təmin edirlər. Fonetik-sövti yazıya malik olmayan dillərdə, məsələn, ingiliscədə müəllim kəsmə hərflərdən dürlü sözlər meydana gətirir və bu sözləri yavaş söyləyir. Bundan sonra uşaq bu təcrübə və mümarisəni təkrar edərək, sözləri təhlil və tərkibə qoyur. Təcrübə mənə yazma ilə oxumanın eyni zamanda mümkün olmadığını öyrətdi. Məncə, ümumiyyətlə mövcud olan fikrin əksinə olaraq yazma oxumadan əvvəl gəlir”.

Burada yazını oxumadan əvvəl götürmək tərəfdarı olan pedaqoqların əsas dəlilləri, yuxarıdakı dərslərimizdə göstərdiyimiz kibi, hər iki işin psixoloji nöqtədən baxıldıqda göstərdikləri fərkdir. Yazı, məlum olduğu üzrə, motor, yəni hərəkət və əzələ, sinir və əsəblərin fəaliyyətə gəlməsini, işlədiyini istəyir. Bir sözlə, yazmaq hərəkəti və əzələvi bir işdir. Oxuma isə daha ziyadə hissi və zehni bir fəaliyyətdir. Bu iki növ fəaliyyətin inkişafı arasında da olduqca böyük fərq vardır. Əzələ və hərəkəti fəaliyyət daha yavaş, hissi və zehni fəaliyyət isə daha tez inkişaf edir. Uşaq yazmağa görə oxumağa daha tez alışır, bunun üçün də Montessori və onun tərəfdarı olan pedaqoqların fikrincə, yazını əvvəlcə başladaraq, həm oxuma, həm də yazmanı müvazi şəkildə götürə bilməlidir.

Bundan başqa, ikinci bir fikir daha vardır ki, o da bu cərəyanın faydasına çıxır. Bu fikrə görə, uşaq əvvəlcə yazmağa öyrənib əzələvi və hərəkəti intiba və təcrübələrini qüvvətləndirir, artırarsa, iləridə buna oxumadan doğacaq hissi və zehni təsirləri də əlavə eləyərək, hər iki sənəti – həm oxuma, həm də yazmanı asanlıqla əldə edə bilər.

3. Oxuma yazmadan ayrı olaraq və ondan əvvəl öyrədilməlidir. Bu üçüncü cərəyan da yeni deyildir, yalnız son zamanlarda Linder namındakı pedaqoq bu cərəyanı yenidən canlandırmışdır. Əgər, yuxarıdakı dərslərimizdə söylədiyimiz kibi, yazı və dil mərkəzlərinin öz aralarındakı sıxı münasibəti nəzəri-ətibara alacaq olursanız, yazı ilə oxumanı bir arada keçmək olduqca əlverişlidir, çünki bu surətlə bütün mərkəz ahəngdar bir şəkildə fəaliyyətə gəlmiş olur. Lakin, dediyimiz kibi, Leypsiq pedaqoqu olan Linder oxumanın hissi, yazmanın hərəkəti fəaliyyətə möhtac olub, bunlardan hissi fəaliyyətin tez,

hərəkəti fəaliyyətin daha yavaş inkişaf etdiyini və yazmadan əvvəl yazı üçün lazım gələn materialı oxuma əsnasında yığmaq mümkün olduğunu söyləyərək, oxumanın yazmadan ayrı olaraq və ondan, yəni yazmadan əvvəl təlim və tədris edilməsini tələb edir.

Yazı ilə oxumanın ayrı-ayrı öyrədilməsi bir çox texniki uyğunluqlar və əməli faydalardan başqa, bir çox da ümumi, tərbiyəvi və sihi üstünlüklərə malikdir. Oxumaya nisbətən pək ziyadə qarışıq və güc bir iş olan yazma uşaqların sağlığına belə bəzən ağır təsirlər yapa bilər. Bütün bu fikir və mülahizələr yazı ilə oxumanı bir-birindən ayırmaq və oxumanı ondan əvvəl əldə etmək qaydasına fikir verməyə məcbur edir. Təbii, burada yazıda məqsəd əl yazısıdır; əgər yazını geniş mənasında alacaq olursaq, sözləri ifadə edən işarətləri anlama bilmək və bu işarətlərlə səsli və sözləri təyin etmək hər zaman zəruri bir iş olacaqdır.

Uşaqlar karton kağızından yapılmış hərflərdən sözlər yaparaq bunları yazar və yazıları da oxurlar, təhlil eylərlər.

Oxumanın yazmadan əvvəl gəlməsi, öyrədilməsi sayəsində uşaqlar yazıya keçmədən əvvəl yazı üçün lazım olan bütün söz materiallarını əldə etmiş və karton hərfləri mükəmməl surətdə tanımış, yəni yazıya hazırlanmış olacaqdır.

Suallar:

1. Yazı ilə oxuma arasındakı münasibət haqqında nə deyə bilərsiniz?
2. Yazı ilə oxumanın münasibəti məsələsi ətrafında kaç dürlü cərəyan vardır?
3. Nə üçün oxumanı yazmadan ayrı və əvvəl öyrətməlidir?

İmla nədir?

(Bu dərsə 2 saat verilir)

İmla nə deməkdir? *İmla* sözü ərəbcə olub, “doldurmaq” mənasını ifadə edir. Ərəbcədə vaxtilə nöqtəsiz yazılan hərflərin nöqtələrini qoyub oxumaq mənasına gəlsə görək. Halbuki bu sözün Avropa dillərindəki qarşılığı “orfoqrafiya”dır ki, iki ayrı sözdən tərkibə gəlmişdir: *orfo* – *qrafiya*. Birinci sözün, “orfo”nun mənası “düz, doğru” demək olduğu kibi, ikinci sözün, “qrafiya”nın mənası

"yazmaq"dır. Bu surətlə bütün sözün mənası "düz yazmaq, doğru yazmaq" demək olar.

Necə ki, bu sözün ruscası olan **правописание** doğrudan-doğruya Avropa dillərindən *orfoqrafiya* sözünün tərcüməsidir. "İmla" təbiri yanlış olmaqla bərabər, müəllimlərimizin imdiyə qədər ön ziyadə alışdıqları bir söz olduğundan istilah olaraq istemal etməyə qərar verdik. Sözün iştiaqi mənası haqqında verilən bu qısa məlumatdan sonra "imla"-nın lisanıyyat və ədəbiyyat nöqteyi-nəzərindən nə demək olduğu, ictimai nöqteyi-nəzərdən haiz olduğu əhəmiyyət haqqında fikrimizi söyləyək.

İmla və ya "doğru yazma" cəmiyyət halında yaşayan və yazıya malik olan mədəni insanlar üçün pək ziyadə zəruridir. Deyə bilərik ki, imlasız mədəniyyət ola bilməz. Yazının qiyməti, ictimai əhəmiyyəti imla ilədir. Əgər hər kəs özünəməxsus şəkildə yazsa idi, insanlar bir-birinin yazısını oxuya bilməz və bu surətlə xəbərləşmək, bir-birinə yazı ilə fikir bildirmək, məram anlatmaq mümkün olmazdı. Doğru yazmanın birinci əsası doğru söyləmək, doğru danışmaqdır.

Türk dilinin sərf və nəhvi haqqındakı dərslərimizi dinləyənlərin xatirində olsa görəkdir ki, dil durmadan daimi surətdə dəyişən bir şeydir. Bunun üçündür ki, türk-tatar dilinin yüzlərcə şivələri meydana çıxmışdır. Diqqət etsəniz, hər adamın özünəməxsus danışığı, söyləmə tərzidir. Əgər hər kəs qalxıb yazını öz dilinə uydurma, yəni öz danışığını, özünün söyləmə şəklini yazsa, dildə və yazıda, dediyimiz kibi, böyük, çox böyük qarışıqlıq baş verir.

Mədəni xalqların, şəxsi dillərin, rayon və ya da ayrı-ayrı təbəqələrin dilləri üstündə ümumi və savad sahibi hər kəs üçün öyrənilməsi məcburi bir dili olar. Məsələn, qonşumuz rusları alınız. Ruslar yüzlərcə quberniyalarda bir neçə şivələrə malikdirlər və öz araları, öz vətənlərində bu şivələrdə danışirlər. Lakin rusların bir də ümumi, bütün kitablarda, qəzetə və teatrlarda, məktəb görmüş, təhsil almış münəvvər və savadlı adamlarının işlətdikləri bir ümumi rus dili daha vardır ki, buna "rus ədəbi dili" təbir olunur. Bu ədəbi dil sayəsində Bakıda oxuyan bir rus tələbələri Vladivostokda yaşayan başqa bir rus ilə danışa bilər və harada təb olunursa-olsun, rus kitablarını, rus qəzetələrini oxuyub başa düşür. Qısadan deyəcək olsaq, yüz milyona yaxın insan bu dil sayəsində bir-birinin fikrindən,

işindən, təcrübəsindən faydalanır. Dilin ictimai qiyməti, yazının insani faydası bu şəkildə birinci mərtəbəyə yetişir. Yalnız ruslarda deyil, bütün mədəni xalqlarda bunun kibidir və keçmişin mədəni xalqları da dili bu şəkildə işlətmişlərdir.

Bu növ xalqlarda düz, doğru danışma demək ədəbi dildə danışmaqdır. Rusca düz danışmaq demək ədəbi dilin əsası olan Moskva şivəsində danışmaqdır. Bunu da əlavə eləyək ki, ədəbi dil hamı daima iqtisadi və siyasi mərkəzlərin dilidir. Necə ki, Moskva yüzlərcə illərdən bəri rusların siyasi və iqtisadi mərkəzi ola gəlmişdir.

Düz yazmaq da ədəbi dildə danışıldığı kibi yazmaqdır. Ədəbi dil ümumi olduğundan, bu dilə dayanaraq meydana gətiriləcək yazı da ümumi və bir şəkildə olar. Söylədiklərimizin əksini düşünəcək olsaq, aydındır ki, ədəbi dilləri olmayan xalqların düz danışmaları və binaən əleyh düz yazmaları və ya imlaları ola bilməz. Türk-tatar xalqlarının ümumi ədəbi dilləri yoxdur. Bunun üçün də ümumi türk-tatar imlası ola bilməz. Bu səbəbə binaən bu dərslərimizdə ancaq azəri ədəbi dilindən və bu ədəbi dil üzərinə qurula biləcək imladan bəhs etməliyiz.

Azəri ədəbi dili ancaq zamanımızda, bütün mənasilə Oktyabr inqilabından sonra meydana gəlməkdədir. Çünki Oktyabr inqilabından əvvəl Azərbaycan türklərinin bir mədəni-siyasi və iqtisadi mərkəzləri yox idi. Bu o demək deyildir ki, azəri türklərinin ədəbiyyatı yoxdur. Ədəbiyyat ilə ədəbi və ümumi dili bir-birindən ayırmalıdır. Məsələn, Azərbaycanda dörd yüz il əvvəlişi törəyən və hər tərəfdə nam qazanan Füzuli kibi şairlər və onların əsərləri vardır. Bununla bərabər, bu zamandan XX əsrə qədər gələn yüzlərcə şairlərin dilində ümumilik görmək qabil deyildir. Bundan başqa, pək azı istisna edilərsə, bu şairlərin əsərlərində türk sözləri pək az işlədilmişdir. Buxar ərəb və fars şairlərini təqlid etdiklərindən onların sözləri ilə, yəni ərəb və fars sözlərilə məramlarını ifadə edə gəlmişlərdir. Nəticədə Azərbaycanın ümumi ədəbi dili yoxdur.

Lakin Azərbaycanda tez zamanda mükəmməl bir ədəbi dil yaratmaq üçün çox qəvi əsaslar vardır.

İnqilabdan sonra meydana gələcək ədəbi dilin nə kibi məziyyətli olmalıdır? Bu ədəbi dil, bir tərəfdən, canlı dil ilə, xalq dili ilə bağlanmalıdır. Çünki inqilabın qarşımıza çıxardığı ön böyük və-

zifə geniş xalq kütlələri ilə bağlanmaq, onlara savad, elm və mədəniyyət verməkdir. Bu da ancaq xalqın dilinə yaxın bir dildə yazmaq sayəsində mümkün ola bilər.

İkinci şərt ortada olan ədəbiyyatdan ayrılmaqdır, çünki bu ədəbiyyat bir neçə illər içərisində hazırlanmış olduqca qiymətli bir xəzinə və sərmayədir. Bu ədəbiyyat içində xalq dilini əks etdirmələri də çoxdur. Birinci Azərbaycan İmla Konferensiyası doğru yazmaq üçün lisanə əsas olaraq, bir tərəfdən, canlı şivə rayonu göstərmişdir ki, bu da Qazax-Gəncə-Şirvan-Qarabağ rayonunun şivəsidir. Azərbaycan ədəbiyyatının mühüm simaları bu rayondan çıxmış və ən mühüm az-çox klassik əsərlər bu rayondan çıxan ədib və mühərrirlər tərəfindən yaradılmışdır. Bu ədiblərdən üçünün adını söyləmək ilə bu fikrin doğruluğunu göstərə bilərik: Fətəli Axundov – Həsən bəy Zərdabi – Ələkbər Sabir. Bu ədiblər bugünkü azəri ədəbi dilini, bir tərəfdən, canlı xalq dili ilə, digər tərəfdən, əski azəri ədəbi dili ilə, ədəbi ənənələrlə bağlaya bilmişlərdir. Bu ədiblər və canlı dil rayonundan başqa, Azərbaycanda ədəbi dilin yaradılmasında rol oynayan və xidmət edən digər bir amil daha vardır ki, o da “Azərnəşr” Azərbaycan Nəşriyyat İdarəsidir. Bu gün mövcud olan cümhuriyyət nəşriyyatlarının həman ən qüvvətli olan Azərbaycan Nəşriyyat İdarəsi imla və ədəbi dil haqqında müəyyən və az-çox qəti qərarlar üzərində çalışdığından ədəbi dilin doğması, qüvvətləşməsi yolunda unudulmaz xidmətlər göstərməkdədir. Bunun üçün Birinci İmla Konferensiyası Azərbaycanda ədəbi dilin əsas olaraq yuxarıda bəhs etdiyimiz üç ünsürü – müəyyən şivə rayonu, bu rayondan törəmiş klassik ədiblər və bu rayondan çıxan ədiblərin dilindən çıxmış ədəbi dil cərəyanını həyata keçirən Azərnəşrin fəaliyyətini qeyd etmişdir. İmdiyə qədər söylədiklərimizi xülasə edəcək olsaq, “imla nədir?” sualına ümumi və Azərbaycan şərtləri içində veriləcək cavablar bunlardan ibarət olur:

1. İmla doğru yazmaq deməkdir.
2. Doğru yazmaq, ancaq doğru söyləmək üzərinə qurula bilər.
3. Doğru söyləmək də ancaq ədəbi dil əsasında mümkün olar.
4. Ədəbi dili olmayan xalqların imlası yoxdur.
5. Tamamilə təşəkkül etmiş Azərbaycan ədəbi dili yoxdur. Lakin Qazax-Gəncə-Şirvan-Qarabağ rayonunun şivəsi üzərində işlə-

yən ədiblərin əsərləri və Azərnəşrin bu dili iləriyə doğru təkamül etdirməsi sayəsində artıq ədəbi dilin zəruri ünsür və əsasları vardır və bunun üçün Azərbaycan imlasını da yaratmaq mümkündür.

6. İmlası və ədəbiyyatı olmayan bir dilin mədəniyyət və ünsiyyət üçün ciddi bir faydası ola bilməz.

İmla əsasları

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Doğrudur, imla ədəbi dil üzərində meydana gəlir. Lakin dili yazıda qeyd və təsbit eləmənin dürlü yolları vardır ki, buna “imlanın ümumi prinsipləri və ya əsasları” təbir olunur.

Türk dilində hansı prinsiplər üzərində qurulması lazım gəldiyindən bəhs etmədən əvvəl, müxtəlif dillərdə mövcud bu prinsiplərlə sizi tanış etməliyiz. Avropa və imlaya malik bəzi Şərqi dillərini götürdüyümüz zamanda burada dörd-beş əsasla rast gəlirik.

Bu əsaslar da: 1) tarixi; 2) sövti; 3) iştiaqi və ya şəkli; 4) əcnəbi sözlər; 5) ideoqrafik əsaslarıdır. Sizi qısdan bu əsaslarla tanış edəlim.

1. *Tarixi əsas.* Tarixi əsas əski imlaya malik dillərdə görünür, məsələn, fransız, ingilis, bir dərəcəyə qədər rus dilində biz bu əsası görürüz. Ərəb əlifbasında qurulmuş əski türk imlasında da yox deyildir.

Rusca *вода, око* kimi sözləri alınız. Bunları ruslar [vada] kibi [a] ilə tələffüz etdikləri halda [o] ilə yazırlar. Səbəbi nədir? Çünki vaxtilə rus dilində bu sözlər [o] ilə tələffüz olunardı. Eyni surətlə fransız dilində “oğlan” mənasında *fiis*, “qız” mənasına *fille*, “ustaz” mənasında *maitre* sözlərinin bu şəkillərdə yazılıb [fis], [fiy], [metro] və ya lau (“su”) sözünün [o] kibi oxunması və söylənilməsi də fransız dilinin tarixi ilə izah oluna bilər. Yəni vaxtilə əski fransızca da bu sözlər əski yazılarına uyğun surətdə tələffüz olunardı.

Ərəb əlifbası əsasında qurulmuş olan türk imlasında da bu növ tarixi şəkillərə rast gəlmək mümkündür. Məsələn, İstanbul təbii-dən çıxmış əsərləri gözdən keçirənlər bilirlər ki, burada *ada* sözünü “اڤه – atə”, “بويوك اڤه – böyük atə”, *dağ* sözünü “طاغ – tag”, “قارا طاغ – qara tag”, *Qəbzə* sözünü “ككوزة – Kəkbuzə” (bir şəhrin adı), *təkar* sözünü “تکفور – təkfur” (“تکفور طاغی – Təkfur dağı) yazarlardı.

Bu sözlərin hamam cümləsi əski və artıq dildən qeyb olmuş tələffüzlərin imlada saxlanmasıdır.

Dil daima iləriləyib, yazı yerində və öz şəklində qaldığından canlı dil ilə yazı arasında, gətirdiyimiz misallarda gördüyümüz kibi, böyük bir boşluq əmələ gəlmişdir.

II. *Sövti əsas*. Bu əsas, bir sözlə xülasə edəcək olsaq, “ağızdan çıxdığı və ya eşidildiyi kibi yazmaq” deyə bilərik. Bu surətlə sövti əsas tamamilə tarixi əsasın ziddidir. İləridə sövti əsasdan bir qədər daha da məlumat veririk.

• III. *İştiaqi və ya şəkli əsas*. İştiaqi ilə şəkli sözləri və bunların ifadə etdikləri imla əsasları bir-birindən ayrı olmaqla bərabər, üsuli ədəbiyyatda imdiyə qədər qəbul edilmiş adətə tabe olaraq, biz də bunları biryerdə cəm etdik.

İştiaq sözünü *etimoloji*, “*ıştiqaqi*”ni *etimoloji* sözünün qarşılığı olaraq işlədiriz.

İştiaqi əsas imlada sözün əslini nəzərə almaqdır. Bu prinsipi də bir neçə dillərdə görürük. Məsələn, ruscada *хлеб, предсудатель* kibi sözləri alırıq. Birinci sözün sonunda [n] eşidildiyi halda, “b” yazılır. Nə üçün? Çünki bu söz təsərif olunduğu zaman bütün digər şəkillərində [b] səsi eşidilir: *хлеба, хлебу, хлебушка*. Eyni surətlə ikinci sözdə “пред” parçasının sonunda [t] eşidildiyi halda “d” yazılır. Çünki bu söz ayrıca işlədildiyi zaman hər yerdə [d] eşidilir.

İştiaqi əsasın türkcəyə nə surətlə tətbiq edildiyini bundan sonrakı dərjiməzdə göstərəcəyik.

Şekli əsas, dil bilgisində “morfoloji” təbir olunur. Bu əsas da müxtəlif şəkillərə malik olan damar və ya şəkilçilərin (ədatlar) birini seçib almaq və yazıda ancaq onu işlətməkdir.

Türkcədə mazi, keçmiş zaman felinin ədatı, məlum olduğu üzrə, sağır samitə ilə bitən sözlərin sonunda [t], sədalı samitə və ya da saitə ilə bitən damarların sonunda [d]-dir.

1. Sat-tı, yap-tı, qapat-tı, bit-ti, aç-tı,
2. Sar-dı, yaz-dı, qərar-dı, bil-di, al-dı.

Halbuki ərəb əlifbası ilə olan imlamızda, məlumunuz olduğu vaxtlar, yalnız “d” var idi: satdı, qapatdı, yapdı... və ilax.

IV. *Əcnəbi sözlər əsası*. Bu əsası tərif etmək istəsək, “əcnəbi sözləri öz imlaları ilə qəbul etmək” deyə bilərik. Uzağa getməyərək, yenə ərəb əlifbası ilə mövcud olan əski imlamızdan bu əsasa istəniləndiyi qədər misal tapa bilərik.

Səbat, ləzzət, cəmə, Əli, dairə, məmur kibi sözlər bu əsası təmsil edirlər. Məlum olduğu üzrə, savadlı-savadsız, bütün türklər bu sözləri [səbat], [ləzzət], [Əli], [dairə], [məmur], [cami] kibi tələffüz edirlər.

Ərəb və fars sözlərini öz hərfi şəkillərində qəbul edən dindar və farspərəst ərəbçi dədələrimiz bu sözlərin imlasını da olduğu kibi buraxmışlardır. Yeni əlifbada bu əsasın aldığı şəkildən bundan sonrakı dərjiməzdə bəhs edəcəyik.

V. *İdeografik əsas*. Tələffüz olmayan bir şəkli yazıda işarət eləməkdir. Məsələn, fransız və ərəb dillərində cəm şəkli bu surətlə işarət olunur. Fransızca, deyəlim, *tatare* (“tatar”) sözünü cəm edərək, “tatarlar” demək istəsək, bu sözün axırına bir “s” gətiririk: *tatares* (yenə də [tatare] oxunur). Burada “s” hərfi oxunmaz. Eyni surətdə ərəbcədə “söylədilər” mənasına *قالوا*, “urdular” mənasına *ضربوا* sözlərini alırıq. Burada sonku “l” hərfləri oxunmaz. Lakin bu “s” və “l” lazımdır, çünki əks təqdirdə eyni sözün cəm və ya müfrəd olduğunu anlamaq çətinləşir. İmlada bu növ şəkillərə “ideografik əsas” təbir olunur.

Bir də bəzi xalqların imlalarında “təxəlüf-ayırma əsas” təbir olunan bir əsas daha işlədilir. Bu da bir-birinə şəkilcə oxşayan iki və ya daha ziyadə sözü ayrı-ayrı şəkillərdə yazmaqdır.

Əski rus imlasında “sülh, barışıq” mənasına gələn *мир*, “dünya” mənasına *мир*, eyni surətlə *цѣм* (“cahan”), *сѣм* (“ışıl”) sözləri bu qəbildəndir. Türkcədə, *ad, at, od, ot* sözləri də belədir.

Vəzifə:

Bu dərjiməzi oxuyan tələbə bu əsasları izah etmək üçün gərək türkcə və gərəkse özge dillərdən misallar yığmağa çalışmalıdır.

Türk dillərində imla əsasları

(Bu dərse 1 saat verilir)

Türk dilində imla yaratmaq üçün yuxarıdakı dərjiməzdə bəhs elədiyimiz əsaslardan hansıları ölvərişlidir?

Burada biz yalnız yeni əlifbanı nəzərə alırıq. Çünki ərəb əlifbasında mövcud olan imla şəkillərini sistemli bir surətdə müəyyən əsaslar ətrafında yığmaq qabil olmayacaqdır. Necə ki, imdiyə qədər bu əlifba əsasında türkcə üçün imla yaratmaq təcrübələri yüz ilə

yaxın bir zamandan bəri yaradıldığı halda, müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnmişdir.

Yeni əlifbada imla yaradarkən tarixi prinsip bizim işimizə gəlməz. Çünki biz bugünkü türk dilini, canlı dili əsas aldığımızdan dilimizin keçmişlə əlaqəmizi kəsmiş oluruq. Eyni səbəbdən dolayı əcnəbi sözləri də əcnəbilərin tələffüzünə deyil, öz xalqımızın danışığına, öz dilimizin səslərinə uyduraraq qəbul edər və yazarız. Məsələn, bizim yazı və imlamızda ərəbin ث, ذ, ع səsləri və hərfləri tapıla bilməz.

İdeoqrafik təxəllüs əsaslarına gəlincə, bunların imlada əhəmiyyətləri olmadığı kibi, fayda və lüzumları da yoxdur. Demək ki, izah elədiyimiz prinsiplərdən qarşımızda ancaq sövti və isticqaqi prinsiplər qalır.

Yeni əlifbanı qəbul edən türk-tatar ölkələrinin hamı cümləsi zamanımızda bu əlifbada öz dilləri üçün imla düzəltmək işi ilə məşğuldurlar. Bunlar arasında bu iki prinsipi işlədib-ışlətməmək məsələsi ətrafında iki dürlü cərəyan vardır. Bəziləri yalnız sövti prinsipi qəbul etmək istədikləri halda, başqaları buna isticqaqi prinsipi əlavə etmək tərəfdarıdır. Məsələn, imdiyə qədər məlumdunuz olduğuna görə, başqırd və Qazan-tatar xalqları yalnız sövti prinsip üzərində durduqları halda, Krım, Azərbaycan, Özbəkistan kibi başqa ölkələr hər iki prinsipi işlətmək faydasına rəy vermiş və imla əsaslarını bu prinsiplər üzərinə qurmağa çalışmaqdadır.

Azərbaycan Birinci İmla Konferensiyası imla üçün iki əsas – sövti və şəkli-isticqaqi – qəbul eləmişdir. Nə üçün? Çünki sövti əsas möhkəm və sistemli bir imla təşkilinə kifayət etməz. Sövti əsas ağızdan çıxdığı kibi yazmaqdır. Halbuki hər kəs ağızından çıxdığı kibi yazdığı təqdirdə, xüsusən bizim daha ədəbi dilə malik olmayan türk-tatar ləhcələrimiz üçün anarxiyadan başqa heç bir nəticə çıxmaz. Bu halda hər yazıçı, öz rayonunun şivəsini tələffüzünü gətirib ədəbiyyata soxacaqdır. Bu kibi imlanı məktəblərə soxmaq, onların üzərində kitab, əsər, mətbuat doğurmaq qabil ola bilməyəcəkdir. Bir sözlə, yalnız sövti əsasla kifayətlənmək imlasızlığı, imla qarışıqlığını qanuniləşdirmək deməkdir.

Bununla bərabər, sövti əsaslardan vaz keçmək heç bir surətlə qabil ola bilməz. Çünki hər halda bizim əski imlamızın əsası canlıdır, danışq üzərinə qurulmalıdır ki, bu da sövti əsası qəbul etməklə təmin oluna bilər.

Lakin sövti əsasa yardımçı olaraq, dediyimiz kibi, şəkli və isticqaqi prinsipləri də almalıdır. İmla Konferensiyasının qərarı bu mərkəzdədir.

Bu ikinci prinsipə dayanaraq, İmla Konferensiyası bir neçə məsələni həll edə bilmişdir. Məsələn, azəri ləhcəsində bulunan və “metatezis” təbir olunan hadisəni tanımalıyıq? – sualına konferensiya: tanımamalı, – deyər cavab vermişdir. Buna görə *örgan, iləri, körpü, torpaq, tustax...* kibi sözləri *ögrən, [iləri], köprü, topraq, tutsax...* şəklində yazmalıdır.

Eyni surətlə bir neçə zamandan bəri mühərrirləri maraqlandıran “q-ğ-x” məsələsi də həll olunmuşdur. Azəri ləhcəsində məlum olduğu üzrə, *papaq, papağ, papax* və ya *uşaq, uşağ, uşax* kibi bəzi sözlərin üç dürlü tələffüzü vardır. Bunların hansı düzdür? Əgər yalnız sövti əsası qəbul olunsa, bunların üçü də düz sayılmalı idi. Halbuki bu yalnız üç-dörd söz deyil, yüzlərcə söz buraxıldığı zaman ortaya çıxacaq qarışıqlığı təsəvvür etmək mümkündür. Bunun üçün konferensiya “q”-li şəkli üzərində durmuşdur. Hər iki qərar isticqaqi prinsip gözdənilmişdir. Çünki *irəli* sözünün əsl və bütün azəri ədəbiyyatında işlədilən şəkli “*iləri*”dir. Eyni surətlə “q”, “ğ”, “x” nəhayətlərdən sözün əslinə yaxın səs [q]-dir.

Eyni prinsipə uyularaq, *gəlik* yerinə, *gəlikiz*, *çıxaq* yerinə, *çixalım* şəkilləri qəbul edilmişdir.

Soyuq, savuq, soğuş şəkillərində də orta şəkil olaraq *savuş* şəkl qəbul edilmişdir.

İmla Konferensiyasının qərarları və türk dilindəki imla əsasları haqqında daha müfəssəl məlumatı dərslərimizin dil qismində verəcəyimizdən üsul qismində bu qədəri ilə kifayətlənməliyiz. Burada nəticə olaraq yalnız bu nəticəni çıxarmalıyıq:

İmla Konferensiyası sövti prinsiplə canlı dilə uyğun əsri və kütləvi bir əsas qəbul etdi ki, buna şəkli-isticqaqi prinsip əlavə etməklə imla qarışıqlığından qurtaracaq yolu tapmışdır.

İmla tədrisində başlıca üsullar

(Bu dərslə 1 saat verilir)

İmlanı yaratdıqdan sonra qarşımızda duran ən mühüm məsələ bu imlanı həyata keçirmək və gənc nəsllə təlim etmək məsələsidir ki, bu vəzifəni tamamilə yerinə gətirə biləcək ən ciddi təşkilat da,

şübhəsiz, məktəblərdir. Rusların məşhur lisan üsulçularından professor Tomson imla tədris üsulunun imlanın özündən də mühüm olduğunu söyləyir ki, bu sözdə çox böyük həqiqət vardır. Çünki eyi bir tədris üsulilə ən fəna imlanı da gözəl surətdə təlim etmək qabil olduğu kibi, fəna üsulla ən fənni əsaslar üzərində qurulmuş imla da bərbad edilə bilər.

İmla tədrisi üsulunda bu cəhətləri göz önündə tutmalıdır:

1) Sözü doğru söylənməsi, 2) doğru eşidilməsi, 3) sözü yazılı şəkli, 4) yazı əsnasında yapılan hərəkətlər, 5) imla qaydalarının öyrənilməsi.

Burada professor Layın təcrübələrini xatırlamalıdır. Bu təcrübələr göstərmişdir ki, yazı hər şeydən ziyadə basirəvi və rəsmi – qrafik bir sənətdir. Bunun üçün imlanı qulaq vasitəsilə öyrətmək qabil ola bilməz. Mətnləri əzbərdən uşaqlara yazdırmayaraq, kopya üsulilə yazdırmalıdır.

Bu xüsusda etiraf etməli ki, bizim məşq üsulu ilə çalışan əski mədrəsə və məktəblərimiz əzbərdən imla yazdıran yeni məktəblərimizə görə pedaqoji nöqteyi-nəzərdən, bəlkə, tamamilə təsadüfi olaraq daha ziyadə həqiqətə yaxınlaşmışdır.

Doğrudan-doğruya hazır yazılan mətndən kopya etməklə uşaqlar birdən həm əzələri mələkələrini, həm basirəvi intibalarını qüvvətləndirirlər ki, bu surətlə imla həm düzgün, həm də tez bir şəkildə öyrənilir.

İmla qaydalarına gələcək olursaq, bu qaydaların imla tədrisindəki yeri pək kiçikdir. Müəllim bu qaydalara ancaq nəticə şəklində və çarəsiz qaldığı zamanlarda müraciət etməlidir.

Müəllim yoldaşa bir mühüm nöqtəni daha xatırlatmalıyıq, bu da ibtidadan uşaqların yanlış yazmasına yol verməməkdir. Bunun üçün uşaqlara əvvəldən yanlış yazılmış mətnləri verərək, bunların düzəldilməsini istəmək dibindən yanlış və pedaqojiyə tərs bir üsuldur. Bu üsul “kakoqrafiya” namilə rus məktəblərində inqilabdan əvvəl pək ziyadə inkişaf etmişdir. Bəzi türk sərflərində də uşaqlara düzəldilmək üçün təqdim olunan bu kibi nümunələrə rast gəlirik.

Bundan başqa, bəzi texniki ixtarları da burada qeyd etməliyiz. Rus pedaqoqlarından Alferov bu nöqtələri zikr edir:

1. Yazılmaq, kopya edilmək üçün veriləcək mətnlər bir-iki sətirlik, qısa və mətbu olmalıdır.

2. Bu kibi mətnlərin, parçaların hərfləri böyük olmalıdır. Yazıları gözəl olmalıdır.

3. Bəzi güc sözlərin altını cızmalıdır.

4. Verilən yazı vəzifələri geri alarkən tələbələrə nə üçün sözləri bu şəkildə yazdıqları haqqında məlumat almağa və bu surətlə onların şüurlu surətdə bilərək yazmalarına çalışmalıdır.

Başqa rus pedaqoqu Fliorov sərbəst imla üsulunu tövsiyə edir. Bu üsulun tətbiqi bu surətlə olur:

Uşaqlara onları maraqlandıran hər hansı bir mövzu üzərinə ufaq bir mətn oxunur və ya onların özlərinə oxudulur. Sonra əllərindən kitablar alınaraq ağıllarında qalanlarını yazmaları təklif olunur. Bu kibi dərslərdən əvvəl yazılacaq mövzuya aid müsahibələr yapıla bilər. Bu kibi dərslər imla ilə kitabət arasında gözəl bir keçid dövrü təşkil edə bilər.

Təbii imlanı görəyi kibi pedaqoji fənninin bütün istək və tələblərinə uyğun surətdə götürə bilmək üçün bir neçə dərslilər və rəhbərliklərə hacət vardır ki, məəttəəssüf bizim yeni türk məktəbi daha bu kibi vasitələrə malik deyildir.

İmlada yapılan yanlışlar üzərində israr etmək doğru deyildir. Yalnız düz şəkilləri daha ziyadə təkrar etmək və çoxca yazdırmaq nəticəsində müəllim yanlışların önünü ala bilər.

Suallar, vəzifələr:

1. Sizin məktəbinizdə imla tədrisi hansı üsulla gedir?
2. İndiyə qədər bəhs elədiyimiz başlıca imla məsələləri haqqındakı fikrinizi xülasə ediniz.
3. Yeni əlifba ilə yazılmış əsərlərdən nümunələr alaraq, oradakı imla pozğunluqlarını göstəriniz.

SÖZ, DAMAR VƏ ŞƏKİLÇİ

Giriş

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Sizə bundan əvvəlki dərsimizdə verdiyimiz planda fonetika, söv-tiyyat məsələlərindən sonra ahəng (intonasiya), durğu işarətləri və imla (orfoqrafiya) haqqında məlumat verməyi vəd eləmişdik. Lakin bütün bu məsələlərin kökü kibi aydınlaşdırılması söz və cümlənin, yəni sərf və nəhvün bir dərəcəyə qədər keçilməsinə bağlıdır. Bunun üçün bu məsələləri bir az sonraya qoyaraq, sizə bu dərsimizdə söz, damar və şəkilçi kibi türk sərfinin mühüm cəhətlərindən bəhs edəcəyiz.

Səs, söz və söz tərkibindən ibarət olan dildə mərkəzi mövqeyi söz və onun təhlili, gözləncə anlaşılması işğal edir. İndiyə qədər yazılmış türk-tatar sərfələrində bunlardan bəziləri, heç şübhəsiz, məlumunuz səs bəhsi heç yoxdu. Bu sərfələr doğrudan-döğrüyə türk, daha doğrusu, ərəb yazısında bulunan hərfləri saydıqdan [sonra] “əqsami-kəlam”, “sözün parçaları” namilə məlum olan bəhslərə keçib, burada isim, sifət, zəmir, fel, zərf, nida, ədat... kibi yeddi, bəzən doqquz qisim göstərilirdi.

Bu təqsim doğrudur və bunu bizim sərfərimiz haradan almışlar?

Bu təqsimi bizim sərf kitablarımız, şübhəsiz, ərəblərdən, ərəb sərf kitablarından almışlar. Ərəblər də rumlardan götürmüşlər. Rumlardan birinci dəfə “Aristot dili”, isim, fel və bunları tamamlayıcı parçalar olmaq üzrə üç qismə ayrılmış idi. Buradan bu təqsim həm Qərbə, Avropa sərfələrinə, həm də Şərqlə – ərəb, fars və türk sərfələrinə doğru yayılmışdır. Demək ki, mənşə etibarilə bu təqsim pək ziyadə əskidir.

Əcəba, düzmüdür? Burada nəzərə alınacaq nöqtə bu təqsimin hansı prinsip üzərinə qurulmuş olduğudur. Bu təqsim sözlərin mənasına görə yapılmışdır. Doğrudan da, isim ilə fel arasında nə kibi fərq vardır? Təbii, başlıca mənə fərqi. Məsələn, *yemək* sözü bir kərə isim, bir kərə fel – məsdər olur. Eyni surətlə isim ilə sifət arasında da çox dəfə mənə fərqi vardır: *qara* sözü bir kərə sifət, bir neçə dəfə isim ola bilər. Həblə *yaxşı*, *yaman*, *qızıl* (altun və *Qızıl ordu*).

Buradan çıxan nəticə dilin, sözlərin yalnız mənaya görə təqsimi qabil olmadığıdır.

Sözləri şəkillərinə görə təqsim etmək lazımdır. Sözün şəkli nədən ibarətdir və hansı qanunlar və ünsürlərin təsiri altında meydana gəlir? Bu dərsimizdən məqsəd bu suallara cavab verməkdir. İndiyə qədər yaptığımız kibi, bu bəhsi də parçalara, dərslərə ayıraraq keçəcəyiz.

Ümumiyyətlə sərfdə tutduğumuz üsul türk dili və bu dillə indiyə qədər məşğul olanlar üçün tamamilə yeni olduğundan, tələbələrımızın hər dərsi diqqətlə təqib etmələri və verilən vəzifələri ciddi surətdə ifa edib, suallara özlərindən cavablar tapmağa çalışmaları lazımdır.

Dərslərimiz aşağıdakı məsələlər üzərinə olacaqdır:

- 1) Sözün şəkli və mənası (xarici və daxili cəhəti).
- 2) Damar nədir? Bəsit, yapma və qoşma damarlar.
- 3) Şəkilçi nədir? Şəkilçilərin növləri.
- 4) Dillərin şəkli təsnifi.

Bu dörd böyük bəhs daha kiçiklərinə təqsim edilə bilər. Lakin məsələni tam və bir-birinə bağlı şəkildə keçmək [üçün] daha kiçik dərslərə təqsim etməyi münasib görməyiriz. Bununla bərabər, sizə hər məsələni ayrı-ayrı misallar və lazım gələn kontrol sualları, vəzifələri ilə izah etməyə çalışacağız.

Sözün şəkli və mənası

(Bu dərsə 3 saat verilir)

Mənə. Hansı dili alırınsınız-alın, dildə iki cəhət vardır. Birisi o dildəki sözlərin mənası, digəri onun şəkli, yəni səslərin məcmusundan ibarət olan cəhətidir ki, bu dərslərimizdə görəcəyimiz kibi, bu səslər keyfi surətdə bir-birinin yanına gətirilmiş olmayıb, bəlkə, müəyyən və çox qəti qanunların təsiri altında bir-birinə yapışmışlardır.

Sözün mənası nədir? O sözün bizə xatırlatdığı maddə və hallardır. Əski alimlər sözün əsasında ibtidada ifadə etdiyi maddə və hallara bənzəyib-bənzəmədiyi haqqında yüzlərcə illər münaqişə etmişlərdir. Bəziləri sözlərin maddələrdə bulunan səsi, kök, rəng, şəkil, biçim kibi hər hansı bir xasiyyətə görə verildiyini iddia etmişlərdir. Hər dildə olduğu kibi, türkcədə bir neçə söz vardır ki, dəlalət etdikləri şeylərin təqlididirlər. Bunlara təqlidi sözlər (“звукон-

дражательн.”) təbir olunur, məsələn: *partlamaq, gürləmək, hav-lamaq...* ilax.

Bu gün bu sözlərin bəziləri o dərəcə deyilmişlərdir ki, bunların vaxtilə təqlidi sözlər olduğunu tapmaq çətindir. Məsələn, *tüpürmək* sözünün *tüfə* və ya *tüpu* sözündən gəldiyini çox adam duymaz, xüsusilə Osmanlı və özgə ləhcələrdəki *tüfür* şəkli götürülsə. Eyni surətdə *susmaq* sözü də “s!” nidasından gəlmişdir.

Yıldız və ya *yulduz* sözü yenə də *yalt, yult...* kibi təqlidi sözdən doğmuşdur.

Dediyimiz kibi, hər dildə bir neçə bu kibi sözlər tapmaq mümkündür. Yalnız bütün dilin vaxtilə bu kibi sözlərdən ibarət olduğunu zənn etmək xəttadır. Bu məsələ bu gün də lisanıyyat və fəlsəfədə həll edilməmişdir. Yalnız burası aydındır ki, sözlərə mənə verən işdir, istehsalıdır. Bir xalq nə qədər mədəniyyətsiz və ibtidai olursa-olsun, onun özünəməxsus istehsal üsulları, istehsal münasibətləri vardır. İstehsaldan əvvəl, yəni cəmiyyətdən əvvəl dil yoxdur, yəni əsasən dilə ehtiyac yoxdur. İnsanı bu dərəcədə, yəni dilsiz dövründə göstərən heç bir izə rast gəlinməmişdir. Ən əski dövrlərdən alaraq insanlar camaat halında və istehsal başında görünürlər. Bunun üçün hər hansı bir şəkildə ifadə alətləri, dilləri də vardır. Alimlərdən bir neçələri daha miladi on yeddinci və on səkkizinci əsrlərdə demişlər ki, dildə ən əvvəl meydana gələn və əsas olan ünsürlər fellərdir. Sonra isimlər, sifətlər, zəmirilər... ilax. fellərdən çıxmışdır. Son zamanlarda yapılan tədqiqlər bu fikri qəviləşdirmişlərdir. Fel təbir etdiyimiz sözlər nədir? İşin, hərəkətin adı, deyilmi? Uşaqlar, ibtidai insanlar hər şeydən ziyadə hərəkətə, işə diqqət edirlər. Bu xüsusda üsuli-tədris, qiraət məsələlərinə aid olaraq yazdığımız dərslərdə kafi dərəcədə məlumat vardır.

Səyyahlardan bəziləri ibtidai xalqlar içində o kibilərini tapmışlardır ki, bunların dilində feldən başqa söz yoxdur və bütün başqa sözlər fellərdən yapılır. Məsələn, bunlara bir şeyin adı sorulsa, bunlar onun nəyə yaradığını söylərlər. Məsələn, *ayaqqabı* yerinə *ayağa geyinən şey, ayaq yerinə yürüyən, əl yerinə tutan...* ilax.

Türk dilində də bu kibi sözlərdən çoxdur. Məsələn, *süpürgə* sözü “süpürən” demək deyilmidir? *Süzgəc, dalğic, qapı* (“qapanan şey”) *ayaq* (əski şəkli *ataq* və mənası “atılan”; *addım* buradan gəlir), *dayaq, qayıq (qayan), bıçaq* (“biçmək”dən) ilax... hər bu kibi fellərdən yapılmış sözlərdir.

Xülasə: Sözlərin mənasını iş və istehsal verir.

Yenə ifadəli qiraət bəhsində də dediyimiz kibi, sözlərin mənası yalnız konkret şeylərə dəlalət etməklə qalmayıp. Bir neçə mücərrəd, yəni dəlalət etdikləri şeylər meydanda olmayan sözlər də vardır. Lakin bu mücərrəd sözlərin əslini araşdırsanız, görəcəksiniz ki, ibtidada bunların hamısı konkret sözlər imiş. Sözlərin şəkli, xarici cəhəti nədir? Onların səsləri, əvvəlki dərslərimizdə gördüyümüz kibi, onların məxrəcləri və tərkiblərindən ibarət cəhətlərdir.

İbtidai insanların dilində bugünkü dilimizdəki quruluşu tapmaq çətindir. Onların dillərində ayrı-ayrı səslərdən mürəkkəb sözlərə rast gəlinməyirdi. Təbii, bəzi qiyaslar yolu ilə əldə edilmiş bir fərziyyədir; yoxsa kimsə insanları bu dövrdə görməmiş və bu kibi bir dil zamanımızda yoxdur. Dilin daha təşəkkül üzrə bulunduğu bu dövrə “əczalarına ayrılmamış dil” (“*нечленораздельный яз.*”) dövrü təbir olunur.

Bu dövrlərdən sonra dil artıq müəyyən səslərdən tərəkküb etmiş sözlər və bunların tərkibindən hasil olan cümlələrə malik olur. Yuxarıda bəhs etdiyimiz dövrdə hər səda, hər nida bir cümlə yerində idi, yəni bir fikir ifadə eləyirdi. Bu gün də dilimizdə bulunan *vay!, ay!, ax!, vax!...* sözləri kibi. Bunlar vasitəsilə insan, məlumunuz olduğu vəchlə, tam bir fikir, yəni məntiqi cəhətdən alındıqda, bir cümlə ifadə etmiş olar. Demək ki, dildə əvvəldən cümlə, sonra söz doğmuşdur. Uşaqların dilinə baxınız! Onların birinci danışma dövrlərində çıxardıqları hər səs bir arzuya, bir fikrə və ya duyğuya dəlalət edər. Ona görə uşaq dilində əsas cümlədir. Bu xüsusun bilinməsi, dil tədrisi bəhsində də görəcəyimiz kibi, pək ziyadə mühümdür. Çünki üsulçular arasındakı sərfdən və ya nəhvdən dil tədrisinə başlamamaq davasını həll etməkdə bu nöqtənin qəti təsiri olmuşdur. Xülasə, sözün xarici cəhəti onun səsləridir. Bu səslərin müəyyən üzlərimiz vasitəsilə meydana gətirildiyini keçən dərslərimizdə gördünüz.

Əcəba, sözün mənası ilə səsləri nə surətlə dəyişir? Burada dil dəyişirmi-dəyişməyirmi? – məsələsilə sizi məşğul etmək istəməyirik; bu xüsusda daha birinci dərslərimizdə türk-tatar dillərindən, ləhcələrindən bəhs edərkən kafi dərəcədə məlumat verdik.

Sözün mənası dəlalət etdiyi şeyin, halın ortadan qalxması ilə dəyişir.

Məna dəyişməsində bundan başqa hallar da olar. Sözlün mənası genişlənir, daralır. Demək ki, məna dəyişməsində biz üç cəhətə diqqət verməliyik:

1) mənanın dəyişməsi, 2) genişlənməsi, 3) daralması.

Mənanın dəyişməsinə misal: *Tanrı* sözü əski türkcədə "səma, göy" mənasında idi; islamdan sonra Allah mənasına gəldi; mənası tamamilə dəyişmiş oldu. Bu kibi dəyişmələrə misal olduqca az bulunur. Lakin mənanın daralması və genişlənməsinə misal pək çoxdur. Bu mənada hər insan hər gün sözlərin mənalarını dəyişdirib durur. Məsələn, *kənd, şəhər, yol, çörək* kibi sözləri alalım. Bir kənddən iki adam bir-birinə rast gəlib:

"Kənddə nə var, nə yox!" – dediyi zaman *kənd* sözünün mənası darlaşmış olar. Çünki kəndli öz kəndini soruşur; kənd, ümumiyyətlə kənd demək olmayıb, bəlkə, yalnız müəyyən kənd deməkdir. Eyni surətlə şəhərdə oturan bir adam şəhərin mərkəzini kəsb edərək: "Şəhərə gedirəm!" – dediyi zaman *şəhər* sözünün mənası daralır.

Biləks, *yol* sözünü *yoldaş, sosializm yolu, doğru yol* tərkiblərində işlətdiyimiz zaman bu sözün mənası genişlənir. Ümumiyyətlə "yemək" yerində işlədildiyi zaman *çörək* sözünün mənası da genişlənir:

Çörək yeyəlim. Şəhər çörək yemədən evdən çıxdı...

Yuxarıda da söylədiyimiz kibi, insan sözləri işlədikən onların mənası ya genişlənir, ya darlaşır.

Mənalarda dəyişməsində bir cəhətə daha diqqət etməliyik ki, bu da xarici – tiş həyata aid olan sözlərin daxili həyata, aləmə keçirilməsidir. Bilərsən işləmiş mədəni dillərdə bu halı görürsən. Xarici həyata aid olan, yəni dəlalat etdikləri şeyləri gözlə görmək mümkün olan sözlərə "konkret", mövzuları xaricdə olmayan sözlərə isə "abstrakt" və ya "müərrəd" təbir olunur.

Konkret sözlərə misal: *daş, dağ, ot, at, dəniz, ayaq...*

Müərrəd sözlərə misal: *qayğı, duyğu, fikir, düşüncə, gözəllik...* ilax.

Sözlərin mənası nə üçün dəyişir?

Bu suala bir sözlə açıq və qənaətləndirici bir cavab tapmaq gücdür. Yalnız bu qədərini demək olur ki, məişətin, mədəniyyətin dəyişməsi, təbii və etirazla sözlərin mənası dəyişir. Məsələn, kəndli həyatında bir mənaya gələn söz daha yüksək mədəniyyətə malik

olan şəhərdə tamamilə özgə bir məna ifadə edir. Ümumiyyətlə təsərrüfat şəkillərinin dəyişməsi ilə sözlərin mənaları da dəyişir. Bunun üçün hər sinfin eyni sözü anlaması və ya bir sözün hər sinifdəki mənası bir deyildir. Ümumiyyətlə ibtidai mədəniyyətə malik olan xalqlarda konkret mənalı sözlər daha çox, müərrəd mənalı sözlər daha azdır. Çünki müərrəd sözlərin doğması üçün insanın təhlil – analiz və təcrid – abstraksiya yapacaq qədər iləriləməsi lazımdır. Yəni onun başında müərrəd, məntiqi fikirlər doğmalıdır. Bu da ancaq elmin, mədəniyyətin, yəni təsərrüfat şəkillərinin iləriləməsi, yüksəlməsi, iş bölmünün meydana çıxması ilə mümkün olur. Bütün bu dəyişmələrin (təsərrüfat şəkillərinin, zehni inkişafın, mədəni yüksəlmənin) özünəməxsus ümumi qanunları olduğundan, mənalarda söz mündəricələrinin dəyişməsi də ümumi və əsas qanunlardan asılıdır. Mənalarda dəyişməsindəki qanunları axtaran elmə mənaşünas – semasiologiya deyilir.

Suallar:

1. Sözün mənası nədir?
2. Bir neçə səsdən ibarət olan bir söz nə surətlə bizə xaricdəki şeyləri və daxili hallarımızı xatırladır?
3. Təqlidi sözlər nədir?
4. Mənanın dəyişməsi neçə cür olar? Genişlənmə və daralma hadisələrinə misal tapa bilərsiniz?
5. Konkret və müərrəd sözlər nədir?
6. Hansı qanunların təsiri altında sözün mənası dəyişir?

Vəzifə:

Aşağıda Sabirdən aldığımız parçada kursiv ilə yazılmış sözlərin mənalarındakı dəyişikliyi göstəriniz!

Bir bölük boşboğazlıq, heyvəralıq adətimiz,
Doludur lənət ilə, qeybət ilə söhbətimiz,
Oxumaqdan payımız, yox yazıdan qismətimiz,
Bu avamlıqda belə hər sözü təfsir edirik!
Mümkün olduqda, müsəlmanlara təkfir edirik.
Dənizdən-söyləşərik hər necə ünvan olsun,
İftira, ləğv, əbəs, həzeyi-hədyan olsun.
Qoy bizim din aramız olsa da, viran olsun...

Eyni şeyi Ə. Haqverdiyevdən aldığımız bu parçalarda göstəriniz.

Bəli, olim-ayağım kəsildi, *arvat kibi* oldum, istədim istefa verəm; sonra qəza özü mənim *qolumdan tutdu*.

Bu sözlər *bir ox olub*, Kərbəlayı Zalın bu tərəfindən dəyib, o biri tərəfindən çıxdı. *Arvat* abğuşt bişirmişdi, gətirib qoydu *kişinin qabağına*.

Buna bənzər parçalar tapıb, orada yuxarıda söylədiyimiz nöqtəyi-nəzərdən məna dəyişmələrini göstərə bilərsiniz.

Şəkil. Sözlərin xarici cəhəti haqqında mənadan izahat verirkən demişdik. Söz xarici cəhətdən alındıqda bir neçə səslərdən əmələ gəlir. Bu səslər əvvəla hecalar meydana gətirir. Bu hecalar da birləşərək sözləri verir.

Sözlərin meydana gəlməsi müəyyən qanunlara tabedir. Əvvələ hər sözün bir mənası olmalıdır; mənası olmayan səs yığınının söz deyilə bilməz.

Bəs sözün dəyişməsi, şəkildən-şəklə keçməsi nə surətlə olur? Sözün xarici cəhətdən dəyişməsilə daxili cəhətdən dəyişməsi arasında münasibət yoxdur. Məsələn, yuxarıda göstərdiyimiz kibi, *tanrı* sözünün mənası tamamilə dəyişdiyi halda, səsləri, şəkli heç dəyişməmişdir – deyərsək, yanlış olmaz (yalnız bəzi yerdə “a” ilə *tanrı* və ya “ə” ilə *Tənri* deyilir). Halbuki *dəmir* sözünü alınız: *Timur*, *Teymur*, *Təmir* kibi bir neçə şəkilləri işləndiyi halda, mənası bildiyimiz mədəndir.

Eyni surətlə *taş*, *daş*, *gəl*, *çəl*, *kil*, *su*, *suv*, *sub*... sözlərinin mənası dəyişmədiyi halda, şəkilləri ayrı qəbilələrə və ölkələrə görə ayrılır.

Buradan çıxan nəticə nədir? Sözün şəkli ilə mənası ayrı-ayrı şeylərdir və onların arasında münasibət olmadığından dəyişmələri də ayrı-ayrı qanunlara tabedir.

Türk-tatar dilləri mənaca bir-birindən çox uzaqlaşmadığı halda, şəkilcə, xarici ünsürlərin dəyişməsilə arada mühüm ayrılıqlar vardır.

Sözün şəkli nədir? Söz bizim dilimizdə başlıca iki parçadan ibarət olur: damar, şəkilçi. Buna rusca, **корень** və **аффикс** təbir olunur. Damar sözün əsli, əski təbirlə desək, cövhəridir; sözün mənasını daşıyan damardır: *dəmir*, *kömür*, *daş*, *əl*, *yol*, *ev* kibi sözlər damardır.

Şəkilçi sözə əlavə olunaraq onların məna və şəkilcə az-çox dəyişmələrinə səbəb olur. Bunun üçün də onlara “şəkilçi”, yəni “sözün şəklini dəyişdirən” deyirik. Məsələn, yuxarıda gətirdiyimiz sözləri

alınız. Bunları dilimizdə aşağıdakı şəkildə görməyən, eşitməyən yoxdur: *dəmirçi*, *kömürlük*, *daşlı*, *əлиндən*, *yolda*, *evlən*... Burada damarlara əlavə olunan parçalar *-çi*, *-lük*, *-lı*, *-dən*, *-da*, *-lən*-dir. Bunların hamısı şəkilçidir.

Damarın şəkilçi ilə bir yerdəki halına o sözün şəkli deyilir; məsələn, *dəmirçi* “dəmir” sözünün, *kömürlük* “kömür” sözünün şəklidir.

O halda sözün şəkli nə deməkdir? Sözün şəkli damarla şəkilçidən ibarətdir. Sözün dəyişməsi də iki dürlü olar: 1) damarın dəyişməsi, 2) şəkilçinin dəyişməsi.

Şəkilçisi olmayan sözlərə “damar” dediyimiz kibi, şəkilçili sözlərə “əsas” (**основа**) deyilir.

Bu xüsurlarda iləridəki dərslərimizdə məlumat veririk.

Vəzifə:

İndi aşağıdakı parçaları damar və şəkilçiyə ayırınız:

Oxutmuram, əl çəkin!

Oğul mənimdir əgər, oxutmuram, əl çəkin!
Eyləməyin dəngəsər, oxutmuram, əl çəkin!
Gərçi, bu bədbəxt özü elmə həvəskar dur,
Kəsbi-kəmal etməyə səyi daxi vardır,
Məncə bu işlər bütün şiveyi-qüffardur.

İxtar: Ərəb və fars sözlərini damar kibi alıb, onları parçalara ayırmaq lazım gəlməz.

Damar nədir?

(Bu dərsə 4 saat verilir)

- a) Bəsit.
- b) Yapma.
- c) Qoşma damarlar.

Damar nədir? – sualına bir dərəcəyə qədər yuxarıda da cavab verdik. Damar sözün mənasını daşıyan parçadır. Heç bir şəkilçi əlavə olunmadığı halda da damarın özünəməxsus müstəqil mənası var.

dir. Ağac, kişi, ot, at, yer, dəniz bu kibi şəkilçisiz damarlardır. Bununla bərabər, bildiyimiz vəchlə, hər birinin özünəməxsus müstəqil mənalara vardır. Lügətləri açdığınız zaman rast gətirəcəyiniz sözlərin çoxusu bu kibi bəsit və müstəqil mənalarla malik sözlərdir.

Bir xalqın işlətdiyi damarlar bir yerdə, bir kitabda yığılırsa, ona lügət deyilir.

Şəkilçisi olmayan damarlara biz *bəsit damar* deyirik. Bəsit damarı daha şəkilçi ilə damara ayırmaq qabil olmaz. Lakin burasını xatırladığınızda tutmalısınız ki, bu gün bizim bəsit damar dediyimiz sözlərin pək çoxu əvvəlcə bəsit deyillər. Bunlar bu gün dilimizdə danışan adamların şüurlarına görə bəsitdir. Çünki onlar artıq bu damarlara əlavə olunan şəkilçiləri işlətməyirlər, bu şəkilçiləri, təbir caiz isə, unutmuşlar.

Bir neçə sözlər vardır ki, əvvəlcə bəsit olmadıqları halda, bu gün bəsitləşmişlərdir; məsələn, *yaxın, açıq, gözəl, iləri, alçaq, topraq...* sözlərini bu gün damarla şəkilçiyə ayırmaq qabil deyildir.

Yapma damarlar. Yapma damar şəkilçi ilə bəsit damardan törəküb edən sözlərdir.

Dilimizdə bulunan bir çox sözlər yapma damarlardan ibarətdir. Lakin yuxarıda söylədiyimiz kibi, bu kibi yapma damarların bir çoxunu artıq fərq edə bilməyirik. Çünki bu damarlara əlavə olunan şəkilçilər, təbir caiz isə, cansızlaşmışdırlar, yəni bunları artıq damarlardan ayırmaq qabil deyildir.

Damarla şəkilçinin birləşməsi, başqa dürlü deyəcək olsaq, yapma damarların meydana gəlməsi üçün bir neçə şərtlər lazımdır.

1. Bir damardan ayrılan hər şəkilçi özgə damarlara da əlavə oluna bilməlidir, məsələn: *bıç + aq, dal + ğın, daş + lıq, dağ + da, qay + ğı...* sözlərindəki *-aq, -ğın, -lıq, -da, -ğı* şəkilçilərini türkçədə tapılan hər hansı bir sözə əlavə edə bilərsiniz; məsələn, *-ğın* şəkilçisi ilə: *yan + ğın, dar + ğın, dol + ğın, az + ğın, dur + ğın...* *-aq* şəkilçisi ilə: *dur + aq, or + aq, yat + aq, dar + aq, bat + aq...* *-lıq* şəkilçisi ilə: *dağ + lıq, baş + lıq, qış + lıq, bayram + lıq, insan + lıq...* *-da* şəkilçisi ilə: *bağ + da, azlıq + da, Azərbaycan + da, ata + da, baş + da...* *-ğı* şəkilçisi ilə: *çal + ğı, dur + ğu, uş + qu, sor + ğu...* kibi sözlər meydana gətirilə bilər.

2. Şəkilçi ayrıldıqdan sonra qalan damarın özbaşına müstəqil mənə verə bilməsi və özgə şəkilçiləri də ala bilməsidir; məsələn:

-dağ damarı *-da* şəkilçini ala bildiyi kibi, *-dan, -lıq, -cı, -la, -lı...* kibi daha bir neçə şəkilçiləri ala bilər.

Bu şərtləri nəzəri-ətibara alaraq, damardan ayrılaraq bilən şəkilçilər həqiqi şəkilçilər olduğu kibi, qalan qisim müstəqil mənaya malik olmaq şərti ilə müstəqil damarlardır.

Bununla bərabər, yalnız bu qədər kafi deyildir. Şəkilçi ilə damarın bir-birinə möhkəm surətdə yapışması üçün üç şərt daha vardır:

1. Şəkilçi damarın ahənginə tabe olmalıdır.

Ahəng nə demək olduğunu sizə keçən dərşimizdə bildirdik. Burada daha düzgün və məntiqi olmaq üçün damarın son hecasının ahənginə demək lazım gəlir. Çünki məlumunuz olduğu vəchlə, dilimizdə bulunan bir neçə fars, ərəb və Avropa dillərindən alınmış olan sözlər ahəngə tabe deyildir. Burada etibar damarın son hecasıdır; əgər sözün son hecası qalın isə, şəkilçi də qalın, incə isə, incə olmaq lazım gəlir. Azəri ləhcəsində bundan başqa şəkilçilər dodaq saitələri ahənginə tabedir, yəni sözün, damarın son hecası dodaq saitəsinə malik isə, şəkilçi də dodaq saitəli, başqa təbirlə, müdəvvər saitəli olmaq lazım gəlir. Bu surətlə bir çox şəkilçilərin dörd şəkli vardır: 1) incə, 2) qalın, 3) müdəvvər, 4) qeyri-müdəvvər. Məsələn, *-ğın/-gin/-ğın/-ğün: dal + ğın, gər + gin, dur + ğın, düz + ğün.*

2. Şəkilçinin baş samitəsi ilə, damarın son samitəsi sağırliq və sadəlik cəhətdən bir-birinə uymalıdır. Başqa sözlə deyəcək olsaq, damarın son samitəsi şəkilçinin baş samitəsini təmsil edir. Bu surətlə türk dilində bulunan şəkilçilər bu cəhətdən də sadəli və sağır olmaq üzərinə iki qismə ayrılır. Bunun da ahəngə görə dörd şəklini alacaq olursaq, hər şəkilçi səkkiz dürlü olar: dörd sağır, dörd də sadəli. Məsələn, yuxarıda gətirdiyimiz *-ğın* şəkilçisi [ğ] səsinin sadəli olmasına görə sadəli idi və qalanları da onun ahəngə görə dəyişən ikinci dərəcədəki şəkilləridir. Sağır şəkli aşağıdakı kibidir: *-qın/-kin/-qun/-kün...*

Səkkiz şəkili birdən: *-ğın/-gin/-ğın/-ğün, -qın/-kin/-qun/-kün.* Bu şəkillər fərzi və nəzəri olmayıb, həyatda, yəni dildə pək ziyadə canlı surətdə mövcuddurlar:

Dal + ğın, gər + gin, dur + ğın, düz + ğün,

Qaç + qın, kəs + kin, tut + qun, kəs + ğün.

3. Şəkilçi ilə damar bir-birinə vurğu ilə bağlanmalıdır, yəni bir vurğu ilə söylənməlidir. Vurğu da şəkilçinin üstündə, yəni son heca-

sında bulunur. Bundan yalnız fellərin mənfi əmri-hazır sığəsi müstəsnadır.

Bəzi səflərimizdə ədat, yəni şəkilçi namı altında zikr edilən yarımşözlər vardır ki, bunlar damarların vurğusunu almazlar; damarla bərabər bulundurları zaman ayrı vurğu ilə tələffüz olunurlar. Bu xüsusda *-la/-lə* şəkilçisi ilə *ilə* yarımşözlünü müqayisə ediniz. Bu sonuncusu eyni zamanda ahəngə də tabe olmaz; məsələn:

adam + la, badam + la, mənim + lə, göz + lə...

adam + ilə, badam + ilə, mənim + ilə, göz + ilə...

Bütün buraya qədər söylədiklərimizə bir yekun vermək istərdik. Bu nəticəyə gəlməliyiz:

Şəkilçi ahənglə, vurğu ilə və damarın son səsi vasitəsilə təmsil edilmək yolu ilə damara sıxı surətdə bağlanan və müstəqil mənaya malik olmayan söz parçalarıdır.

Burada əcnəbi sözlər bəzində bir neçə söz deməliyiz. İndiyə qədər türk dilinə keçmiş olan əcnəbi sözlər ümumiyyətlə türk dilinin ahənginə tabe olmayırlar. Bunların bəziləri xalq dilində ahəngə uyduurulmuş isələr də, xalq dilinə girməyənlərə, ədəbi dilimizdə, deyilə bilər ki, tamamilə öz şəkillərində işlədilir. Bunlara şəkilçilər, türk dili şəkilçiləri əlavə olunduğu zaman sonlarına etibar olunur. Əgər sözün sonu xəfif-incə heca ilə bitərsə, incə, səqil-qalın heca ilə bitərsə, qalın səslə şəkilçi əlavə olunur: *səbat + la, mətanət + də, itab + dan...*

Yuxarıda bu gün artıq bir neçə yapma damarları şəkilçilərindən ayırmaq qabil olmadığını söyləmişdik. Aşağıdakı dərşimizdə bu xüsusda daha ziyadə dayanmağı vəd etməklə bərabər, burada bir neçə sözlə bu fikri izah etməliyik: *yaxın, iləri, yuxarı, qulaq, ayaq, otaq...* kibi sözləri bugünkü türk dilinin qaydalarına, daha doğrusu, damar və şəkilçilərinə dayanaraq parçalarına ayırmaq qabil deyildir. Halbuki bunları aşağıdakı surətdə parçalamaq mümkündür: *yax + ın, il + əri, yax + arı, qul + aq, ay + aq, ot + aq*. Bunlardan bəzilərinin (məsələn, *qulaq*) bu gün artıq qəti surətdə mənası məlum deyildir. Lakin bir neçələri görək özgə türk-tatar ləhcələrinə və görəksə əski türk dili abidələrinə istinad edilərək, olduqca düzgün surətdə təhlil edilə bilər. Məsələn, *yax* sözü "tərəf" mənasındadır ki, *yaxa* sözündə də saxlanmışdır; *-ın* şəkilçisi bir neçə sözlərimizdə tapılır: *ax + ın, sat + ın... ilax. İləri* sözünün əski şəkl "ilqəri"dir ki, burada *il + qəri* parçala-

rını ayırmaq asandır. Necə ki, *içəri, dışarı* sözləri də *iç + əri* (əski *iç + qəri*), *dış + arı* (əski *dış + qarı*) parçalarında tərəkküb etmişdir.

Yuxarı sözündə damar "yux"dur ki, *yoxuş, yüksək* sözlərində bu damara rast gəlirik. Mənası "təpə, yüksək" deməkdir (*yuca* sözündə də bu *yu* damarı vardır). *Ayaq* sözünün əski şəkl "adaq"dir ki, burada *ad* və *aq* şəkilçisi ayrılabilir, necə ki, *addım* sözündə də bu *ad* damarı vardır.

Ot + aq sözündə *ad* damarını tanımaq çətin deyildir. *Qulaq* sözünün parçalarını qəti surətdə göstərmək mümkün deyilsə də, bunun da yapma damar olduğuna şübhə yoxdur. Yapma damarları ancaq bu gün danışan xalqın şüuruna görə alınmalıdır. Çünki dilin tarixi ilə aşına olan adama görə, yapma damarlar daha aydın görünür və əczalarına daha tez ayrılabilir.

Qoşma damarları. Dildə söz yapılmasının bir üsulu daha iki damarın bir-birinə əlavə edilməsidir. *Ağdam, qaranquş, doxsan, səksən, Ağ dəniz...* Bu misallarda iki ayrı damarın bir-birinə əlavə olunub, bir şeyə dəlalət etdiyini görürük. Məsələn, *Ağdam* nə "ağ", nə də "dam" demək olmayıb, yalnız Azərbaycanda bir şəhərdir. Eyni surətlə *qaranquş, Ağ dəniz* kibi isimlər də bu kibidir.

Burada qoşma (mürəkkəb) isimlərin birinci şortını meydana çıxarmış oluruq: qoşma ismin hər iki parçası öz müstəqil mənasını itirərək, üçüncü bir mənaya gəlməlidir, yəni mənaca yeni bir isim ortaya çıxmalıdır. Bəzən qoşma ismin əlaməti mənə deyil, bəlkə, şəkildir. Məsələn, ahəng; iki damar ahəngə bir-birilə qaynadığı, bağlandığı halda, qoşma bir damar meydana gətirmiş olurlar: *səksən, doxsan...* sözləri, əlbəttə, *səviz + on, doquz + on* sözlərindən mürəkkəbdir. Lakin burada sövti və ahəng cəhətlərindən sözlər bir-birilə sıxı surətdə bağlanmışdılar: *on* sözü "səksən"də *ən* olmuş və "doxsan"da *an*. Digər tərəfdən, *səviz* sözü *səks*, *doquz* sözü isə *doxs* şəklinə gəlmiş, yəni birincisində [i], ikincisində [u] səsləri düşmüşdür.

Nəticə:

Qoşma damarın iki əlaməti vardır:

1) Qoşma damarı meydana gətirən parçalar öz müstəqil mənaslarını itirməlidirlər.

2) Səscə, ahəngə bir-birinə bağlanmalıdırlar.

Bu şortların hər hansı biri tapılmaq kafidir.

Suallar:

1. Damar nədir?
2. Bəsit damar nə deməkdir? Bütün bugünkü bəsit damarlar əvvəlcə nə halda idi?
3. Yapma damar nə deməkdir?
4. Şəkilçi ilə bəsit damarın birləşməsi üçün nə kibi şərtlər vardır?
5. Qəşmə damar nədir və necə meydana gəlir?

Vəzifə:

Hər hansı bir parçanı alıb, oradan bütün bu söylədiyimiz damarları bulub göstəriniz.

Şəkilçilər və növləri

(Bu dərsə 4 saat verilir)

- a) Şəkilçi nədir?
- b) Sözyapıcı şəkilçilər.
- c) Sözdəyişdiricilər.
- ç) Baş, orta, son şəkilçilər.
- d) Cansız şəkilçilər.

Şəkilçi nədir?.. İndiyə qədər olan dərslərimizdə sizi bir neçə şəkilçilər ilə tanış elədik. İləridə türk dilində tapılan şəkilçilərin başlıcaları ilə aşına olacaqsınız. Əcəba, *-da/-də, -çı/-çi, -aq/-əq, -qun/-ğun...* kibi bir neçə şəkilçilər haradan çıxdı? Öz dili üzərində düşüncənən adam bu suala gəlib çatacaqdır. Bugünkü dil bölgüsünün bizə göstərdiyinə görə, şəkilçilər ibtidada, yəni tarixin qeyd etmədiyi vaxtlarda müstəqil damarlar idilər; sonra *get-gedə* öz müstəqil rollarını itirib, şəkilçi halına gəldilər. Şəkilçilər bizim dilimiz üçün ön əhəmiyyətli sözlərdir; bunlar olmazsa, danışmaq qabil olamazdı. Bunların rolunu ağacların, nəbatların canlanmasına xidmət edən faydalı mikrobların roluna bənzətmək qabildir. Şəkilçilər sayəsində dil canlanır, hərəkətə gəlir, sözlər bir-birinə bağlanır, bir damardan bir neçə sözlər meydana gətirmək olar.

Şəkilçiləri bir neçə növlərə ayırmaq mümkündür:

- 1) sözyapıcı – sözdəyişdirici,
- 2) baş – orta – son,
- 3) cansız və ya cansızlanmış şəkilçilər.

Sözyapıcı şəkilçilər. O növ şəkilçilər vardır ki, bunlar əlavə olunduqları sözlərdən müstəqil sözlər meydana gətirirlər və o sözün əvvəlki mənasını dəyişdirirlər. Bunlara “sözyapıcılar” (“**словообразователи**”) deyilir: *-çi/-ci, -qun/-ğun, -lıq/-lik* şəkilçilərini alınız. *İş* sözündən *işçi* sözünü təşkil edəlim. *İş* də, *işçi* də müstəqil sözlərdir. Lakin *iş* başqa, *işçi* başqa. Yəni *-çi* şəkilçisi *iş* sözünün məna və mövzusunı dəyişdirmiş oldu, *iş* sözündən tamamilə ayrı bir söz meydana gətirdi.

Eyni surətlə *dur* sözündən meydana gələn *durğun*, “*düz*”dən *düzgün*, “*göz*”dən *gözlük*, “*don*”dan *donluq* bir-birindən tamamilə ayrı sözlərdir və bunların səbəbi də yuxarıda göstərdiyimiz şəkilçilərdir. İndiyə qədər yazılmış olan sərflərimiz bunların bəzilərini sifət ədatları namilə zikr edə gəlmişlərsə də, ümumiyyətlə dilimizin təşəkkülünə bu nöqteyi-nəzərdən yanaşmaqlarından, sözyapıcı şəkilçilərin, dilimizin ən canlı qisminin qiymət və əhəmiyyəti onların gözündən uzaq düşmüşdür. İləridəki dərslərimizdə sizə bu xüsusda daha çox misal və daha bol izahat verəcəyik.

Sözdəyişdirici şəkilçilər. Sözdəyişdiricilərin rolu dilimizdə pək mühümdür. Bunlar olmadan sözləri biri-birinə bağlamaq və tərkib, cümlə, nitq meydana gətirmək qabil deyildir: *-da/-də, -a/-ə, -ya/-yə, -ın/-in, -la/-lə* kibi şəkilçiləri alınız: *otaq + da, ev + də, ev + ə, otağ + a, otağ + ın, ev + in, otaq + la, ev + lə...*

Bu şəkilçilərin damarlara əlavəsilə sözlərin mənası dəyişdimi? Xeyr, yalnız şəkli dəyişdi. Yəni bir söz meydana gəlmədi, yalnız eyni söz başqa bir şəkil aldı. Bu xüsusda tam qənaət hasil etmək üçün *evdə, evli, adamla, adamlıq, baladan, balaca...* sözlərini müqayisə ediniz. Eyni sözə bir dəfə sözyapıcı, bir dəfə də sözdəyişdirici şəkilçilər əlavə edilmişdir. Sözyapıcı əlavə olunduqda yeni sözlər əmələ gəlmişdir (*evli, adamlıq, balaca*). Halbuki sözdəyişdiricilər əlavə olunduqda sözün əsas mənasını dəyişməməklə bərabər, eyni söz yeni bir şəkllə girmişdir (*evdə, adamla, baladan...*). Sözdəyişdirici şəkilçilər sözləri bir-bir[inə] bağlarlar, – demişdik. Doğrudan da, məsələn, *adamla* dediyimiz zaman söz tamam olmaz. *Adamla* nə olmuş? – kibi sual xatirə gəlir. Zəton sözə bu şəkli vermək onu özündən sonra gələcək sözlərlə bağlamaq xatiri üçündür.

Adamla adam ol.

Atamla getdik.

Evdən çıx!

Evdə idim kibi [nümunələrdə] sözyapıcı şəkillərə müstəqil sözlər meydana gətirdikləri üçün “sərfi şəkilçilər” dəxi deyilir.²

Sözdəyişdiricilər isə sözləri bir-birinə bağladığılarından, bunlara “nəhvi şəkilçilər” təbir olunur.

Baş, orta və son şəkilçilər. Şəkilçilər bir də sözün başında, ortasında, sonunda olmasına görə ayrılır: baş şəkilçi, orta şəkilçi, son şəkilçi. Bizim dilimizdə yalnız son şəkilçi olmaqla bərabər, baş və orta şəkilçili dillərdən də bir çox söz almışız.

Baş və orta şəkilçilərin nə olduğunu da bilməlisiniz. Məsələn, ərəbcə *qəlb* sözünü və ya *kütüb* sözünü alalım. Birinci söz-dən *inqilab* sözünü meydana gətirə bilərik ki, bu gün bizim dilimizdə bildiyimiz mənada, yəni “революция” mənasında işləyir; *qəlb* damarından bu söz nə sürətlə hasil oldu? İki şəkilçi vasitəsilə: baş və orta. Sözün başına *in-*, ortasına *-a-* şəkilçisi gəldi və bu sürətlə yeni bir söz hasil oldu. Bunlardan *in-* baş, *-a-* orta şəkilçi olar.

Eyni sürətlə *kütüb* sözündən *məktəb* sözü təşkil edildiyi zaman damarın başına *mə-*, sonuna *-ə* şəkilçiləri gətirilmiş olar. *Məclis* (مجلس), *cəls* (جلس), *iclas* (اجلاس) və *inkisar* (انكسار), *kəsr* (كسر), *təşkil* (تشكيل), *şəkil* (شكل) sözləri də bu növdəndir.

Gətirdiyimiz misallar ərəb dilindən alınmışdır. Baş şəkilçi Avropa dillərinin hamı cümləsində vardır. Məsələn, rus dilini alınız. Burada *судеть, председатель, ход, выход, вход, восход, заход, рас-ход, отход, приток, переход...* sözlərinə rast gəlinirsiniz ki, *пред-, вы-, в-, вос-, за-, рас-, от-, прит-, пере-* şəkilçiləri vasitəsilə təşkil edilmişdir. Şəkilçi və damar bəhsində türk dilindən gətirdiyimiz misallardakı şəkilçilər, həp son şəkilçilərdir. Çünki türkcədə baş və orta şəkilçilər yoxdur.

Cansız şəkilçilər. Bir neçə şəkilçilər vardır ki, dilin durmadan dəyişməsi nəticəsində yavaş-yavaş bu dili danışanların şüurundan çıxır və öz rolunu itirir. O dili danışanlar artıq bu şəkilçinin fərqinə varmazlar. Bu növ şəkilçilərə “cansız, ölü” (“мертвые”) şəkilçilər deyilir. Türk dilini gözədən keçirdiyimiz zaman bu kibi bir neçə şəkilçilərə rast gəlirik; buradan məqsədimiz yalnız sizin dilə şüurlu sürətdə baxmanız və əski sərfələrdə olduğu kibi yalnız quru qaydaları əzbərləməyərək, dilin müxtəlif cəhətləri üzərində lazım gələn

² Görünür, müəllif diqqətsizlikdən mexaniki səhvə yol vermişdir. Əlbəttə, buradakı şəkilçilər sözyapıcı deyil, sözdəyişdiricidir (tartibçi).

müşahidələri yapa bilməyiniz mümkün olduğundan bir neçə misallar göstərməklə kifayətlənəcəyiz. İləridə sərf və lisan məsələlərində qüvvələndiyiniz zaman bu növ məsələlərlə daha dərindən məşğul ola bilərsiniz.

1) Əski türkcədə *-qarı/-gəri/-ğarı/-kəri* şəklində istiqamət göstərən şəkillər vardır ki, cənub türkcəsində bunlar [q], [g], [ğ], [k] səslərinin düşməsilə *-arı/-əri* kibi iki şəklə ixtisar olundular. Azəri ləhcəsində bu şəkilçini aşağıdakı sözlərdə tapırıq: *dış-arı, yux-arı, il-əri, g-eri, iç-əri...* Bunlardan yalnız *içəri, dışarı* sözlərini təhlil etmək mümkündür (Azərbaycanda *dışqarı* şəkli də vardır). Əskidən bütün sözlərə gələ bilən bu şəkilçi indi cansızlanmışdır, yəni bir neçə sözdə qalmışdır. Bundan başqa, azəri ləhcəsində danışan adam bu şəkilçinin heç bir sürətlə fərqi deyildir. Bunun üçün bu sözlərə bir daha məful fiil ədatı və ya şəkilçi olan *-ya/-yə, -a/-ə* əlavə olunur: *dışarı-ya, içəri-yə, iləri-yə...*

Bu sürətlə *dışarı* “dış” demək olduğundan: “dışarıya” *dış + a + a*, “içəriyə” *iç + ə + ə* olar.

2) Yenə əski türkcədə, ərəb istilahlı deyəcək olsaq, məful məə mənasını verən *-in/-in* şəkilçiləri vardır ki, bizim bugünkü türkcəmizdə cansızlanmışdır. Bu şəkilçiləri biz ancaq *qışın, yazın* kibi bir-iki sözdə tapırıq. *Qışın* – “qışıl”, *yazın* – “yazıl” deməkdir ki, rusların *зимой, летом* dediklərinin qarşılığıdır. Vaxtilə bu şəkilçilər də bütün sözlərə əlavə oluna bilirdi.

Dilin ömrünü gözümüz önünə gətirərək düşünəcək olsaq, bu nəticəyə gəlirik:

Müstəqil sözlər yavaş-yavaş yarımşözlər və ya şəkilçilər olur və canlı şəkilçilər istemaldan çıxıb cansızlanır, onların yerinə təzələri gəlir.

Suallar:

1. Şəkilçi nədir?
2. Sözyapıcı şəkilçilərin xüsusiyyətləri nədən ibarətdir?
3. Sözdəyişdiricilər haqqında nə deyə bilərsiniz? Nə üçün sözyapıcılara “sərfi”, sözdəyişdiricilərə “nəhvi” şəkilçilər deyirik?
4. Baş, orta və son şəkilçilər nədir?
5. Bizim dilimizdə hansılar vardır?
6. Cansız şəkilçi nə deməkdir?
7. Dilin ömrünü necə xülasə eləyə bilərsiniz?

Vəzifələr:

1. Türkcə məlumunuz olan mənsur və mənzum bir parçanı alaraq şəkilçilərini göstəriniz və onları, bizim yaptığımız kibi, siniflərə bölünüz.

2. İndilik aşağıdakı parçada altı cızılmış şəkilçilərin növlərini və rollarını göstəriniz.

Sabirdən:

Könlüm bulanır küçədə cövlanımı görəcəm,
Niqim tutulur hərzeyi-hədyanı görəcəm.
Canım üzülür əldəki qalxanına baxcaq,
Qəlbim alışır bəldəki patranımı görəcəm.
Baxdıqca revolverinə, əndamım olur süst,
Bağrım yarılr xəncəri-büranını görəcəm... ilax.

Dillərin şəkil təsnifi

İndiyə qədər keçən dərslərimizdə göstərdiyimiz xüsusiyyətlərinə baxaraq, dünyada bulunan bütün dilləri siniflərə ayırırlar ki, bunlar arasında türk dilinin də özünəməxsus yeri vardır. Buna "şəkil təsnifi" deməmişin səbəbi burada dillərin yalnız şəkli xüsusiyyətlərinin etibara alınmasıdır. Şəkilcə bir-birinə oxşayan dillərin bir-birilə qohum, yaxın olması lazım gəlməz. Necə ki, bütün köçəbə xalqlar bir-birilə qohum, yəni bir əsildən çıxmış deyildirlər. Bununla bərabər, necə ki, bütün köçəbə və ya köçəri xalqların iqtisadi vəziyyətləri, təsərrüfat şəkilləri ümumi əsasları ilə bir dərəcədədir, eyni surətlə, eyni şəkli xüsusiyyətlərə malik dillərin təşəkkülü, sərfi əsasları birdir.

İndiyə qədər başlıca dörd tip şəkildə dillər tədqiq olunmuşdur:

1) *Hecayi və ya şəkiltsiz dillər*. Bu növ dillərdə yalnız damarlar bulunub, şəkilçilər olmaz. Ona görə bu kibi dillərdə sərf yoxdur. Yuxarıda gördüyümüz kibi, bizim dillərimizdə bir damardan şəkilçilər yardımı ilə bir neçə söz meydana gətirmək mümkündür. Halbuki şəkiltsiz dillərdə sözün yalnız özündən və sonra gələn sözə görə mənası məlum olar. Çin, Siyam, Annam... kibi ölkələrin dili bu qəbildəndir.

2) *İltisaf dillər*. Bu dillərdə şəkilçilər vardır, yalnız sözün sonuna gəlirlər, başında və ortasında bulunmazlar. İltisafının mənası "yapışdırma" deməkdir. Bu dillərdə damarların sonuna şəkilçilər

guya yapışdırılmış kibi olduqlarından bu ad verilmişdir. Türk-tatar, moğol-mançu, fin-uqor, bir neçə Avstraliya və Şimali Amerika dilləri bu şəkllə malikdir.

3) *İnsiraf dillər*. Bu dillərdə həm baş, həm orta, həm də son şəkilçilər bulunduğu kibi, sözlər dəyişdiyi zaman damarların səsləri də dəyişər. Halbuki iltisaf dillərdə bu hal yoxdur. Məsələn, ruscadan bir-iki misal alalım: бумага – бумажный, ход – захаживать, писать – пиши...

Burada бумага sözünün axırındakı [r] səsinin [ж] səsinə, ход sözündəki [д] səsinin yenə [ж], писать sözündəki [с] səsinin [ш] səsinə təbəddül etdiyini görürüz. Bundan başqa, sözlərə baş şəkilçilər də elan edilmişdir.

Hind-Avropa dilləri insiraf dilləridir. Hind-Avrora dediyimiz dillərə rus, fransız, fars, hind, ingilis, kürd, ispanyol, italyan, alman, leh... kibi dillər daxil olur.

4) *Tərkibi dillər*. Bu nam altında zikr edilən dillərdə bütün cümlələr söz kibi alınır. Lakin bu şəkllə malik olan dillər daha gərəklili tədqiq olunmuş deyildir. Bəzi Amerika və Afrikanın yerli dilləri bu növdən sanılmaqdadır.

Bu təqsim haqqında ilk dəfə türkcə sərf kitabında məlumat verən zat zamanımızda Türkiyədə yeni əlifba tərəfdarlığı ilə məşhur olan Hüseyn Cavidir. Bundan sonra bu təsnif məsələsilə bir neçə adamlar məşğul olmuşlardır.

Bundan bir çox zaman əvvəl, miladi on doqquzuncu əsrdə bu təsnifi meydana gətirmiş olan alimlərdən bəziləri, məsələn, Ştoyxer demişdir ki, ən ibtidai dillər hecayi, bir az təkamül etmişləri iltisafı, nəhayət, ən mükəmməl dillər də insirafidir. Hətta bu xüsusda bir də təşbeh yapmışdır: təbiətdə cəmadat (mədənlər, daşlar, əlhasil, cansız şeylər) birinci mərtəbədə, nəbatat (otlar, ağaclar) ikinci mərtəbədə, nəhayət, heyvanlar üçüncü və ən ali mərtəbədə olduqları kibi, cəmadata dillərdə hecayi, nəbatata iltisafı, heyvanlara da insiraf dillər qarşı gəlir.

Bu fikir kökündən yanlışdır. Bugünkü lisanşyyat (dil bilgisi) göstərmişdir ki, hecayi olan Çin dili minlərcə illər bundan əvvəl insiraf dərəcədən keçmişdir. Bu gün insirafı olan ingilis dili hecayi şəkllə doğru, yenə insirafı dillərdən olan fars və erməni dilləri iltisafı şəkllə doğru inkişaf etməkdədir.

Dil dərslərimizin başında da söylədiyimiz kibi, dil iş və istehsal münasibətlərinin doğurduğu ictimai vasitələrdən birisidir. Dilin zənginliyi, fəqirliyi sərfi şəkillərindən ziyadə, onun lüğətində görülür. İbtidai bir xalq mindən artıq damara, sözə malik olmadığı halda, mədəniyyət və iqtisadi inkişafın, texnika təkamülünün yüksək dərəcəsinə varan xalqın dilində on minlərcə sözlər tapılar. Bizim dilimiz köçəri, çoban dilindən çıxıb, bir neçə zamanlar kəndli dili olaraq qaldı. Bu gün yüksək elmi, hünər və Avropa texnikasına doğru gedən işçilərimizin əlində daha zənginləşə bilər. Bu xüsusda sərfin, iltisafı şəklən heç bir dürlü maneliyi yoxdur.

Təkrar edirik, müxtəlif dillərin bir dürlü şəklə malik olmaları onların bir əsildən çıxdıqlarını göstərməz.

Suallar:

1. Dillərin şəkil təsnifində əsas olaraq alınan nədir?
2. Hecayə, iltisafı, insirafı dillərin bir-birindən fərqləri nədədir?
3. Dillərin dərəcələrini göstərməkdə bu təsnifin əhəmiyyəti varmıdır?
4. Hansı dillər hansı sinfə girir?

Vəzifə:

Bu bəhs, ümumiyyətlə, sərff və nəhvi, dilimizin başlıca qanunlarını gərəyi kibi anlamaq üçün pək ziyadə mühümdür. Bu xüsusda yardımçı olaraq sizə professor Samoyloviçin "Osmanlı sərff", mühərririn "Kırım-tatar elmi sərff" tövsiyə oluna bilər.

Lakin bu bəhsi gözəlcə anlamaq, bənimsəmək üçün öz təşəbbüsünüzə, hər hansı bir parçanı şu planda tədqiq ediniz:

1. Sözlərinin mənaları və bu xüsusdakı dəyişmələr.
2. Bəsət, yapma və qoşma damarları.
3. Yapıcı, dəyişdirici və cansız şəkilçiləri.
4. Şəkilçilərin damarlarla olan ahəng, vurğu və təmsil cəhətinə bəğləri.

SÖZYAPICI ŞƏKİLÇİLƏR

Giriş

Morfologiya (şəkliyyat) bəhsində mühüm yer tutan məsələlərdən birisi də sözyapıcı şəkilçilərdir. Rus dilində bunlara **словообразователи** deyilir. Sözyapıcı şəkilçilər əlavə olunduqları sözlərin mənə və mövzularını dəyişdirirlər. Bu surətlə bir sözdən yeni bir söz meydana gətirirlər. Bunun üçün onlara sözyapıcı deyirik.

Bu şəkilçilərə əski sərflərimizdə əhəmiyyət verilməzdi. Biz bu dərslərimizdə sözyapıcı şəkilçiləri misallar üzərində aşağıdakı nöqtəyə nəzərdən tədqiq edəcəyik:

- 1) Sözyapıcı şəkilçilərin əhəmiyyəti və rolları.
- 2) Sözyapıcı şəkilçilərin sinifləri.
- 3) Bu şəkilçilərin sözdəki yerləri.
- 4) Dilimizdə tapılan sözyapıcı şəkilçilərin başlıcaları.
- 5) Cansızlanmış sözyapıcı şəkilçilər.
- 6) Sözbaşı şəkilçiləri.
- 7) Ədəbiyyat.

Sözyapıcı şəkilçilərin əhəmiyyəti və rolları

Sözyapıcı şəkilçilərin dildə, bilxassə bizim dilimizdə pək böyük əhəmiyyəti vardır. Əgər sözyapıcı şəkilçilər olmasaydı, dilimiz bir neçə yüz damardan ibarət olub qalardı və bunlar ilə danışmaq, fikir bəyan etmək qabil ola bilməzdi. İləridə görəcəyimiz kibi, dilimizdə sözyapıcı şəkilçilərin yardımı olmadan işlədilən sözlər pək azdır.

Bu şəkilçilər sayəsində hər damardan bir neçə söz meydana gətirmək mümkündür. Məsələn, *yol, iş, qapa, yaz, yan...* kibi bir neçə söz alalım:

- 1) *yol*: *yolçu, yolluq, yollu, yolsuz, yolaq, yoldaş*;
- 2) *iş*: *işçi, işlək, işlə, işli, işsiz*;
- 3) *qapa*: *qapaq, qapı, qapayan, qapalı*;
- 4) *yaz*: *yazı, yazıçı, yazma, (kitab) yazan, yazar (oxur-yazar)*;
- 5) *yan*: *yanıq, yanğın, yanan, yanıcı...*
- 6) *çal*: *çalan, çalğı...*

Bu surətlə hamam bütün sözlər – damarlardan ikidən 10-a qədər, bəlkə, daha ziyadə şəkillər əldə edilə bilər. Buradan da sözyapıcı şəkilçilərin rolları və əhəmiyyəti anlaşılır. Sözyapıcı şəkilçilər yalnız sözlərin sayını ziyadələşdirmək və artırmaqla qalmaz; bəlkə bu sözlər vasitəsilə damarlarımızda doğan yüzlərcə, minlərcə fikirlərin anlaşılmasına xidmət edir. Bir damardan yapılmış olan sözlərin arasında müəyyən fərqlər olmaqla bərabər, eyni zamanda müştərək nöqtələr də vardır.

Göz, gözlük, gözçü, gözlər, gözsüz... kibi sözləri öz aralarında müqayisə ediniz. Bütün bu sözlərin ifadə etdiyi fikirlərdə əsas olan “göz” təsəvvürüdür. Çünki *gözlük* “gözə taxılan alət”, *gözçü, gözlə* “gözü ilə baxan”, “gözün ilə bax”, *gözsüz* “gözü olmayan”, “gözünə heç bir şey görünməyən cəsur” mənalarını ifadə edir. Bunların cümləsində əsas, şəkil etibarilə olduğu kibi, mənə etibarilə də göz sözüdür.

Bunun üçün göz sözü şəkilçilər vasitəsilə özündən ayrılan, ya da doğulan sözlərin damarı, ya da “anası” sayılır. Damar ilə birlikdə bütün ondan nəşət eləyən sözlərə “söz ailəsi” deyilir. Yuxarıda misal olaraq gətirdiyimiz sözlər göz sözü ilə birlikdə bir ailə meydana gətirirlər. Bu ailələr yalnız söz qruplarından ibarət deyildir. Eyni zamanda insanın başında doğan fikirlər, duyğular, təsəvvürlərin qrupu, ailəsidir. Ümumiyyətlə bunu deməkdir ki, hər söz bir fikir, bir duyğu, ya da bir təsvirin işarətidir. İnsanın başında fikirlər, duyğular gəlişigözl, tərtibsiz bir surətdə bulunmaz. Biləks, bir-birinə olan əlaqəsi nisbətində bu fikirlər bir-birinə müttəsil, yapışıq bir şəkildə tapılar. O surətlə ki, bu fikirlərdən birisi xatirinizə gəldiyi kibi, digərləri də özlüyündə xatirə gəlir.

Bu da psixologiyada fikirlərin bir-birini çağırması – “tədaيي-əfkar” təbir olunur. Sözlər də bunun kibidir. Bir-birinə mənaca, bilxassə şəkilcə bənzəyən sözlər, xüsusi təbirlər bir-birini çəkər, sözlərin bir-birinə bənzəmələri onları eyni şəkilçi almaları sayəsində olar.

Yolaq, bıçaq, qaçaq, yataq, oraq, bataq... sözləri bir-birini çağırar. Nə üçün? Çünki bunların sonlarında -aq şəkilçisi vardır. Eyni surətlə *biçki, seçki, içki...* və ya *yırtıq, qırıq, çıxıq...* kibi sözlər də axırlarında -ki və -aq şəkilçiləri olduğundan bir-birlərini xatırladırlar. Şair qafiyəli, yəni sonları eyni səslərlə bitən sözləri, misraları

sıralayaraq şeirlər yazdığı zaman sözlərin şəkilcə bir-birinə bənzəməsindən istifadə eylər. Lakin şeirdə eyni şəkilçilərlə qurtaran sözlərdən qafiyə ola bilməz; məsələn, *çıxıq, yırtıq, qırıq...* kibi sözlər bir-birilə qafiyə təşkil eləyə bilməzlər. Qafiyə olmaq üçün söz damarının son səsləri bir-birinin eyni olmalıdır; məsələn, *iç, seç...* kibi. Bunların üzərinə eyni sözyapıcı şəkilçilər gəldiyi təqdirdə qafiyə daha da qüvvətli və gözəl düşər; məsələn, *içki, seçki* kibi.

Sözyapıcı şəkilçilər, qısdan söyləyəcək olsaq, dilin zənginləşməsinə, qolaylı, asan bir danışmaq və ifadə aləti olmasına böyük yardım göstərir. Dilimiz kibi iltisacı təşəkkülata malik olan dillərdə sözyapıcı şəkilçilərin yardımı olmadan danışmaq, yazı və ümumiyyətlə dil təsəvvür oluna bilməz. Bunun üçün türk dili və ədəbiyyatı ilə məşğul olanlar bu şəkilçilərə ciddi əhəmiyyət verib tədqiq etməlidirlər. İndiyə qədər yazılmış olan türk-tatar sərfələrində sözyapıcı şəkilçilərə heç də əhəmiyyət verilməmişdir. Bu sərfələrdə sözyapıcı şəkilçilərdən ancaq sifət bəhsində “qiyasi sifətlər” namı ilə bəhs olunur. Ərəb sərfələri bu şəkilçilərdən bəhs edən qismə “iştiqaq” namını verməkdədirlər ki, bunun qarşılığı Avropa dillərində etimologiyadır. Bunun üçün bir sözün damarı ilə şəkilçisini ayıraraq göstərən lüğətlərə “iştiqaq lüğəti” (“этимологический словарь”) təbir olunur. Şəkilçilərin imla və yazı məsələlərində də böyük əhəmiyyəti vardır. Sözlərin axırına gələn şəkilçilərin nə surətlə yazılması məsələsi bu günə qədər türk-tatar dilləri ilə məşğul olan adamları düşündürməkdədir. Bu məsələ Azərbaycanda ancaq bu il olan İmla Konfransında bir dərəcəyə qədər müəyyən edilmiş və nizama salınmışdır.

Ümumiyyətlə, indiyə qədər imla məsələsi ilə məşğul olan türk-tatar cümhuriyyətlərində, məsələn, Krım, Başqırdistan, Tataristan və Özbəkistanda, Azərbaycanda olduğu kibi, imlaya əsas olaraq, sövti prinsiplə birlikdə, şəkli – iştiqaqi prinsip alınmışdır. Bu surətlə yeni türk imlasında türk-tatar dilinin sözyapıcı şəkilçilər əsası[na] bir əhəmiyyət verilmiş olar. Sözyapıcı şəkilçilər vasitəsilə eyni surətlə təzə istilahlər də meydana gətirilə bilər. Bu xüsusda [məsələ] şimal türk-tatar şivələrində daha ziyadə işlənmişdir. Məsələn, *uç* sözündən “təyyarə-aeroplan” mənasında *uçkuç* kibi sözlər yapıldığı kibi, tatar və qazax-qırğız ləhcələrində bütün sərf-nəhv istilahları əksəriyyətlə sözyapıcı şəkilçilər vasitəsilə öz ana dillərindən düzəl-

dilmişdir. İstilah yaratmaq iki yol ilə ola bilər: 1) dildə mövcud və bu vaxta qədər ayrı bir mənada işlədilən sözə yeni bir mənə vermək; 2) sözyapıcı şəkilçilər vasitəsilə yeni sözlər meydana gətirmək. Birinci yol dilimiz tərəfindən təbii surətdə işlədilməkdədir. On doqquzuncu əsrdən başlayaraq, zamanımıza qədər ədəbiyyatımızda və hətta danışq dilimizdə işlədilən sözlər özlərinin əski mənalarını itirib, yeni mənə qazanmışlar və ya əski mənaları yanında yeni mənada da istimal edilməyə başlanmışlardır. Yuxarıda dediyimiz kibi, sözyapıcı şəkilçilərə indiyə qədər əhəmiyyət verilmədiyindən ikinci yol ilə yapılan sözlər bilxassə azəri ləhcəsində nisbətən azdır. Azərbaycan İstilah Komissiyasının nəşr etdiyi lüğətlər gözdən keçirilsə, bu cəhət aydınlaşır. İləridə sözyapıcı şəkilçilər gərəyi kibi işləndiyi təqdirdə bu şəkilçilərin istilahlıq işində də böyük rol oynayacaqlarına şübhə yoxdur.

Suallar:

1. Sözyapıcı şəkilçilər hansılardır?
2. Sözyapıcı şəkilçilərin dildəki rolu nədən ibarətdir?
3. Söz qrupu, ya da söz ailəsi nədir və nə surətlə təşəkkül edər?
4. Sözyapıcı şəkilçilərin şəirdə, imlada, lüğətdə, istilahda rolları nədir?

Vəzifə:

Bu parçalardakı sözyapıcı şəkilçiləri göstərin.

Uşaqlığı yadına düşmüşdü

Bir bayram günü molla tamaşa üçün şəhər kənarına çıxır. Uşaqlardan biri molla'nın əmmaməsini başından alıb, yoldaşının üstünə atır. Bu onun üçün, o bunun üçün ata-ata əmmamə göyde oynamağa başlayır. Molla nə qədər yalvarıb-yaxarırsa, gülməkdən, zövqi-şətarətdən heç kəsin qulağına girməyir. Axırda molla əmmamədən ümidini kəsib, eşşəyini minib evinə tərəf gəlir. Yolda tanışlarından biri rast gəlir:

- Molla, haradan gəliрсən? Bəs əmmamən hanı?
- Uşaqlığı yadına düşmüşdü. Uşaqlar ilə oynamağa getdi.
(Molla Nəsrəddin məzhəbələri. Əli Abbas Müznüb).

Ələmdən nəşəyə

(Bir parça)

İşıqlıqda həyat vardır, qaranlıqda nə vardır?
Geniş dünya ruhunuza, deyin, nədən pək dardır?
Bir zaman mən sizin kibi bədbin oldum, ağladım,
İlhamımı yerdə deyil, səmalarda aradım.
Odur sazım yorulmadan çalır şənlik havası,
Artıq indi sağalmışdır ürəyimin yarası.
Nəçin sizin gözləriniz ağlamaqdan doymayı,
Ruhunuz da bu həyatın şənliyini duymayı.

İndi yeni gənc şairəm, keçmişimi unudum,
Yoxluqları buraxaraq, varlıqlara üz tutdum.
Mənimsədim sevə-sevə öz elimin dilini,
Aşıq kibi şən sazımın dilləndirdim telini.
Yeni həyat güldü, dərin yaralarım sağaldı,
Ürəyim sevinc doldu, ələmlərim yoxaldı.
Yeni həyat başlayarkən üzümüzə gülməyə
Keçdim bütün varlığım ilə mən ələmdən nəşəyə.
Könlüm gülər, şerim gülər, həyat gülər, el gülər
Sevinclərlə çırpınaraq sazımdakı tel gülər.

Süleyman Rüstəm

Sözyapıcıların sinifləri

Əski sərf-nəhv kitablarımızda dilimizə təhlili, daha doğrusu, elmi baxış olmadığından, ümumiyyətlə şəkilçilərə olduğu kibi, sözyapıcılara da əhəmiyyət verilməmişdir. Bunun üçün onların rolları, sinifləri, növləri üzərində də kimsə düşünməmişdir. Bununla bərabər, sizi əski sərf-lərimizin bəzi təqsimatı ilə də tanış etmək lazım gələcəkdir. Bizim kurslarımızı keçdikdən sonra türk dilini və onun qaydalarını siz özünüz təlim və tədris edəcəyinizdən, bizim tutduğumuz plan ilə əski sərf-lərin planı arasındakı fərqi gözəlcə anlamanız və bu fərqi şüurlu surətdə mənimsəməyiniz lazımdır. Bunun üçün əski sərf-lərimizin planı məsələsini hər bəhsdə xatırlamalıyıq.

Ümumiyyətlə əski sərfələr dilimizdə bulunan sözləri aşağıdakı qisimlərə ayırırlardı: isim, sifət, zəmir, fel, ədat. Bəzən daha çox parçalara ayırırdılar da – məsələn, yeddi, doqquz – görülür. *Gözlük, gözçü, gözlə, gözsüz...* kibi sözləri əski sərfələrin qaydalarına görə təhlil etsək, *gözlük* isim, *gözçü, gözsüz* sifət, *gözlə* fel olar. Bütün bu təqsimat sözlərin mənalarını nəzəri-etibara alaraq yapılıdır. Halbuki şəkilçilərinin, nəzəri-etibara aldığımız zaman gətirdiyimiz sözlərin hamı cümləsi bir növdəndir. Çünki *göz* sözünün sonuna gələn *-lük, -cü, -lə, -süz* şəkilçiləri həp sözyapıcı şəkilçilərdir. Bunların meydana gətirdikləri damarlar da yapma damarlardır. *İşçi, işlə, işlək, işsiz* sözlərini aldığımızda da eyni halı görürük.

Buradan sözyapıcı şəkilçilərin növləri, sinifləri haqqında bir fikir peyda etmək mümkündür: bunların bəziləri isim, bəziləri sifət və feli meydana gətirirlər.

Bu şəkilçiləri ikinci bir cəhətdən daha da siniflərə ayırmaq mümkündür. Bu da ahəngə, səslər uyuşması qanununa görə yapılır. Ahəng nöqtəyi-nəzərindən bir kərə bütün sözlər şəkilçilər olduğu kibi, sözyapıcı şəkilçilər də xəfif və səqil olmaq üzrə ikiyə ayrılır: *-lıq/-lik, -cı/-ci, -lə/-lə, -sız/-siz*. Bunları damarlara yapışdırdığımızda bu şəkli alırlar: *səhərlik – axşamıq, yazıçı – işçi, başla – işlə, başsız – işsiz...*

Bundan başqa, eyni şəkilçilər dodaq səsləri ahənginə (**губная гармония**) tabedir. Dodaq səsləri, artıq sizə keçən dərslərimizdən məlum olduğu vəch ilə, aşağıdakı saitələrdir: [o], [ö], [u], [ü]. Sözyapıcı şəkilçilərdə ancaq [u], [ü] səsləri bulunur. Bu surətlə yuxarıdakı misallarda gətirdiyimiz şəkilçilərdə dodaq saitələri ilə birlikdə aşağıdakı şəkillər artar: *pulsuz, gözlük, donluq, vurucu, görücü, gözsüz -suz/-süz, -luq/-lük, -cu/-cü*.

Bu surətlə hər sözyapıcı şəkilçinin imlada dördər şəkli vardır:

Quruluq, gözlük, dazlıq, çəmənlik (-luq/-lük/-lıq/-lik), yolsuz, izsiz, haqsız, dinsiz (-suz/-süz/-sız/-siz), vurucu, görücü, yazıçı, işçi (-cu/-cü/-çı/-çi)... *-lə/-lə* kibi şəkilçilərin ancaq iki şəkli vardır. Çünki bunlar dodaq səsləri ahənginə tabe olmazlar: *yüzlə, düzlə, oğurla, gözlə...*

Biləks, bəzi sözyapıcı şəkilçilərin sayı səkkizə çıxar. Bu da onların damarların sonundakı sağır və sədalı saitələrə uyub-uyumamasına görədir. O kibi şəkilçilər vardır ki, damarların sonunda bulunan

saitələrin sədalı və ya sağır olmasına görə (sağır və sədalı samitələrin nə demək olduğunu keçmiş dərslərimizdə izah elədik) şəkilçilərin başında olan samitələr də sağır və ya sədalı olurlar.

Məlumunuzdur ki, [c] səsi sədalı olduğu halda, [ç] sağırdır. Bu surətlə *-ci* şəkilçisinin səkkiz şəkli olar: *-cil/-cıl/-cul/-cül/-çil/-çıl/-çul/-çü* sözlərə yapışdırdığımız təqdirdə aşağıdakı şəkli alırlar: *daşçı, işçi, oxucu, gözçü, yazıçı, işçi, toyuqçu, cütçü*.

Bununla bərabər, azəri ləhcəsində *-çi* şəkilçisinin sədalı şəkli pək o qədər də işlədilməz. Saitə ilə qurtaran bir neçə damarlara sədalı, samitə ilə başlayan şəkilçi yerinə sağır samitə ilə başlayan şəkilçi əlavə olunur: *yazıcı* yerində *yazıçı, arabacı* yerində *arabaçı*.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz səkkiz şəkil yalnız *-ci* şəkilçisinə məxsus deyildir. Dilimizdə tapılan bir neçə şəkilçilərin də səkkiz şəkli vardır. Bunlardan bəzilərini burada göstəririz.

1) *-kil/-qıl/-gil/-ğıl/-kül/-ğül/-gül/-qu: seç + ki = seçki, bıç + qı = bıçqı, sər + gi = sərgi, qar + ğı = qarğı, sar + ğı = sarğı, vur + ğu = vurğu, dur + ğu = durğu*.

2) *-qın/-kin/-ğın/-ğın/-ğın/-ğın/-qun/-kün: geç + qın = geçqin, bas + qın = basqın, qır + ğın = qırğın, düş + kün = düşkün, tut + qun = tutqun, sür + gün = sürgün, dur + ğun = durğun*.

Bəzi şəkilçilər də vardır ki, yalnız bir şəkllə malikdir, ahəngə tabe olmaz. Məsələn, əski sərf kitablarımızda dürlü isimlər altında zikr olunan *-ki* şəkilçisi bu növdəndir. Bunun, hansı sözə əlavə olunarsa-olunsun, bir şəkli vardır. Məsələn, *mənim + ki, sən + ki, üstə + ki, yanımda + ki...* ilax. *-ki* şəkilçisi deyər bilərik; yalnız azəri və Anadolu kibi cənub şivələrində bu şəkildə olub, özgə türk-tatar ləhcələrində ahəngə tabe olur. Bunun üçün bu ləhcələr də bir neçə şəkllə malikdir: *-ki/-kıl/-gil/-gı*.

Hər halda şəkilçilərin böyük bir qismi ahəngə tabe olar. Bəziləri dodaq səsləri ahənginə də tabe olduğundan, daha sonra samitə ilə başlayan şəkilçilərin baş səsləri damar tərəfindən təmsil olduğundan bəzi şəkilçilərin altı surəti, şəkli olar, bəzilərinin isə səkkiz. İmlada bunların hamısını göstərməlimi-göstərməməlimi məsələsi indiyə qədər görəyi kibi həll edilməmiş olduqca çətin məsələlərdən birisidir.

Demək ki, türkcədə sözyapıcı şəkilçi ən az iki şəkildə, ən çox səkkiz şəkildə olar. Türk dilini şüurlu surətdə, təhriri şəkildə öyrən-

mək və iləridə öyrətmək üçün göstərdiyimiz şəkilçilərə olduqca ciddi əhəmiyyət verməlidir. Çünki dilin həyatı, canı bunlardadır.

Şəkilçiləri mənalarına görə də siniflərə ayırmaq mümkündür. Lakin bunun, dərsimizin başında göstərdiyimiz kibi, əhəmiyyəti və qiyməti yoxdur. Sözlərin mənalarındakı dəyişmələri və bu dəyişmələrin başlıca səbəblərini ayrı bir dərstdə "mənaıyyat-semasiologiya" bəhsində görəcəyiz.

Suallar:

1. Sözyapıcı şəkilçilər isim, sifət, feli meydana gətirə bilirlərmi?
2. Əski sərflərimizdə sözyapıcı şəkilçilər necə tədqiq olunardı?
3. Bu şəkilçiləri ahəng nöqtəyi-nəzərindən neçə sinfə ayıra bilərsiniz?
4. İki, dörd, altı və səkkiz şəkilli sözyapıcıları göstəriniz?
5. Ahəngə tabe olmayan sözyapıcıları varmı? Hansılardır?

Vəzifələr:

1. *Dəmirçi, suçu, donluq, qaranlıq, dağlıq, alış-veriş, dayaq, yas-tıq, döşək, qapaq, bıçaq, çalğı, sorğu, duruş, duraq, quraq, çürük, yazıçı, oxucu, dalğa, süzgəc, dalğic, sevinc, sevgi, bataq, yağın, yanıq, axın...*

Bütün bu sözlər yapma damarlardır. Yəni damar ilə şəkilçidən mürəkkəblərlər. Bunları şəkilçilər ilə bəsit damarlara ayırınız və şəkilçilərin nə surətdə damara yapışdığını və ahəngə nə surətlə tabe olduğunu, daha nə kibi şəkilləri bulduğunu göstəriniz.

2. *Al, var, baş, yer, bir, pul, iş, yol, kitab, çörək, yağ, bağ, sağ...* və daha bunun kibi bir neçə sözlər, damarlar alıb, sözyapıcı şəkilçilər vasitəsilə bunlardan yapma damarlar meydana gətiriniz.

Şəkilçilərin sözdəki yerləri

Hər dildə şəkilçilərin sözdəki yerləri bir deyildir. Bəzi dillərdə şəkilçilər söz başında olurlar. Məsələn, rus dilində və haman bütün Avropa dillərində bu surətlədir. Məsələn, rusca *xod* sözünü alalım. Bu sözdən baş şəkilçilər və ya sözün başına gətirilən şəkilçilər vasitəsilə bir neçə sözlər meydana gətirilə bilər: *hoc-xod, za-xod, v-xod, vy-xod, nru-xod, pac-xod, do-xod, nro-xod...*

Türk-tatar dillərində, ümumiyyətlə iltisafı dillərin haman cümləsində şəkilçilər sözlərin sonunda gəlir: *yol + daş + lar, dan + ı + ıq, mən + im + ki, al + ı + cı, gör + ü + cü, bi + li + ci, at + ı + cı, süz + gəc, sev + inc.*

Bu misallarda gördüklərinizi bir formul, qayda şəklində göstərsək aşağıdakı surət meydana gəlir:

Söz = damar + sözyapıcı şəkilçi.

Əcəba, damarla şəkilçi arasında bizim formulda zaid (+) işarətinin yerini tutan nədir? İki şeydir: 1) ahəng, 2) vurğu. Şəkilçilər ümumiyyətlə damarın ahənginə və vurğusuna tabedirlər. Bunun üçün, yuxarıdakı dərsimizdə göstərdiyimiz kibi, bir şəkllə malik ancaq bir və ya iki şəkilçi buluna bilər. Qalanlarının ən azı iki, ən çox səkkiz şəkli vardır (məsələn, *-qın/-kin* şəkilçilərinin səkkiz şəkli vardır). Lakin burasını da qeyd etməlidir ki, ümumiyyətlə bir damara bir neçə şəkilçi əlavə oluna bilər: *yap + ı + dır + ıl + maq + dan, yol + daş + lar + ım + ız + la, al + ı + dır + ıl + dığ + ın + dan.*

Bu misalları tədqiq etdikdə [görünür ki] *yap* sözünə beş, *yol* sözünə yenə beş, *al* sözünə isə altı şəkilçi əlavə olunmuşdur. Bunları öz aralarında birləşdirən birinci nöqtə, əlbəttə, ahəngdir. *Yol, yap, al* sözləri səqil və ya qalın olduqlarından bunlara əlavə olunan bütün şəkilçilər də qalındır. Bunun üçün heç türkcə bilməyən adam ahəngə baxaraq, türkcə sözlərin nərədən başlayıb, nərədə bitdiyini anlaya bilər.

Burada şəkilçilərin yerlərini təyin edərkən sözdəyişdirici şəkilçiləri də nəzəri-ətibara almalıyıq. Sözdəyişdirici şəkilçilər, məlum olduğu üzrə, başlıca əhvali-isim, zaman, şəxs ifadə edən feli şəkilçilərdir. Zəmir şəkilçilərinə də bunlara əlavə etmək lazım gəlir. Cəm şəkilçisi olan *-lar/-lər* də sözdəyişdiricilərdir.

Ümumiyyətlə alındıqda sözdəyişdirici şəkilçilər sözyapıcılardan sonra gəlirlər: *yaz + ı + lar, sər + gi +lər, seç + ki + dan...*

Bu misalları nəzəri-ətibara aldıqda türkcədə sözün müfəssəl sxe-ması bu şəkildədir: *damar + sözyapıcı + sözdəyişdirici.*

Yuxarıda gətirdiyimiz misallarda *seç, sər, yaz* sözləri olduğu kibi *-ı, -gi, -ki* sözyapıcılar, *-lar, -lər, -dan, -də* sözdəyişdiricilərdir.

Sözdəyişdirici şəkilçilərin öz aralarında da müəyyən tərtib və sıra vardır: məsələn, cəm şəkilçisi olan *-lar/-lər* doğrudan-dogruya

sözyapıcılarından sonra gəldiyi halda, zəmir şəkilçiləri olan *-ım, -im, -ımız, -imiz* də əhvali-isim şəkilçilərindən əvvəl gəlir. Bu surətlə sözün ön sonunda daima əhvali-isim şəkilçiləri bulunur: *yol + daş + lar + ım + dan*.

Bu misalı dəyişdirərək, *savad + lı + lar + ımız + a, kənd + li + lər + iniz + lə* kimi sözlər alırıq. Burada şəkilçilərin tərtibi qəti və müəyyəndir. Heç bir adam heç bir ləhcədə bu tərtibi poza bilməz. Məsələn, *yol + daş + ım + dan + lar, kənd + lər + çi + lər + imiz...* ola bilməz. Bu qanuna biz türkcənin skelet qanunu, ana qanunu deyə bilərik. Yuxarıda şəkilçi ilə sözləri, damarları bir-birinə bağlayan ahəngdir və vurğudur, – demişdik. Ahəng ilə vurğu məsələsi bir-birinə sıxı surətdə bağlıdır. Ahəngə tabe olmayan şəkilçi eyni zamanda damarın vurğusunu da almaz. Təbii, damarın vurğu və ahəng[in]ə tabe olmayan şəkilçi də deyildir, bəlkə, yarımşözdür. Türkcədə o kibi yarımşözlər vardır ki, iki dürlü işlənilir; yəni həm şəkilçi olaraq, həm də yarımşöz. Məsələn, *-lə/-la* və *ilə* şəkilçilərini müqayisə edin. Bunlardan birinciləri şəkilçi olduğu, yəni damarın ahəng və vurğusuna tabe olduğu halda, ikincisi (*ilə*) yarımşözdür; damarla tərkibdə, cümlədə heç bir surətlə bağlanmaz.

1) *yol + daş + la, kənd + li + lər + lə, ata + m + la, sən + in + lə*.

2) *yol + daş + ilə, kənd + li + lər + ilə, ata + m + ilə, sən + in + ilə*.

Bunun üçün şəkilçi olanı (*-lə/-la*) damarla birlikdə yazmaq lazım gəldiyi halda, yarımşöz olanı (*ilə*) damardan ayrı yazmaq lazımdır.

1) *yoldaşla, mənimlə, kəndlilərlə*.

2) *yoldaş ilə, mənim ilə, kəndlilər ilə...*

Vurğu və ahəng sayəsində gərək sözyapıcı, gərək sözdəyişdirici şəkilçilər damara möhkəm surətdə yapışmış olurlar.

Suallar:

1. Sözdə şəkilçilər nədədə bulunurlar?
2. Bu xüsusda bizim dilimizdə özgə dillər (məsələn, rusca) arasında nə fərq vardır?
3. Şəkilçilərin öz aralarında müəyyən sıraları varmıdır? Hansı şəkilçilər əvvəl, hansıları sonra gəlir?
4. Şəkilçi ilə yarımşözü bir-birindən nə surətdə ayıra bilərsiniz?

Dilimizdə tapılan sözyapıcı şəkilçilərin başlıcaları

Bu dərsimizdə sözyapıcı şəkilçilərin bəziləri ilə istemalları və mənaları cəhətdən sizi tanış etmək niyyətindəyik. Dilimizdə tapılan bütün şəkilçilər indiyə qədər lüzumi dərəcədə və ciddi surətdə tədqiq olunmadığı kibi, bir dərstdə bütün şəkilçiləri sayıb çıxmaq da qabil deyildir. Bizim burada bəhs edəcəyimiz şəkilçilər dilimizdə ən çox işlənən və gözü qarpanlardır.

1. *-ci/-cı/-çil/-çıl/-cül/-cul/-çül/-çu*; bu şəkilçi indiyə qədər yazılan sərf-nəhv kitablarımızda yalnız bir şəkildə göstərilə gəlmişdir. Halbuki, gördüyümüz kibi, səkkiz şəkli vardır. Bu şəkilçi türk-tatar dillərinin ən ümumi və mənə etibarilə ən ziyadə sabit şəkilçilərinəndir. Haman hər yerdə hər ləhcədə “sənət və mənsubiyyət” göstərir: *yazı + çı, qalay + çı, əkin + çı, kənd + çı, iş + çı, qulluq + çu, müxəlifət + çı...*

2. *-lik/-lıq, -luq/-lük* şəkilçiləri dörd dürlüdür. Son hecası damaq səsi saitəsi ilə yapılan damarlara əlavə edildikləri zaman *-lik/-lıq*, dodaq saitəsi yapılan damarlara əlavə edildikləri zaman *-lük/-luq* şəkillərini alırlar. Bunlar da olduqca ümumi şəkilçilərdəndir! Mənaları müxtəlif türk-tatar şivə və ləhcələrinə görə az-çox ayrılır. Azəri ləhcəsində “məhəl və məkan”, “koma və kütlə” ifadə edirlər. Bəzən məqsəd və mücərrəd fikirləri də göstərirlər: *ərik + lik, dağ + lıq, bataq + lıq, rus + luq, türk + lük, göz + lük, qış + lıq, gözəl + lik, böyük + lük, axmaq + lıq, uzun + luq, dar + lıq, ac + lıq...*

Bəzən də “alət və isim” yapmağa yarar. Məsələn: *ip + lik*.

3. *-li/-lı/-lül/-lu*; bunun da, 2-ci paragrafda göstərdiyimiz şəkilçilər kibi, dörd surəti vardır: yəni həm damaq və həm də dodaq saitələri ahənginə tabe olur. İndiyə qədər gətirdiyimiz şəkilçilər kibi türkcənin ən canlı, ən ziyadə inkişaf etmiş şəkilçilərinəndir. “Bir şeyə, bir yerə mənsub və malik olmaq” mənasını verir: *kənd + li, Gəncə + li, yaş + lı, dövlət + li, dad + lı, göz + lü, yuxu + lu, ağıl + lı, qayğı + lı*.

Bu şəkilçi bilxassə son zamanlarda Azərbaycanda ailə adlarının sonlarına əlavə edilərək, fəmiyyə adları təşkil etməklə işlədilməkdədir: *Zeynal + lı, Köçər + li, Rəhim + li, Əzizbəy + li...*

4. *-kin/-qın/-gün/-kün/-qun/-ğün/-ğün/-gün*. Bu şəkilçilərin səkkiz surəti vardır. Dörd damaq səsli ahəngindən, dörd də dodaq səs-

ləri və sağır-sədalı samitələr uyuşmasından iləri gəlməkdədir. Bu şəkilçilər də dürlü mənalarla gəlirlər: 1) Bəzən bir şeyin və ya bir adamın sifətini göstərir, məsələn: *kəs + kin, qaç + qın, gər + gin, küs + kün, tut + qun, öl + gün, dur + ğun, dal + ğın*. 2) Bir hadisə və ya bir vəq'əni bəyan edirlər, məsələn: *bas + qın, qır + ğın, yan + ğın*.

5. *-aq/-ək/-ıq/-ik/-uq/-ük*. Bu şəkilçilərin altı surəti vardır. Azəri ləhcəsində olduğu kibi, özgə türk-tatar ləhcələrində də olduqca canlı şəkilçilərdəndir. İfade etdiyi mənalar dürlü-dürlüdür: 1) Bir şeyin sifətini, xüsusiyyətini bəyan elər, məsələn: *yırt + ıq, qır + ıq, art + ıq, kəs + ik, əks + ik, tut + uq, sürt + ük, sil + ik, yan + ıq*... 2) Bir şeyin adını göstərir: *bıç + aq, kəs + ək, qap + aq, ip + ək, tut + aq (dodaq), bil + ik, yat + aq*. Bu surətlə meydana gələn isimlər pək ziyadə maraqlıdır. Məsələn, *bıçaq* "biçən alət", *qapaq* "qapayan şey", *dodaq* "tutmağa yarayan" deməkdir. Buradan isimlərin nə surətlə meydana gəldiyini görmək mümkündür. Bir alətin və ya bir şeyin adı o şeyin və ya o alətin nəyə yaradığına və ya yaptığı xidmətə baxılaraq verilmişdir.

6. *-mə/-ma*. Bu şəkilçinin iki surəti vardır. Haman bütün türk-tatar ləhcələrində ən canlı şəkilçilərdən birisidir. Bunlar da bir neçə mənalar ifadə edirlər: 1) Bir neçə yerlərdə ad-isim olaraq işlədirlər: *döy + mə, bozart + ma, qaz + ma, dol + ma, qızart + ma, döşə + mə*. 2) Bir şeyin sifətini bildirirlər: *yazma, basma, kəsmə, uydurma*... Yazı etibar[ilə] bu şəkilçilərlə meydana gələn sözləri mənfi əmri-hazır sözləri ilə qarışdırmaq mümkündür. Lakin danışqda bunları bir-birindən vurğu ayırır. Mənfi şəkillərdə vurğu sözün sondan əvvəlki hecasında olduğu halda, bizim bəhs etdiyimiz şəkilçilərin əlavə olunduqları sözlərdə sözün son hecasındadır.

7. *-ki/-qı/-gil/-gül/-ğu/-qul/-ğı/-kü*. Bu şəkilçinin də, yuxarıda görüldüyü kibi, səkkiz şəkli varsa da, bu şəkillərin cümləsi azəri ləhcəsində işlənməz. Bilxassə dodaq saitələri uyuşmasına tabe olan surətləri nadirdir. Bu şəkilçilər əksəriyyətlə isim, ad meydana gətirməyə yararlar: *seç + ki, sər + gi, qay + ğı, bıç + qı, iç + ki, bil + gi, sev + gi, gör + gü, dur + ğu, sor + ğu*.

8. *-il/-ıl/-ül/-u*. Bu şəkilçilər də azəri ləhcəsində pək az sözlərdə rast gəlir: *yaz + ı, diz + i, sıx + ı, dol + u*.

9. *-ış/-ış/-üş/-uş*. Bu şəkilçilər azəri ləhcəsində də olduqca canlıdır. Bəzən sifət, surət, tərz, bəzən də isim və ad mənalarını ifadə

edən sözlər meydana gətirirlər: *dur + uş, düzül + üş, qurul + uş, ged + iş, gül + üş, gəl + iş, gör + üş, yağ + ı, ver + iş, al + iş, ver + iş, at + iş, al + iş, döy + üş, çap + iş, doğul + uş, çıx + iş*...

10. *-giç/-ğic/-gəc/-ğaç/-kəc/-qaç*. Bu şəkilçilər də azəri ləhcəsində olduqca az işlənir: *utan + ğac, dal + ğic, süz + gəc*.

11. *-ıltı/-ilti/-ıntı/-inti/-ultu/-ültü*. Bir neçə türk-tatar ləhcələrində bu şəkilçilərin səkkiz surəti olduğu halda, azəri ləhcəsində bəzi sözlərdə ancaq bir kaç surəti işlənir. Bu şəkilçilər hamam bütün ləhcələrdə təbii səsləri təqlid edən sözlərə əlavə olunur: *gurultu, zırıltı, axıntı, süpürüntü, harıltı*.

12. *-ar/-ər/-ır/-ir*. Əsasən fel şəkilçisi olan *-ar/-ər* eyni zamanda müstəqil sözlər meydana gətirməyə xidmət edər, yəni sözyapıcı şəkilçilər olaraq da istemal edilirlər: *yaxar, axar, gəlir, gələr*...

Bu surətdə istifadəsi təqdirdə isimlərin sifətlərini, xasiyyət-lərini göstərir: *yaxarlıq, axar su, gəliri az*...

Eyni şəkilçilərin mənfi surətləri də sözyapıcı şəkilçi olaraq, istemal olunurlar: *dönməz (üz), çıxmaz (yol), yılmaz (göz), kəsməz (bıçaq)*.

13. *-ən/-an, -yən/-yan (-qan/-ğan/-ağan)*. Azəri ləhcəsində mötərizə xaricində göstərdiyimiz şəkillər olduqca canlıdır. Bu şəkilçilər mənə etibarilə əlavə olunduqları sözə sifət, adət mənalarını verirlər: *gedən, gələn, yazan, qalan, yaşayan, gözləyən*.

Yenə azəri ləhcəsində bu şəkilçinin pək əski bir surəti olan *-ağan/-əyən* də bəzi sözlərdə işlənməkdədir: *yatağan, çalağan, gəzəyən*.

Məlum olduğu üzrə, azəri, türkmən və Anadolu ləhcələrində *-ən/-an*... ilax. şəkillərini alan bu şəkilçilərin əski surəti "*-kan/-ğan/-kən/-gən*"dir ki, bu gün də şimal ləhcəsində bu surəti saxlamaqdadırlar. Bununla bərabər, zikr etdiyimiz cənub ləhcələrində də əski şəkli mühafizə edən bəzi sözlər qalmışdır: *utanğan, çalışqan*.

14. *-im/-ım/-üm/-um*. Dörd şəkllə malik olan bu şəkilçilər, bütün türk-tatar ləhcələrində olduğu kibi, azəridə də olduqca canlıdır. İfade etdiyi mənə hərəkət adı, vəq'ədir: *sür + üm, dil + im, ud + um, tak + ım, bax + ım, öl + üm, qur + um, yıldır + ım, bil + im*.

15. *-məli/-malı* şəkilçiləri 12-ci paragrafda göstərdiyimiz *-ər/-ar* şəkilçiləri kibi, sözyapıcı olaraq da istemal olunurlar: *ye + məli (meyvə), get + məli (yer), gör + məli (şey), oxu + malı (kitab)*.

Bu istemal daha ziyadə azəri ləhcəsinə məxsusdur.

16. *-miş/-miş/-muş/-müş*. Bu şəkilçilər vasitəsilə həm zaman və şəxsi ifadə edən fel şəkilləri, həm də müstəqil sözlər meydana gətirilə bilər; fel olduqları zaman isimdən sonra, sözyapıcı şəkilləri olduqları zaman isimdən əvvəl gəlirlər: *çök + müş* (ev), *otur + müş* (şəkildə), *keç + müş* (günlər), *gəl + müş* (xəbər), *gör + müş* (adam), *bat + müş* (gəmi).

Eyni şəkilçilərin *-ilmiş/-ılmış/-ülmüş/-ulmuş/-inmiş/-inmiş/-ünmüş/-unmuş* surətləri də qullandır: *keçilmiş, qırılmış, görülmüş, durulmuş, keçinmiş, sarınmış, qurunmuş, görünmüş*.

17. *-in/-in/-un/-ün*. Bu şəkilçilərin azəri ləhcəsində istemalı daralmış və canlı olaraq ancaq bir neçə sözdə qalmışdır: *yığ + in, tüt + ün, ax + in, ək + in, od + un*.

18. *-əsi/-ası*. Bəzi türk ləhcələrində yarımcanlı bir halda bulunan bu şəkilçi azəri ləhcəsində olduqca qüvvətli gözə görünən bir yer tutmaqdadır: *var + ası, ged + əsi, bil + əsi, gör + əsi, qal + ası*.

19. *-ci/-nci/-inci/-unc/-ünc/-ünc*. Bu şəkilçilər azəri ləhcəsində özgə ləhcələrə görə az işlədilməklə bərabər, yenə də bir neçə sözlərdə canlı olaraq bulunmaqdadır: *sev + inc, qazan + c, usan + c, qul + unc, öd + ünc...*

20. *-gə/-ğa*. Bu şəkilçilərin istemalı azəri ləhcəsində daha ziyadə dardır, ancaq bir-iki sözdə görülür: *süpür + gə, dal +ğa*.

21. *-it/-it...* şəkilçiləri bir neçə sözlərdə bulunduğu halda, *keç + it* kibi bir-iki sözdə damarlar ayrılabilir, yəni canlıdır.

Bu şəkilçilər, şübhəsiz, azəri ləhcəsində bulunan şəkilçilərin cümləsi deyildir. Bizim iyirmi bir paragrafda müxtəsər göstərdiyimiz bu şəkilçilərin üzərinə daha çox, pək çox şəkilçilər tapıb artırmaq mümkündür. Lakin bizim şəkilçiləri damardan nə surətlə ayırdığımızı görüb mənimsəyən tələbə iləridə bu kibi şəkilçiləri özü də tapıb damardan ayıra biləcəkdir. Bu şəkilçilərin tədqiq edilməsi, söylənərək dildə işlədilməsi sayəsində türkcəmiz zənginləşəcəkdir. Gördüyünüz kibi, hər şəkilçi bir damardan bəzən yüzlərcə yeni sözlər meydana gətirir ki, bunların hər biri istehsalı və ictimai alətlərin ən mühüm alətlərindən birisi olan dil üçün olduqca böyük qazandır. Halbuki, yenə yuxarıdakı paragraflarımızda görüldüyü vəchlə, bir neçə şəkilçilər ancaq bir-iki sözdə işlənir, yəni artıq istehsaldan çıxmağa başlamışdır. Bu surətlə bu şəkilçilərin vaxtilə dilimizdə meydana gətirdikləri bir neçə sözlər qaib olmuşdur. Bunun səbəbi də dili-

mizə yüzlərcə illərdən bəri durmadan girmiş olan əcnəbi sözlər, bilxassə ərəb və fars sözləridir. Biz türk dili dərslərimizdə daha ziyadə ədəbiyyat dilini nəzəri-ətibara aldığımızdan xalq dilində daha canlı bulunan və bütün qüvvəsilə işlədilən bir neçə şəkilçilərdən burada bəhs edə bilmədik. İləridə müəllim olub xalq kütlələri arasında çalışacaq olan tələbələr xalq dilindən mümkün olduğu qədər çoxca və yeni şəkilçilər tapıb meydana çıxara bilərlər.

Hər yeni şəkilçi dilimizə bir neçə yeni sözlər verəcəkdir.

Suallar:

1. Dilimizdə bulunan və başlıcaları bizim paragrafımızda zikr olunan şəkilçilərə öz sözləriniz və cümlələrinizlə misallar deyiniz.
2. Bizim göstərdiyimiz şəkilçilərə daha hansılarını əlavə edə bilərsiniz?
3. Nə üçün bəzi şəkilçilər bir neçə sözlərdə işləndiyi halda, bəziləri ancaq bir-iki sözdə istemal edilir?

Vəzifə:

Özünüzdən tapdığınız şəkilçiləri də əlavə edərək, bir şəkilçilər cədvəli düzəldiniz.

Cansızlanmış sözyapıcı şəkilçilər

Dilimizdə bulunan bütün şəkilçiləri dilin bugünkü təşəkkülündə oynadıqları rola görə ikiye ayırmaq mümkündür: 1) canlı, 2) cansız.

Canlı şəkilçilər qoşulduqları damardan ayrılabilir və özgə damarlara da əlavə oluna bilən şəkilçilərdir. Yuxarıda bəhs etdiyimiz paragraflarda zikr olunan şəkilçilərin hamısı cümləsi canlıdır.

Cansız şəkilçilər isə damardan ayrılamaz: ayrıldıqları təqdirdə qalan damar, özgə şəkilçiləri ala bilmədiyi kibi, ayrılan şəkilçi də özgə damarlara əlavə oluna bilməz. Məsələn: *qalın, sakın, çolaq, qulaq, boyun, burun, qoyun...* kibi sözləri damar ilə şəkilçiyə ayıra bilmərsiniz, çünki, məsələn, *qal + in, sak + in, çol + aq, qul + aq, boy + un* surətində parçalara ayırısaq, əldə edilən *çol, qul, boy...* kibi damarların bugünkü dilimizdə müstəqil mənaları yoxdur. Bunları bunlara bənzəyən digər sözlərlə (*qol, boy...*) qarışdırmaq mümkün və doğru deyildir.

Bir neçə şəkilçilər vardır ki, bəzi damarlarda canlı bulundurları halda, bəzilərinə cansızlanmışdır. Məsələn, *-in* və bunun ahəngə görə dürlü şəkilləri bəzi sözlərdə canlıdır, yəni damardan ayrılabilir, bəzilərinə isə cansızlanmışdır, ayrılabilir. Yuxarıdakı dərşiməzde 17-ci paraqrafda gətirdiyimiz misallarda bu şəkilçini damardan ayırmaq qabildir: *yığ + in, tüt + ün, ək + in, od + un...* Halbuki *yaxın, burun, boyun...* kibi sözlərdə damardan ayrılabilir. Eyni surətlə bütün sözlərdə canlı olan *-siz/-süz* və ahəngə görə digər şəkilçiləri *öksüz* sözündə damardan ayrılmaz, çünki *ök* sözü bu gün artıq azəri ləhcəsində müstəqil bir söz olaraq yoxdur. Bu kibi cansızlanmış şəkilçiləri və ya damarları ancaq dilimizin əski keçmiş dövrlərini, tarixini bilmək sayəsində meydana çıxara bilərik.

Sərf dərşləri yalnız bir neçə qaydaları ortaya atıb, əskidə olduğu kibi onları kor-koruna əzbərləmək deyildir. Türk dilinin sərfi demək o dilin dürlü qayda və qanunlarını təcrübə ilə, misallar ilə meydana çıxarmaq, bu dilin ömrünü, tarixini, təkamül xətlərini bilmək deməkdir. Bunun üçün türk dili ilə məşğul olanlar, bilxassə bu sərfi iləridə özləri tədris edəcək olan müəllimlər, müəllim namizədləri dilimizin tarixindən də xəbərdar olmalıdırlar. Cansız şəkilçilər bu tarixin bir parçasıdır. Bunun üçün bu dərşiməzde damara yapışmış cansızlanmış olan bəzi sözyapıcı şəkilçilərdən məlumat verməyi münasib görürük.

1. *-cal/-cəl/-çal/-çə...* kibi şəkilçilər bir neçə sözlərdə cansızlanmışdır: *qoca, qarınca, incə...*
2. *-ən/-an* şəkilçiləri *dovşan, arslan, ilan, qaplan...* kibi sözlərdə cansızlanmışdır. Bu sözlərdən şəkilçiləri ayıraraq çıxarmaq artıq qabil deyildir.
3. *-ək/-aq/-ükl/-uq...* şəkilçiləri: *üzük, ürək, dilək, bilək, ayaq, qulaq...* kibi sözlər də cansızdır.
4. *-cin/-cın/-çin/-çın* şəkilçiləri *göyərçin, bildirçin, darçın...* kibi sözlər də cansızdır.
5. *-in/-ın...* şəkilçiləri *yaxın, yoğun...* kibi sözlərdə cansızlanmışdır.

İxtar: Canlı şəkilçilərlə cansızlar arasındakı əsas fərqi öyrəndikdən sonra özünüz daha bir çox misallardan cansız şəkilçiləri bulub çıxara bilərsiniz.

Sözbaşı şəkilçiləri

Keçən dərşləriməzde türk-tatar dillərində sözbaşı şəkilçiləri (pre-fiks) olmadığını söylədik. Türkcədə bütün şəkilçilər sözün sonuna gəlir. Bununla bərabər, türkcədə əcaib bir xüsusiyyət vardır ki, buna görə müəyyən sözlərin başına şəkilçi rolunu oynayan parçalar, cüzlər gəlir. Bunları sözyapıcı şəkilçilər sırasına soxmaq mümkün olmadığı kibi, sözdəyişdirici[lər][...] cərgəsinə [də] soxmaq olmaz. Çünki bunlar əlavə olundurları sözdən yeni bir söz meydana gətirmədikləri kibi, sözdəyişdiricilər kibi sözlər arasındakı münasibəti də göstərə bilməzlər. Bununla bərabər, əlavə olundurları sözün ahəngini qəbul etdikləri kibi, əksəriyyət damarla bir vurğuya malikdirlər. Bu surətlə, aşağıda bəhs etdiyimiz bu şəkilçilər, bir tərəfdən, sözyapıcılarla sözdəyişdiricilər, digər tərəfdən, şəkilçilərlə yarımşözlər arasında bulunurlar. Yarımşözlərin nə olduğundan iləridəki dərşləriməzde bəhs eylərik. Sözbaşı şəkilçiləri adını verdiyimiz bu parçalardır: *sap-, ap-, qap-, göm-, büs-, yam-, dos-...* ilax. Bunların damara əlavəsilə aşağıdakı şəkildə sözlər meydana gəlir: *sapsarı, apağ, qapqara, gömgöy, büsbütün, yamyaşıl, dosdoğru...* Bunların xidməti mənə cəhətindən sözlərin ifadəsini qüvvətləndirməkdir. Məsələn, sarı ilə sapsarı, yaşıl ilə yamyaşıl [sözlərini] bir-birilə müqayisə ediniz.

Bəzi sözlərin mənalarını dəyişdirirlər: *bütün* sözü *büsbütün, doğru* sözlə *dosdoğru* sözlərini bir-birilə müqayisə ediniz. Bu sözlərin arasındakı fərq yalnız mənada deyil, eyni zamanda istemallarında da vardır. Məsələn, "bütün dünya" demək mümkün olduğu halda, "büsbütün dünya" demək qabil deyildir. Halbuki "sarı adam", "sapsarı adam" demək olar. Lakin məlum olduğu vəchlə, "sapsarı", "yamyaşıl" kibi sözlər də eyni surətlə istemal edilə bilər. Bu cəhətləri türkçənin nəhvindən bəhs edərkən daha ətraflı surətdə görəcəksiniz.

Sözbaşı şəkilçilərinin təşəkkülü damara tabedir. Bunlar müəyyən qaydalar altında təşəkkül edirlər: sözün birinci hecası alınaraq, buna [s], [p], [m], [r]... kibi səslər əlavə olunur. Məsələn, *qapqara* sözündə *qara* sözünün birinci hecası alınmış, buna [p] əlavə olunmuş olduğu [kibi], *yamyaşıl* [sözündə] [m], *büsbütün* [sözündə] [s]... ilax. əlavə olunmuşdur.

Bunu da əlavə etməli ki, bu şəkilçilər hamı bütün türk-tatar dillərində ümumdür.

Suallar:

1. Sözyapıcı şəkilçilər haqqında nə kibi fikirlər əldə etdiniz?
2. Sizin bulunduğunuz yerdə nə kibi xüsusi sözyapıcı şəkilçilər işlədilir?
3. Sözyapıcı şəkilçiləri tədqiq etməkdə nə fayda var?
4. Bu şəkilçiləri əski sərfələrimizdə nə tərzdə öyrədirlərdi, hansı üsul daha ziyadə xoşunuza gəlir? Nə üçün?

Ədəbiyyat

Nazim Hikmətdən:

Neftə doğru

Dördüncü gün.
Bu gün son günü yolçuluğun, son!
Bu dörd gün içində vaqon
Kaç kərrə doldu-boşaldı.
Kaç yolçuyu yolda buraxdıq,
Gedənlərin ardından gülümsəyib baxdıq,
Gedənlərin yerini gələnlər aldı...
Vaqonumuz bu gün
Müəzzəm quzu qalpaqlarının altında
Yanıq taxta heykəllər kibi oturan,
İncə barmaqları ilə qara qaytan bığlarını buran
Qafqaz köylülərilə dolu!..
Yan gözlə pəncərədən baxırlar,
Ölmək istəyorlarmış kibi keçdiyimiz yolu...
Dışarıda,
Uzaqlarda,
Yüksəliyor dumanlı başı qarlı Kazbekin!
Bol ağaclı tarlalarda biçilmiş əkin,
İncə belli qısaqlar kökliyor çayırıları,
Yaşıl rəngin ənvailə işlənmiş –
İpəkli bir xalı kibi Qafqaz qırları...
Keçdik yanından ucsuz-bucaqsız neft vaqonlarının!
İçdik çamırlı sularını Dağıstan stasionlarının!
Sıcaq, sıcaq, sıcaq!

Qumun üstündə ərimiş qurşun kibi Xəzər dənizi!
Sıcaq, sıcaq, sıcaq!
Bəyaz qıvılcımlar yaxıyor gözlərimizi!..

Dördüncü və son gecə

Birdən-birə durdu tren
Qaranlığın ortasında.
Sıcaq
Və yumuşaq
Qumun üstünə endim,
Oturmaqdan uyuşan
Vücudumla gəzindim!
Göy üzü rəngli rəyalarla dolu bir uyğu kibi,
Durğun işıqlı quyu mavi bir su kibi.
İçimdə bir səs deyir ki: bax bu suya!..
Ulduzların altında yat uyquya!..
Yüksəldikcə fəqət qumların üzərindən
Yağlı bir neft qoxusu,
Dağılıyor gözlərimdən
Bu yorğun yaz uyqusu!..
– Nəyə durduq?
– Nə bəkləyirik?
Qarşıdan gələcək Bakı postasını...
Birdən
Tutuşdu siyah ipəkli bir qumaş kibi
Qaranlıqlar alt ucundan
Qum qızardı,
Yandı çaylar.
Qarşıdan gələn tren
Qızıl sırma surğucundan
Havalara atəş parçaları buraxıb keçdi...
Sırtı pul-pul işıldayan bir ilan
Xışırdayaraq qumun üstündən axıb keçdi!..
– Saat kaç?
– Səkkiz.
– Üç saat sonra Bakıdayıq.

– Xeyr, iki saat!
 – Xeyr, bir saat sonra!..
 Qanad taxmaq qabil olsaydı saatlara!..

Müvəsilət

Gəldik!..
 Bizi neftə gətirən
 Bu uzunboylu tren
 Neft yaxaraq ürəyində
 Aşdı dörd aylıq yolu dörd gündə!..
 Pırl-pırl yanan Bakının qarşısında mən
 Bir dağın dibindən
 Dağı seyr edərkən kibi heyranım.
 Yıldızların altında tək başıma gedən kibi heyranım!
 İçimdə heç durmadan qoşmaq
 Yüksək səslə qonuşmaq,
 Hayqırmaq arzusu var ...
 Yağlı paltarlı, qara gözlü işçilərlə öpüşüb,
 Bakının müqəddəs toprağına üz üstə düşüb
 Avuclayıb nefti siyah şərab kibi içmək istiyorum!

1927, Moskva-Bakı yolu

Bu şəri diqqətlə oxuduqdan sonra bu suallara cavab verməyə çalışınız.

Suallar:

1. Şərin bütün sözlərini anlayırsınız mı?
2. Şair hansı ləhcədə yazır? Dilinə görə haralıdır?
3. Şair yolçuluğunun dördüncü günündə və gecəsində nələr görür və nə üçün bunları qeyd eləyir?
4. Şair nə üçün Bakını və nefti sevir?
5. Şair hansı məfkurə və hansı ictimai məsləkin adamı olaraq görülür?
6. Şərin qüvvətli və zərif yerlərini səbəblərlə birlikdə göstəriniz.
7. Şair şerini hansı ölçü ilə yazmış?

SÖZDƏYİŞDİRİCİ ŞƏKİLÇİLƏR

Giriş

Bir neçə dərslərdə sizi türk dilinin şəkliyyat-morfologiyasına aid məsələlərlə tanış etmək istəyirik. Keçən dərslərimizdə sözyapıcı şəkilçilərin rollarını, əhəmiyyət və vəzifələrini müxtəlif surətdə gözdən keçirdik. Bu dərslərimizdə sözdəyişdirici şəkilçilərdən bəhs edəcəyik.

Bizim dilimizdə şəkliyyat məsələləri çox mühümdür. Çünki şəkliyyat dilin quruluşunu göstərir. Dilin, biləcə öz dilinin nə surətlə qurulub təşəkkül etdiyini bilmədikcə, o dili öyrənmək, daha mühümü o dili öyrətmək qabil deyildir. Dilin şəkliyyatı da, əvvəlki dərslərimizdə izah elədiyimiz kibi, sözdəyişdirici şəkilçilərlə sözyapıcılarıdan ibarətdir. Sözyapıcıları diqqətlə keçdikdən və mənimsədikdən sonra əhəmiyyətə onlardan aşağıda olmayan sözdəyişdiriciləri də lazım gələn diqqət və həvəslə keçməyiniz icab edir. Bu şəkilçiləri aşağıdakı plan üzrə tədqiq eləyəcəyik:

- 1) Sözdəyişdirici şəkilçilərin rolu və əhəmiyyəti
- 2) Sifətlərdə (yapma) damar
- 3) Zəmirlərdə
- 4) Say adlarında
- 5) İşarət sözlərində
- 6) İsimlərdə
- 7) Cansız şəkilçilər.

Bu planımızda görülən sifət, isim, zəmir... kibi təbirlər oxucunu ürktürməməlidir. Biz sərfimizdə mənaya görə təqsimdən vaz keçmişdik. Çünki əvvəlki dərslərimizdə, az-çox müfəssəl surətdə izah etdiyimiz kibi, mənaların dəyişməsi ilə şəkillərin dəyişməsi bir-birinə uyğun deyildir, ayrı-ayrı qanunlara tabedir. Dildə əsas şəkildir. Lakin bundan mənə ilə şəkil arasında heç bir əlaqə yoxdur, – zənn etmək doğru deyildir. Biləks, bir neçə nöqtələrdə mənə ilə şəkil sıxı surətdə bir-birinə bağlıdır və sözün mənəsinə görə onların alacağı şəkilçilər də az-çox ayrılır. Məsələn, sifət, zəmir, fel... kibi dildə ayrı vəzifələr görən sözlərin özlərinə məxsus şəkilçiləri vardır.

Eyni səbəbdən dolayı fəsilərdə işlədilən şəkilçilər ayrılmalıdır və ayrı dərslərdə izah ediləcəkdir.

Burasını da əlavə etməlidir ki, sərfdə, nəhvə, ümumiyyətlə dərslər kitablarında yapılan təqsimlər, təsniflər, qəvi, sabit elmi əsaslardan ziyadə təlim və tədris asanlıqlarını göz önündə tutar.

Bizim dərslərimizdə götürdüyümüz planlar da birinci dərəcədə məsələlərin asanlıqla öyrənilməsinə göz önündə tutur.

Sözdəyişdirici şəkilçilərin rolu və əhəmiyyəti

Sözdəyişdirici şəkilçilərin rolu və əhəmiyyəti haqqında daha konkret və açıq surətdə bir neçə söz söyləmək lazımdır. Sözyapıcılar, artıq məlumdunuz olduğu vəchlə, bir damardan bir neçə söz meydana gətirməyə yararlar. Lakin ayrı-ayrı sözlə nitq, danışmaq əmələ gələ bilməz. Dildə səslər söz, sözlər də cümlə meydana gətirirlər. Məsələn: [d], [a], [ş], [l], [ı], [q]... kibi səsləri alınız. Bunları ayrı-ayrı tələffüz etdiyiniz zaman heç bir nəticə çıxmaz; yəni heç bir mənə ifadə edə bilməzlər. Lakin bu səsləri birləşdirərək *daşlıq, daş*... kibi sözlər meydana gətirdiyiniz zaman artıq zehninizdə, damağınızda doğan hər hansı bir fikri və ya təsəvvürü ifadə etmiş olarsınız. Lakin dediyimiz kibi, danışmaq üçün bu da kafi deyildir. Məsələn, *daşlıq, gör, mən, o, sən, keç*... kibi bir neçə sözləri bir-birinə düzməklə heç bir mənə çıxmaz və danışqdan gözlənilən nəticə, yəni məram ifadə etmək də hasil olmaz. Halbuki bu sözləri:

1) *Mən daşlıq yer + dən keç + dim,*

2) *Sən daşlıq + ı gör + dün + mü?*

3) *O daşlıq + a var + mən + mış* kibi müəyyən tərtib və bağ ilə söyləndikləri zaman artıq bu sözlərin hər biri öz mənalarını ifadə etməklə bərabər, öz aralarında birləşərək, yekparə, bütün bir cümlə meydana gətirirlər ki, bu cümlənin ifadə etdiyi şey bir hökm və ya qərardır.

Yuxarıda gətirdiyimiz misallarda da gördüyünüz kibi, bu sözləri bir-birinə bağlayaraq söz qrupları, tərkiblər, cümlələr meydana gətirən ünsürlər bu şəkilçilərdir.

Sözdəyişdirici şəkilçilər cümləyapıcı ünsürlər olduqlarından bunlara eyni zamanda "nəvhi şəkilçilər" dəxi deyilir. Bütün şəkilçilər kibi, bunlar da haman bütün sözlərə əlavə oluna bilirlər. Bununla bərabər, aydınlıq xatırı üçün əlavə etməliyik ki, sözdəyişdirici şəkilçilərin yardımı olmadan da dilimizdə bözi cümlələr təşkil edilə bilər. Məsələn:

Əhməd – ağıllı. Həsən – xəstə.

Hava – yaxşı, bıçaq – kəskin, daş – qatı.

Dünyada o kibi dillər vardır ki, bunlarda nə sözyapıcı, nə də sözdəyişdirici şəkilçilər yoxdur. Bu kibi dillərdə sözlərin bir-birinə olan əlaqəsini ancaq bu sözlərin cümlədə işğal etdikləri yerlərdən və ya danışqda vurğunun, ahəngin başqalaşmasından anlamaq mümkündür. Çin, Siyam, Annam kibi ölkələrdə danışılan dillər bu növdəndir.

Türk-tatar dillərində, sözdəyişdirici şəkilçilərin yardımı olmadan cümlə qurula bilməz. Hər iki sözün bir-birinə bağlanması xidmət edən şəkilçilər müəyyəndir. Məsələn, *ev* və *çix* sözlərini ancaq *-dən* şəkilçisi ilə bağlamaq mümkündür: *evdən çix, gəl* və ya *get* sözlərini *-ə/-a, -yə/-ya* şəkilçiləri vasitəsilə digər sözlərə bağlamaq olur: *ev + ə gəl, biz + ə gəl, bazar + a get, dünya + ya gəldi*... O biri sözlər də bunun kibidir. Bu xüsusda nəhv bəhsində daha müfəssəl məlumat verəcəyik. Sözdəyişdirici şəkilçilərin dildə oynadıqları rolu müəyyən tərtib və təsnif altına almaq mümkündür:

1) Sözdəyişdirici şəkilçilər cəhət, tərəf bildirirlər: *-dən/-dan, -ə/-a, -yə/-ya, -də/-da*... həp müəyyən istiqamət və cəhətləri göstərirlər: *bazardan gəlir, bazara getdi, bazardadır*...

2) Zaman göstərirlər: *-di/-dı, -du/-dü, -miş/-miş, -ir/-ər, -ır/-ar* kibi fel şəkilçiləri bunlardandır: *gəl + di, vur + du, al + mış, yaz + mış, quru + mış, ged + ir, qal + ır, yan + ar*...

Zaman ümumiyyətlə üç ayrı dövrdən – indiki zaman, keçmiş, gələcək – ibarət olduğundan fel şəkilçiləri də bu üç zamana görə ayrılırlar.

3) Əşya və ya işin sahibi və ya faili olan şəxsi göstərirlər: *-im/-ım, -um/-üm, -in/-ın, -un/-ün, -i/-ı*... kibi şəkilçilər əşya və ya hərəkətlərin fail və sahibləri olan şəxsləri göstərirlər: *ev + in, kitab + ım, ölüm + üm, ev + in, kitab + ın, ölüm + ün, ev + i, kitab + ı*...

4) Çoxluq və birlik (müfrəd, cəm) göstərirlər: *-lər/-lar* şəkilçiləri bu xidməti göstərirlər. Azəri ləhcəsində bu şəkilçilər təmsil qanunu mövcubincə *-tər/-tar, -dər/-dar*... şəkilçiləri ahlarsa da, yazıda əsas olaraq *-lər/-lar* götürülür: məsələn: *attar, qızdar*... deyil, *atlar, qızlar*.

Bunu da qeyd etməlidir ki, bütün şəkilçilər kibi, sözdəyişdiricilər də bir-ikisi müstəsna olmaq üzrə, tamamilə səslər uyuşması, ahəng qanununa tabedirlər.

Sifətlərdə (yapma damar) işlədilən şəkilçilər

"Sifət" təbir etdiyimiz sözlər əski sərflərimizdə "eşidilib bəllənən, öyrənilən – səmai" və "qiyas surətilə meydana gələn – qiyasi" olmaq üzrə iki qismə ayrılırdı. Məsələn, *gözəl, yaxşı, yaman, düz, qalın...* kibi əczalarına, parçalarına ayrılmayan sözləri səmai, *gözəllik, cəsarətli, bıçaq...* kibi damarla şəkilçilərə ayrılma bilənlərinə qiyasi namını verirlərdi. Keçən dərslərimizdə biz bunları bəsit və yapma damarlara ayırmışdıq.

Türk dilində əsas etibarilə, sözdəyişdirici şəkilçiləri almaqda isim ilə sifət arasında fərq yoxdur. Lakin sifət ilə ismə əlavə edildikdə bu şəkilçilərin gördükləri xidmətlər bir-birindən fərqlidir. Müştərək və fərqli nöqtələri aşağıdakı paraqraflarda birer-birər göstəririz:

1) Bütün sözlər kibi, sifətlər də cəm şəkilçilərini alırlar: *seçki-seçkilər, bıçaq-bıçaqlar, sevgi-sevgilər, işçi-işçilər*. Bu misallarda da görüldüyü kibi, cəm şəkilçisi doğrudan-doğruya sözyapıcı şəkilçidən sonra gəlir: *seç + ki + lər, iş + çi + lər, bı + çaq + lar, sev + gi + lər*.

2) Cəm şəkilçisindən başqa, sifət təbir etdiyimiz sözlər zəmir şəkilçiləri təbir edə biləcəyimiz şəkilçiləri də alırlar. Bu şəkilçilər, yuxarıda söylədiyimiz kibi, bir şeyin sahibini və ya bir işin səbəb və failini bildirirlər: *iş + im, iş + in, iş + ı, iş + imiz, iş + iniz, iş + ləri*. Bu misallardan görüldüyü kibi, zəmir şəkilçiləri xəfif səslərdə törək-küb edən sözlər üçün: *-im, -in, -ı, -iniz, -ləri* şəkilçiləridir. Bunlar səqil sözlərdə aşağıdakı şəkilləri alırlar: *baş + ım, baş + ın, baş + ı, baş + ımız, baş + ınız, baş + ları*. Yəni *-ım, -in, -ımız, -ınız, (cəm və müfrəd üçün) -ı*.

Bundan başqa, zəmir şəkilçiləri dodaq saitələri ahənginə də tabe olurlar.

1) *yoxlu (ğ) + um, yaxlu (ğ) + ın, yaxlu (ğ) + u, yaxlu (ğ) + umuz, yaxlu (ğ) + unuz, yaxluq + ları*.

Demək ki, şəkilçilər üçün:

-um, -un, -u, -umuz, -unuz, -ları... dır.

2) *düzlü (g) + ım, düzlü (g) + ın, düzlü (g) + ü, düzlü (g) + ımız, düzlü (g) + ınız, düzlük + ləri*.

Xəfiflər üçün də: *-üm, -ün, -ü, -ümüz, -ünüz, -ləri...* olar.

İxtar: Burada bir sövti xüsusiyyətə nəzəri-diqqətinizi cəlb etməliyiz. *Yoxluq, düzlük* kibi sözləri *yoxluğumuz, düzlüğümüz* kibi şəkilçilərə saldıığımız zaman sözlərin sonundakı [q], [k] səslərinin [ğ], [g] səslərinə çevrildiyini görürsünüz. Bu xüsusiyyət yalnız [q] və ya [k] ilə bitən sözlərə məxsus deyildir. Bir çox sözlərin sonlarında bu kibi dəyişmələrə rast gəlinir ki, bu dəyişmələri, nəhayət, ümumi bir qanun altında zikr etmək mümkündür:

1) *day + aq, day + ağ + ı, köməg + i (kömək), əməg + i (əmək), yat + aq, yat + ağ + ın, çörəg + im (çörək)*.

2) *kürt – kürd + ü, yurt – yurd + um, dörd – dörd + ə... yut, ut, yud + um, ud + um*.

3) *qap – qab + ı, dip – dib + i*.

Şübhəsiz, bu qaydanın bir çox müstəsnaı vardır, məsələn: *ip – ip + i, sap – sap + ı, kürk – kürk + ü*.

Yuxarıda, birinci və ikinci paraqraflarda gətirdiyimiz misallarda nə görürsünüz? [Q] səsi [a] və [ı] saitələri arasında [ğ] səsinə, [k] səsi isə eyni surətə [ə] və [i] saitələri arasında [g] səsinə, eyni vəziyyətdə [t] səsi [d] səsinə, [p] səsi [b] səsinə çevrilir.

[K], [q] və [t] səsləri, artıq keçən dərslərimizdən məlumdur olduğu vəchlə, sağır olduğu halda, [ğ], [g], [d] səsləri sədalıdır. Bu hadisəni bir qanun halında ifadə etmək istədiyimiz təqdirdə aşağıdakı formulu əldə edəriz:

İki saitə arasında sağır samitələr sədalıya çevrilir.

Lakin bu qayda azəri ləhcəsində daha də inkişaf etmişdir. Tələf-füzde, məsələn, [k] səsinə əmələ gələn [g] səsi [y] səsinə çevrilir:

Çörək – çörəy + i, kömək – köməy + i, gərginlik – gərginliy + i, gözəllik – gözəlliy + i... ilax.

3) Sifət mənasını ifadə edən, daha doğrusu, yapma damarlardan ibarət olan sözlər əsil münasibət şəkilçiləri olan *-dən/-dan, -də/-da, -əl/-a, -yə/-ya, -lə/-la, -nin/-nün, -in/-ın, -nun/-nün, -si/-sı, -i/-ı, -yi/-yı* kibi bütün şəkilçiləri qəbul edərlər. Məsələn, *açıq, işçi, gərgin, dolu...* sözlərini, ayrı-ayrı sözdəyişdirici şəkilçilərlə birlikdə göstərim:

1) *açıq: açıq + ı, açıq + a, açıq + dan, açıq + da: açıq + ın, açıq + la*.

2) *işçi: işçi + yi, işçi + yə, işçi + dən, işçi + də, işçi + nin, işçi + lə, işçi + sı*.

3) *gərgin*: *gərgin + i, gərgin + ə, gərgin + dan, gərgin + da, gərgin + in, gərgin + lə*.

4) *dolu*: *dolu + yu, dolu + ya, dolu + dan, dolu + da, dolu + nun, dolu + ilə, dolu + su*.

Bu misallarda gətirdiyimiz sözdəyişdirici şəkilçilər yalnız damaq səsləri uyuşmasına tabedirlər; bunun üçün də yalnız *-dən/-dan, -i/-ı...* kibi şəkilləri vardır. Bununla bərabər, *-si, -yi, -nin* şəkilçiləri dodaq səsləri *ə* hənginə tabedir: *-sü/-su, -nun/-nün, -yu/-yü*.

İxtar: Bir neçə söz *-i/-ı, -yi/-yı, ilə, -si/-sı, -su/-sü* şəkilçilərinin işlədilməsi haqqında söyləməliyik: *-i/-ı* surətində şəkilçilər *saitə* ilə bitən sözlərin sonuna əlavə olunduğu halda, *-yi/-yı, -yu/-yü* *saitə* ilə bitən sözlərin axırına gətirilir: *at-ı, ev-i, qar-ı, göz-ü, ata-yı, Gəncə-yi, qutu-yu, düyü-yü*.

-si/-sı/-su/-sü şəkilçiləri də *saitə* ilə bitən sözlərə əlavə olunur.

Bu şəkilçilər əsas etibarilə *-i/-ı* şəkilçilərinin eyni olub, başlanğıca əlavə olunan [s] səsi qəib zəmiri yerini tutar: *ləhcə-si, araba-sı, qutu-su, düyü-sü*.

Azəri ləhcəsində *saitə* ilə bitən sözlərdən sonra *-yi/-yı* yerinə *-ni/-nı* da işlədilir.

4) Bütün buraya qədər söylədiklərimizi aşağıdakı cədvəldə göstəririz:

1 – <i>açıq</i>	1 – <i>ağıllı</i>	1 – <i>qutu</i>
2 – <i>açıqı</i>	2 – <i>ağıllıyı/nı</i>	2 – <i>qutuyu/nu</i>
3 – <i>açıqğa</i>	3 – <i>ağıllıya</i>	3 – <i>qutuya</i>
4 – <i>açıqdan</i>	4 – <i>ağıllıdan</i>	4 – <i>qutudan</i>
5 – <i>açıqda</i>	5 – <i>ağıllıda</i>	5 – <i>qutuda</i>
6 – <i>açıqla</i>	6 – <i>ağıllı ilə</i>	6 – <i>qutu ilə</i>
7 – <i>açıqın</i>	7 – <i>ağıllının</i>	7 – <i>qutunun</i>

1 – <i>seçki</i>	1 – <i>seçkisi</i>	1 – <i>gözlü</i>
2 – <i>seçkiyi/ni</i>	2 – <i>seçkisini</i>	2 – <i>gözlüyü/nü</i>
3 – <i>seçkiyə</i>	3 – <i>seçkisinə</i>	3 – <i>gözlüyə</i>
4 – <i>seçkidən</i>	4 – <i>seçkisindən</i>	4 – <i>gözlüdən</i>
5 – <i>seçkidə</i>	5 – <i>seçkisində</i>	5 – <i>gözlüdə</i>
6 – <i>seçkilə</i>	6 – <i>seçkislə</i>	6 – <i>gözlü ilə</i>
7 – <i>seçkinin</i>	7 – <i>seçkisinin</i>	7 – <i>gözlünün</i>

Zəmir sözlərində

1. Zəmir sözlərində işlədilən şəkilçilər az-çox ayrı olduğu kimi, zəmir sözlərinin özləri də şəkilçi yerində işlədilir.

Türkcədə tapılan zəmir sözləri bunlardır: *mən, sən, o, biz, siz, olar/olnar*.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz münasibət şəkilçiləri ilə bu zəmir şəkilçiləri aşağıdakı cədvəllərdə göstərdiyimiz şəkildə olurlar:

1 – <i>mən</i>	1 – <i>sən</i>	1 – <i>o</i>
2 – <i>məni</i>	2 – <i>səni</i>	2 – <i>onu</i>
3 – <i>mənə</i>	3 – <i>sənə</i>	3 – <i>ona</i>
4 – <i>məndən</i>	4 – <i>səndən</i>	4 – <i>ondan</i>
5 – <i>məndə</i>	5 – <i>səndə</i>	5 – <i>onda</i>
6 – <i>mənimlə</i>	6 – <i>səninlə</i>	6 – <i>onunla</i>
7 – <i>mənim</i>	7 – <i>sənin</i>	7 – <i>onun</i>

1 – <i>biz</i>	1 – <i>siz</i>	1 – <i>olar</i>
2 – <i>bizi</i>	2 – <i>sizi</i>	2 – <i>oları</i>
3 – <i>bizə</i>	3 – <i>sizə</i>	3 – <i>olara</i>
4 – <i>bizdən</i>	4 – <i>sizdən</i>	4 – <i>olardan</i>
5 – <i>bizdə</i>	5 – <i>sizdə</i>	5 – <i>olarda</i>
6 – <i>bizimlə</i>	6 – <i>sizinlə</i>	6 – <i>olarnan</i>
7 – <i>bizim</i>	7 – <i>sizin</i>	7 – <i>oların</i>

2. Yuxarıda söylədiyimiz kimi, zəmir sözlərinin özləri də şəkilçi olaraq işlədilir. Bu surətdə *mən* sözündən *-im/-ım/-üm/-um, sən* sözündən *-in/-ın/-ün/-un, o* sözündən *-i/-ı/-ü/-u* şəkilçiləri meydana gəlir. Bu şəkilçilərin damarlara nə surətdə yapışdığını aşağıdakı cədvəldə göstəririz:

1 – <i>evim</i>	1 – <i>gözüm</i>	1 – <i>bağım</i>	1 – <i>duruşum</i>
2 – <i>evin</i>	2 – <i>gözün</i>	2 – <i>bağın</i>	2 – <i>duruşun</i>
3 – <i>evi</i>	3 – <i>gözü</i>	3 – <i>bağı</i>	3 – <i>duruşu</i>
4 – <i>evimiz</i>	4 – <i>gözümüz</i>	4 – <i>bağımız</i>	4 – <i>duruşumuz</i>
5 – <i>eviniz</i>	5 – <i>gözünüz</i>	5 – <i>bağınız</i>	5 – <i>duruşunuz</i>
6 – <i>evləri</i>	6 – <i>gözləri</i>	6 – <i>bağları</i>	6 – <i>duruşları</i>

3. Zəmir sözlərindən yapılmış olan şəkilçilər saitə ilə bitən sözlərə, damarlara əlavə olunduqları zaman ayrı şəkillərə malikdirlər: *-m, -n, -su/-sü, -si/-sı, -miz/-mız, -muz/-müz, -ləri/-ləri*.

Məsələn:

1 – <i>ölü-m</i>	1 – <i>qutu-m</i>	1 – <i>dəri-m</i>	1 – <i>yazı-m</i>
2 – <i>ölü-n</i>	2 – <i>qutu-n</i>	2 – <i>dəri-n</i>	2 – <i>yazı-n</i>
3 – <i>ölü-sü</i>	3 – <i>qutu-su</i>	3 – <i>dəri-si</i>	3 – <i>yazı-sı</i>
4 – <i>ölü-müz</i>	4 – <i>qutu-muz</i>	4 – <i>dəri-miz</i>	4 – <i>yazı-mız</i>
5 – <i>ölü-nüz</i>	5 – <i>qutu-nuz</i>	5 – <i>dəri-niz</i>	5 – <i>yazı-nız</i>
6 – <i>ölü-ləri</i>	6 – <i>qutu-ları</i>	6 – <i>dəri-ləri</i>	6 – <i>yazı-ları</i>

4. Bu zəmir şəkilçiləri müstəqil damar, söz halında işlədilən zəmirələrə də əlavə oluna bilər:

1 – <i>mənim</i>	4 – <i>bizim</i>
2 – <i>sənin</i>	5 – <i>sizin</i>
3 – <i>onun</i>	6 – <i>onların</i>

5. Dilimizdə, yəni azəri ləhcəsində yalnız bir şəkildə işlədilən *-ki* şəkilçisini də zikr etməliyiz: bu şəkilçi zəmir şəkilçilərinin üstünə əlavə olunur və bu surətlə türkcədə üç zəmirin binyerdə toplanması qabil olar:

1 – <i>mənimki</i>	4 – <i>bizimki</i>
2 – <i>səninki</i>	5 – <i>sizinki</i>
3 – <i>onunki</i>	6 – <i>onlarınkı</i>

Görüldüyü kibi, bu şəkilçi ahəngə tabe deyildir və bunun üçün də yalnız bir surəti vardır. Bununla bərabər, digər şəkilçilər kibi, hamam bütün sözlərə əlavə oluna bilər: *atamınkı, yoldaşımınkı, qonşularımınkı...*

İxtar: Türkcədə bir neçə sözlər vardır ki, həm *-i/-ı*, həm də *-si/-sı* şəkilçilərini alırlar. Halbuki birincisinin gəldiyi, bulunduğu yerdə ikincisi fəzlə olmaq lazım gəlirdi: *həpisi = həp + i + si*, *birisi = bir + i + si*, *kimisi = kim + i + si*, *çoxusu = çox + u + su*.

6. Əcəba, sözdə zəmir şəkilçiləri ilə ümumi münasibət şəkilçiləri rast gəldiyi zaman bunların tərtibi necə olar? Əvvəlcə zəmir şəkilçiləri, sonra *-ki*, daha sonra münasibət şəkilçiləri gəlir, yəni: *damar + zəmir şəkilçisi + ki şəkilçisi + münasibət şəkilçisi*.

Bunların cümləsindən əvvəl sözyapıcı şəkilçinin damara yapışdığını nəzəri-ətibara alırsaq, türkcə sözün müfəssəl surəti aşağıdakı kibidir: *damar + sözyapıcı + zəmir + ki şəkilçisi + münasibət şəkilçisi*.

Bəzən *-ki* şəkilçisi münasibət şəkilçisindən sonra da gələ bilər. Bu da *-də/-da* [şəkilçisindən] sonra olar:

1. *yol + daş + lar + ımız + ın + kin + dən*
2. *yol + daş + lar + ımız + da + ki*

Say adlarında

Say adları da, zəmir sözləri kibi, bir kərə xüsusi şəkilçilərə malikdir: *-ər/-ar, -şər/-şar* şəkilçiləri hamam bütün say sözlərinə əlavə oluna bilər və əlavə olunduqları say damarlarına “top”, “dənə”, “toplu kəmiyyət” fikir və mənasını verir. Əgər say sözü samitə ilə bitirsə, *-ər/-ar*, saitə ilə bitirsə, *-şər/-şar* şəkilçiləri əlavə olunur:

1) *birər, üçər, dördər, beşər, səkkizər, doqquzar, onar, otuzar, qırxar... yüzər, minər*.

2) *ikişər, altışar, yeddişər, iyirmişər, əllişər...*

Bu şəkilçilər azəri xalq ləhcəsində, danışq dilində işlədilməməklə bərabər, bəzi ədiblərin, mühərrirlərin əsərində kənardan alma, iqtibas olaraq işlədilməkdədir.

3) *-incil/-incil/-uncul/-üncü* şəkilçiləri də say adlarına məxsus şəkilçilərdən olmaqla bərabər, bəzi başlanğıc, miqdar, son, intihə ifadədə edən sözlərdə işlədilir, sıra, tərtib ifadə edirlər: *bir + inci, iki + nci, üç + üncü, dörd + üncü, beş + inci, iyirmi + nci, otuz + uncu, qırx + ıncı, min + inci*.

Eyni şəkilçilər, yuxarıda bəhs etdiyimiz ibtida və intihə ifadədə edən sözlərdə də işlədilir: *axırıncı, əvvəlinci, ortancı, sonuncu*. Bundan başqa, say adları adi sözdəyişdirici şəkilçilərin cümləsini qəbul edə bilirlər. Bunlardan cəm şəkilçisi də say adlarına əlavə oluna bilər: *birlər, üçlər, yeddiilər, yüzlər, iyirmialtılar*.

Münasibət şəkilçiləri ilə birlikdə say sözlərindən ibarət damarlar bu şəkli alırlar:

1 – biri	1 – qırxı	1 – minlər
2 – birə	2 – qırxa	2 – minlərə
3 – birdən	3 – qırxdan	3 – minlərdən
4 – birdə	4 – qırxda	4 – minlərdə
5 – birin	5 – qırxın	5 – minlərin
6 – birlə	6 – qırxla	6 – minlərlə

İndilik say sözlərinin şəkil cəhətləri haqqında bu qədər məlumat kafidir. Say sözlərinin işlədilməsi, cümlədə, tərkiblərdəki yeri haqqında nəhv bəhslərində məlumat veriləcəkdir.

İşarət sözlərində

İşarət sözləri də, azəri ləhcəsində və özgə türk-tatar ləhcələrində az-çox xüsusi şəkillərə malikdir. Azəri ləhcəsində işlədilən işarət sözləri *o, bu* sözləridir.

Cəm şəkilləri *bular, olar*-dır. Bəzi ləhcələrdə *şu* və *ya şo* sözü də vardır.

İşarət sözlərinin sözdəyişdirici şəkilçilərin əlavəsi [ilə] aldıkları şekli aşağıda göstəririz:

1 – bu	1 – o	1 – bular	1 – olar
2 – bunu, muna	2 – onu	2 – buları	2 – oları
3 – buna, muna	3 – ona	3 – bulara	3 – olara
4 – bundan	4 – ondan	4 – bulardan	4 – olardan
5 – bunda	5 – onda	5 – bularda	5 – olarda
6 – bunun	6 – onun	6 – buların	6 – oların
7 – bununla	7 – onunla	7 – bularla/nan	7 – olarla

(Biz tələffüzdə bulunan [ŋ] səsi yerinə [n] işlədirik).

Bundan başqa, yuxarıdakı cədvəldə bir neçə şəkilləri göstərmədik. Çünki bu göstərilməyən şəkilləri ikinci dərəcədə hesab edirik. Məsələn, bəzən *bular* yerinə *bunlar*, *olar* yerinə *onlar* işləndiyi kibi, cədvəlimizdə də qeyd edildiyi kibi, *bunu* yerinə *munu*, *buna* yerinə *muna* işlənir ki, bu da azəri ləhcəsində daha bir neçə xüsusiyyətlərdə gördüyümüz şimal ləhcələri təsirlərinə ötf edilmək lazım gəlir (məsələn, *bin* yerinə *min*, *binmək* yerinə *minmək*, *bən* yerinə *mən*...).

Suallar:

1. Bütün buraya qədər keçdiyimiz bəhsləri xülasə ediniz.
2. Sözdəyişdirici şəkilçilərin rolu və bunların sözyapıcılardan fərqi nədir?
3. Sifətlərin, zəmirlərin, say və işarət sözlərinin özlərinə məxsus sözdəyişdirici şəkilçiləri varmıdır?
4. Bizim yuxarıdakı bəhslərimizdə göstərilməyən hansı xüsusiyyətlər daha diqqətinizi cəlb edir?
5. İki saitə arasındakı sağır samitələr nəyə çevrilirlər?

Vəzifə:

Aşağıdakı parçanı sözdəyişdirici şəkilçiləri tapıb göstərmək və bu şəkilçilərlə meydana gətirilən şəkilləri tədqiq etmək surətilə gözədən keçirib, təhlil ediniz.

Mən balaca idim. Məhəlləmizdə təzə bir qız məktəbi açılmışdı. Tanıdığım qonşu qızlardan bir çoxu hamam məktəbdə oxumağa başlamışlardı. Mən də həvəslənib, anama yalvardım ki, mənə də o məktəbə versinlər. Əvvəlcə anam razı olmamışdı. Sonradan qohum və qonşu qızların məktəbdə təhsil etməsini görüncə bənə izin verildi.

Bir gün məktəbdən gəldikdə gördüm ki, anamın ən yaxın dostlarından Ziba xala anamla söhbət edir. Mən salam verib, içəri daxil olduğda eşitdim ki, Ziba xala anama deyir:

– Yox, yox, biz razı deyilik ki, qızımız məktəbə getsin, indi dünya xarəbdir, bu gün urusi məktəbə gedər, sabah çarşabını atar. Şükür Allaha!.. Belələrini çox görmüşük. Yox, biz razı ola bilmərik!..

Bu söhbət mənə maraqlandırdı. Mənim o qıza çox yazığım gəldi. Mən ürəyimdə heyifsiləndim ki, zavallı qızı məktəbdən məhrum edəcəklər. Hətta istədim anamdan soruşsam ki, o qızın adı nədir və hansı məktəbdə oxuyur, çünki Ziba xalanın qızı olduğunu bilirdim. Ancaq məktəbdə oxuması barədə bir şey bilmirdim, ancaq böyüklərin söhbətinə qarışmaq istəməyərək, bir söz sormadım.

Ziba xalanın sözlərinə cavab olaraq anam dedi ki:

– Təqsir mənədir, istədi, biz də ürəyini sındırmadıq. Hamı oxuyur, dedik, qoy o da bir parça oxusun. Bir də bilirsən ki, biz həkimlik oxutmayırıq, mirzəlik oxutmayırıq ki, gələcəyindən qorxasan.

Anamın bu sözləri mənə təəccübə saldı. Mənə elə gəldi ki, bu söhbət mənə aiddir. Ziba xalanın mənim oxumağımla nə işi ola bilər!

Ziba xala gedəndən sonra anam mənə dedi ki:

– Bax, eşitdin, Ziba xala sənın məktəbə getməyinə razı olmayır.

Mən dedim ki:

– Ziba xala mənim vəkili deyil. Mənim məktəbə getməyimin ona heç bir daxli yoxdur.

– Nə danışsən? Necə ona daxli yoxdur? Bilmirsən, o sənın böyüyüdür... elə danışma!

– Doğrudur, böyükdür, amma mənim böyüyüm atam və anamdır.

– Yox, o da bizim kibi sənın böyüyüdür, çünki o sənın qaynanandır!..

Mən təəccübləndim. Necə ki, mənim qaynanamdır? Məgər mənə ərə vermişlərimi? Əcəba, mən kimə, nə vaxt ərə vermişlərdir? Vermişlərsə, mən nə üçün heç bir şey bilmirəm? Nə üçün mənə söyləməmiş və məndən soruşmamışlar? Bu suallara mən cavab tapa bilmədim.

Anam isə yanındakı örpəyi mənə tərəf uzadaraq dedi ki:

– Al bu örpəyi. Ziba xala sənın üçün gətirmişdir, sal başına!..

Mən örpəyi almadım, anama da bir söz söyləmədim, indi mən bildim ki, Ziba xala nə ixtiyar ilə mənim oxumağımı istəməyirmiş. İndi mən bildim ki, qızların həyat məsələsi nə sayaq həll olunurmuş...

Bildim, amma nə edə biləcəkdim? Bir şey etməyə qadir olmadığımın yalnız düşünür, düşündükcə ağlayırdım.

("Yox!" Simurq)

İsimlərdə

Bu dərşimizdə daha müfəssəl surətdə sözdəyişdirici şəkilçilərin tətbiqindən bəhs edəcəyiz. Təbii, burada yenə əski sərף-nəhv kitablarının ismi-cins, ismi-xas kibi siniflərə ayrılması bizim başdan bəri tutduğumuz üsul üçün əhəmiyyəti haiz deyildir. Çünki, yenə təkrar edirik, bu təsnif mənaya görədir. Əslində isə ismi-cins ilə ismi-xas arasında heç bir fərq yoxdur. Məsələn, *toxtamış* sözü bəzən ismi-xas, bəzən də fel olaraq işlənir. Bütün bu hallarda sözün şəkli və dilimizin tabe olduğu qaydalar dəyişməyib, yalnız mənə və məfhumu dəyişir.

Türkcədə hər dürlü sözdən – sifət, zəmir, fel, cümlə isim ola bilər. *Qızıl* sözü "qızıl bayraq" tərkibində sifət olduğu halda, "altun" mənasına gələn *qızıl* sözü isimdir. *Açar* sözü bir dəfə fel, lakin "qapı-açan alət" mənasında isimdir.

1. Sözdəyişdirici şəkilçilərdən olduqca bol işlənən birisi ilə daha sizi tanış etməliyiz. Bu da sorğu işarətidir. Sorğu işarətinin bir neçə türk-tatar dillərində dürlü şəkilləri olmaqla bərabər, cənub ləhcələrində, bu cümlədən azəri ləhcəsində *-mi/-mı/-mu/-mü*-dür. Fəllərin, isimlərin, zəmir və sifətlərin, bir sözlə, bütün sözlərin axırında, gələ bilərlər: *Əhməd + mı? Olar + mı? Siz + mı? Mən + mı? Gözlük + mü? Su + mu? Güldü + mü? Oldu + mu?*

Sorğu şəkilçisi... misallarımızda gördüyümüz kibi, ümumiyyətlə sözün axırına gəlir. Bununla bərabər, fəll sözlərində zəmir şəkilçiləri sorğu işarətindən sonra gələ bilər: *Gələr + mı + yim? Gələr + mı + sin? Xəstə + mı + dir? Xəstə + mı + siz? Xəstə + mı + sin?*

Azəri ləhcəsində çox dəfə sorğu şəkilçisi işlədilməyib, yalnız sözün son səsi uzadılaraq tələffüz olunur ki, bu da fars dilinin təsiri olsa gərəkdir.

2. Burada bir neçə şəkildəki isimlərin sözdəyişdirici şəkilçilərlə birlikdə aldıkları şəkilləri göstərən cədvəlləri diqqətinizə ərz edirik:

1 – ata	1 – Gəncə	1 – qulaq
2 – atanı	2 – Gəncəni	2 – qulağı
3 – ataya	3 – Gəncəyə	3 – qulağa
4 – atanın	4 – Gəncənin	4 – qulağın
5 – atada	5 – Gəncədə	5 – qulaqda
6 – atadan	6 – Gəncədən	6 – qulaqdan
7 – ata ilə	7 – Gəncə ilə	7 – qulaqla

1 – qutu	1 – inci	1 – düyü	1 – qar
2 – qutunu	2 – incini	2 – düyünü	2 – qarını
3 – qutuya	3 – inciyə	3 – düyüyə	3 – qara
4 – qutuda	4 – incidə	4 – düyüdə	4 – qarda
5 – qutudan	5 – incidən	5 – düyüdən	5 – qardan
6 – qutu ilə	6 – incilə	6 – düyü ilə	6 – qarlı
7 – qutunun	7 – incinin	7 – düyünün	7 – qarın

3. Yuxarıda gətirdiyimiz misallardan da görülür ki, şəkilçilərin damarlara əlavəsində ön mühüm cəhət damarların sonundakı səs-lərdir. Bu nöqtədən baxıldıqda türkcədə sözlərin sonunda dörd dürlü hal ola bilər:

1) incə saitə (*Gəncə* və ya *inci*), 2) qalın saitə (*ata*), 3) dodaq saitələri (*qutu, düyü*), 4) sağır samitələr (*qulaq*), 5) sədalı samitələr (*kar*).

Bütün bu hallarda görək şəkilçilər, görəxsə bu şəkilçilərin əlavə olunduqları damarlar ayrı-ayrı dəyişmələrə məruz qalırlar, məsələn:

Birinci halda əlavə olunan şəkilçilər *-ni, -yə, -nin, -də, -dən, -ilə* dir.

İkinci halda: *-ni, -ya, -nın, -da, -dan, -ilə*.

Üçüncü halda: (incə isə) *-nü, -yə, -nün, -də, -dən, -ilə*; (qalın isə) *-nu, -ya, -nun, -da, -dan, -ilə*.

Dördüncü halda: *-ı, -a, -ın, -da/-ta, -dan/-tan, -la*; (incə isə) *-i, -ə, -in, -də/-tə, -dən/-tən, -lə*.

Beşinci halda: *-ı, -a, -ın, -da, -dan, -la*; (incə isə) *-i, -ə, -in, -də, -dən, -lə*.

4. Bütün bu şəkilçiləri tədqiq etdiyimiz zaman bunların arasındakı fərqlərin türk dilinin sövyyətinə, fonetikasına aid qanunlar ilə izah edilə biləcəyini görəcəksiniz. Məsələn, burada, bir tərəfdən, ahəng qanununun təsiri vardır: *-nun/-nün, -ul/-ü, -dan/-dən, -lə/-la...* kibi cüt şəkilçilər bu qanunun altında meydana gəlirlər. Digər tərəfdən, təmsil (assimilyasiya) qanununun təsiri görülür: *-tə/-ta, -də/-da, -tən/-tan, -dən/-dan* şəkilçiləri bu surətdə meydana gəlmişlərdir: *at-ta, at-tə, at-tan, at-tən*.

5. Burada bir neçə söz də buraya qədər sizə bəhs elədiyimiz şəkilçilərin adları üzərində söyləmək lazımdır. Ümumiyyətlə sərf istilahları məsələsi nə kitablarımızda, nə də məktəblərimizdə hələ həll edilmiş deyildir. İndiyə qədər yazılmış olan türk dili sərfiləri bütün sözdəyişdirici şəkilçilər arasında yuxarıdan bəri qeyd edə gəldiyimiz yeddi şəkilçini ayırmış, bunlara ad vermişdir. Bu yalnız türk sərfilərinə məxsus olmayıb, hətta bütün sərf kitablarında belə yapılmamışdır. Çünki əşya və hadisələr arasındakı əsas münasibətləri göstərən şəkilçilər bunlardır. Bəzi kitablarda bunlara da əlavə olunmamışdır. Məsələn: içün: *-çün/-çun/-çin/-çin...* Bu şəkilçi birinci misalda (*içün*) yarımşözdür: bunun üçün ahəngə tabe olmaz və damarın vurğunu almaz. Halbuki digər şəkillərdə həqiqi şəkilçidir: *səninçin, onunçün, canınçin, neçün* (nə üçün).

Türk sərfilərinə bunların adı ərəbcə sərfilərdən alınmışdır. Məsələn:

Müjərrəd: <i>ata</i>	Məful ənh: <i>atadan</i>
Məful bih: <i>atanı</i>	Məful məə: <i>ata ilə</i>
Məful ileyh: <i>ataya</i>	Müzaf ileyh: <i>atanın</i>
Məful fih: <i>atada</i>	Müzaf: <i>atası</i>

Məna etibarilə müzaf ilə məful bih arasında böyük fərq vardır. Lakin şəkil etibarilə sonları samit səslərlə bitən damarlarda heç bir fərq yoxdur: 1) *kitabı ver*, 2) *Əhmədin kitabı*.

Hər iki halda da gördüyümüz kibi, sözün sonuna *-ı* şəkilçisi əlavə olunur. Lakin saitə ilə bitən sözlərdə bu şəkilçi müzaf halında *-si/-sı* olar: 1) *atamı gördüm*, 2) *Əhmədin atası gəldi*.

Hər halda məful bih ilə müzaf arasındakı fərqi gözəlcəsinə öyrənmək lazımdır. *Kitabı* kibi şəkildə bulunan bir sözün müzafını və ya məful bihmi olduğunu anlamaq mümkündür. Əgər *-ı* şəkilçisinin üstünə bir də *-ni* şəkilçisi gələ bilərsə, demək ki, *kitabı* müzafdır: *Əhmədin kitabı-nı ver*.

Buradan *-ı* şəkilçisinin zikr etdiyimiz misalda məful bih deyil, müzaf olduğu anlaşılır. Halbuki məful bih halında bu qabil olmaz.

İndi bu istilahlardan bir neçə cəhətdən, bulunan qüsurlarından bəhs edə bilərik:

1) Bu istilahlarda əski ərəb sərfi üsuluna görə tərtib edilmişdir.

2) Ərəb dilində olduqlarından sərfilə məşğul olanlar, bəlxassə sərf dərslərini öyrənən uşaqlar üçün anlaşılması olduqca çətindir.

Bununla bərabər, indiyə qədər bu istilahlardan yerinə türkcələri tapıla bilməmişdir. Bəzi sərfçilər bunların nömrələrlə (birinci, ikinci, üçüncü...) göstərilməsini təklif etməkdədir ki, bunun böyük qarışıqlıq törədəcəyi meydandır.

Qazan-tatar, qazax və özbək sərfçiləri bu istilahları az-çox müvəffəqiyyətlə öz dillərinə çevirmişlərdir. Məsələn, qazax sərfçilərinə birisi məful bih halına *tabstav* (*tabstav-tapma*) məful ileyh halına *barıstav* (və ya *barıstav-varma*), məful ənh halına *çıgitav* ilax... deyir. Çünki tapmaq nəyi? Varmaq nəyə? Çıxmaq nədən?.. ilax. suallarına cavab olmaq və ya müəyyən hallar istəmək dolayısı ilə bu adlar verilmişdir. Hər halda ərəb istilahlara görə bunları

daha müvəffəqiyyətli saymaq və iləridə, bəlkə, azəri dilinin sərfi istilahlarında da bu qaydaya uyaraq yeni türkcə istilahlar etmək mümkündür.

6. Sözləri bir-birinə bağlayan şəkilçilər, münasibət şəkilçiləri daha pək çoxdur. Bunları yalnız xatirinizə gətirmək üçün bir neçəsini burada zikr edirik.

Müfəssəl surətdə bunlardan ancaq nəhv bəhsində məlumat verəcəyik:

a) *-dıqca/-dikcə/-duqca/-dükcə* şəkilçiləri “dəfə, təkrar” mənası ilə sözləri, bilxassə felləri bir-birinə bağlarlar:

1) *Gör + dükcə görəcəyim gəldi.*

2) *Aldıqca aldı.*

3) *Vurduqca vurdu...*

b) *-ınca/-incə/-unca/-ünce* şəkilçiləri bir-birinə bağlı olan hərəkətləri göstərir:

1) *Yay gəlince istilər başlar.*

2) *Hazır olunca gətir.*

Cansız şəkilçilər

Yuxarıdakı dərslərimizdə “cansız” şəkilçilərin nə demək olduğundan və bəzi cansızlanmış sözyapıcı şəkilçilərdən bəhs etdik. Sözdəyişdirici şəkilçilər sözyapıcılara görə, təbir caizsə, daha canlıdır. Bunlarda cansızlanmış şəkilçilərə pək az rast gəlinir. Həmin bütün türk-tatar dillərinin sözdəyişdirici şəkilçiləri bir-birinə bənzəyir. Halbuki sözyapıcılar arasındakı fərq daha böyükdür. Bununla bərabər, bəzi şəkilçilər vardır ki, bugünkü dillərdə, bilxassə hər vaxt özündən bəhs elədiyimiz azəri ləhcəsində cansızlanmışdır. Olduqca geniş surətdə aldığımız dil dərslərində sizi yer-yer dilimizin həyat və təkamül ilə də tanış etməyə çalışdığımızdan bu xüsusda da nəzərinizi cəlb etməyi lazım tanırız. Yeni dərslər proqramlarına görə, dil müşahidələri ilə məşğul olacaq tələbə və ya müəllim öyrəndiyi və ya öyrətdiyi dərslərin həyat və təkamülünü kafi dərəcədə bilməlidir.

1) Ümumiyyətlə canlı olan bir şəkilçi bəzi sözlərdə cansızlanır. Yuxarıda bəhs etdiyimiz kibi, məful bih şəkilçisi olan *-i* bəzi sözlərdə bu surətlə cansızlanmışdır: *birisi, kibisi...* sözləri bunun kibi-dir. Çünki bunların yerinə *biri, kibi* olmaq lazım idi. Lakin burada

söyləyənin bu sözlərin müəyyən tərkiblərdən ayrıldığını da unutmamalıdır: *onların birisi*.

2) Əski türkcədə cəhət və ya məful iləy şəkilçisi olan *-gəri/-ğarı/-qarı/-kəri...* şəkilçiləri cansızlanmışdır. Məsələn, *iləri, dışarı, içəri, geri, yuxarı* sözlərində rast gətirdiyimiz *-arı, -əri* şəkilçiləri [k], [ğ], [q], [g] səslərinin düşməsilə meydana gələn şəkilçilərdir.

Azərbaycanın bəzi yerlərində, buradan alaraq yazan Mirzə Fətəli Axundzadənin əsərlərində *dışqarı* sözünə rast gəlirik ki, bu şəkil əs-kidir. Demək ki, Azərbaycanda və özgə türk ləhcələrində *iləri + ya, dış + arı + ya, iç + əri + ya* deyildiyi zaman bu cəhət və ya məful iləy şəkilçisi təkrarlanmış olur.

3) *Qışın, yazın...* kibi sözlərdəki *-ın/-in* şəkilçiləri əski türkcədə məful məə şəkilçisi idi. Zəmanilə cansızlanmışdır. Yəni *yazın* “yaz ilə”, *qışın* “qış ilə” deməkdir ki, bu istemal da rusların “летом, зимой” kibi təbirlərinə bənzəyir.

Suallar:

1. Sorğu şəkilçisi nədir və istemalı necədir?
2. Şəkilçiləri almaq nöqtəsindən damarların sonundakı səslərin nə kibi əhəmiyyəti vardır?
3. İsim halları istilahları haqqında fikriniz nədir?
4. Ümumiyyətlə sərf istilahlarında nə kibi cəhətlər gözlənməli?
5. Daha nə kibi sözdəyişdirici şəkilçilər bilirsiniz?
6. Cansızlanmış sözdəyişdirici şəkilçilər hansılardır?

Xülasə və nəticə

Bununla bu ilin lisan dərslərimizi bitiririk. Planımızda tapılan mədələrdən 1) mədxəl, 2) sövtiyyat, 3) şəkliyyat bəhslərini keçdik. Son bəhsin mühüm bir qismi bitməmiş qaldı ki, o da fel bəhsidir. İləridə cümlə (nəhv) və məna (semasiologiya) tədqiqləri üzərində danışacağıq. “Evdə pedtexnikum”, yəni yazı vasitəsilə dərslər vermənin bir neçə məziyyətlərinə qarşılıq nöqsanları da vardır ki, bu nöqsanlara diqqətinizi cəlb edərək, bunlardan qaçınmağa çalışmanızı tövsiyə edirik: 1) Yazıda hər məsələ müxtəsər keçilir. 2) Tələbənin xatirinə gələn, qarşısına çıxan hər sual və müşkülə dərhal cavab vermək imkanı yoxdur. 3) Bizim tutduğumuz yeni plan üzərində lisan,

sərf-nəhv materialı azdır. 4) Tələbələrə gərəyi qədər nümunə, vəzifə və material verilə bilməyir. Hər müəllimin yazı miqdarı müəyyən olduğundan daha ziyadə artırmaq qabil deyildir.

Bütün bu nöqtələri nəzəri-etibara alaraq tələbələr lisan dərslərində qarşılarına qoyulan qayda və qanunları öz materialları ilə tamamlamalı və az-çox verilən bəhslər və vəzifələri diqqətlə yerinə yetirməlidir.

Sövtiyyat və şəkliyyat bəhslərini gözəlcə öyrənməyən tələbə iləridə daha mühüm olan nəhv və üslub bəhslərində axsamağa və müvəffəqiyyətsizlik görməyə məhkumdur. Bu dərslər tələbələrimizin ana dilləri, yəni əməli surətdə bildikləri bir dil üzərindəki müxtəsər tədqiqlərdən ibarət olduğundan bu xüsusda işə şüurlu surətdə yanaşan tələbənin yuxarıda zikr edilən nöqsanlardan qaçına biləcəyinə şübhə yoxdur. Dil dərsləri bütün dərslərin açarındır. Dilini bilməyən tələbə heç bir dərstdə gərəyi qədər müvəffəq ola bilməz. Bizim əziz yoldaşlarımıza bu xüsusda da tam müvəffəqiyyət istəyirik.

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU. DİL ÜZƏRİNDƏ MÜŞAHİDƏ YOLLARI

Giriş

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Evdə pedtexnikumun birinci kurs proqramı bu il müddətində ana dili metodikasını tamamilə keçməyi təklif edir. Bunun üçün bu dərsimizdə sizə ana dili üsuluna aid mühüm məsələləri xülasə surətində verməyi düşünürüz. Bu mühüm məsələləri ana dili üzərində müşahidələr ətrafında cəm elədik. Bundan əvvəlki dərslərimiz dil-dəki səslərin, dilimizdə işlədilən yazı və imlanın tədqiqi məsələlərinə aid idi. Dil üzərində yapılacak müşahidələrin ən mühümləri – sərf və nəhv, xalq dili və ədəbiyyatından materiallar yığmaq, ölkəşünaslıq, ana dilinin zəhmət məktəbindəki yeri və ilax... kibi məsələlər bu dərsimizə qaldı. Dediymiz bütün bu biri-birindən əhəmiyyətli məsələləri bir dərstdə qavramaq, gərəyi dərəcədə tənvir etmək qabil ola bilməz. Lakin sizin öz həvəs və qeyrətinizdən də faydalanmaq üçün dərsimizin sonuna dil metodikasına aid başlıca əsərləri göstərən bir bibliografik cədvəl əlavə edirik. Burada göstərilən kitabları türkcə, rusca gözdən keçirdiyiniz təqdirdə bizim dərslərimizdə, texniki səbəblərdən dolayı (məsələn, vaxtın azlığı, proqramın xüsusiyyəti və darlığı) kənarda qalmış məsələləri də tədqiq edə bilərsiniz.

Dil üzərində müşahidə yollarında məsələləri tədqiq edərkən aşağıdakı proqram mövcubincə hərəkət edəcəyiz:

1. Ana dilinin və xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri.
2. İndiyə qədər tətbiq edilən sərf və nəhv metodikasındakı yanlışlar.
3. Dil üzərində müşahidə yolları.
4. Ana dili və ölkəşünaslıq.
5. Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları.
6. Ana dili metodikasına aid əsərlər.

Ana dilinin, xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri

Ana dilinin məktəblərdəki yeri dilin həyatdakı yeri ilə bağlıdır. Dil ictimai kollektiv istehsalın ən əhəmiyyətli vasitələrindən birisidir. Buna tarixdə və tarixin qeyd etmədiyi zamanlardan qalmış olan əsərlərdə açıq şahidlər, dəlillər vardır. Məsələn, ibtidai xalqların şərqiləri iş ilə bağlıdır. Sonra bu kibi xalqların dilində şeylərin adları o şeylərin nəyə yaradıqlarını göstərir. Türk dilində də bu kibi sözlər pək çoxdur. Bunlardan bir-ikisini burada da təhlil eləyə biləriz; məsələn: *süpürgə*, *qapı*, *otaq* kibi sözləri alınız. Bunlardan *süpürgə* – “süpürən alət”, *qapı* – “qapanan şey”, *otaq* – “odyandırılan yer” deməkdir. Bunun kibi ibtidai dillərdə əşyanın adı o şeylərin istehsal və zəhmətdə işğal etdikləri mövqeyi göstərir. Təbii, istehsalda mühüm yeri olan və ictimai həyatın ən qüvvətli bağlarından birisini təşkil edən dil məktəblərdə hər zaman birinci dərəcədə gözəçarpan dərslərdən sayıla gəlmişdir.

Bununla bərabər, hər dövrdə ana dilinin məktəblərdəki yerini qəti, konkret surətdə təyin etməkdən ötrü pedaqoqlar, alimlər arasında münaqişə və münazirələr ola gəlmişdir.

Alimlərin bəziləri məktəblərdə bütün tədrisatın ana dili üzərinə qurulmasını təklif etmişlərdir. Bunların fikrincə, bütün dərsləri bir-birinə bağlayan, sonra məktəbə ilk dəfə ayaq basan uşağın ən ziyadə bildiyi, tanıdığı bir şey varsa, o da dildir, ana dilidir.

Təbii, məktəblərdə bütün tədrisatı dil ətrafında mərkəzləşdirmək təklifini iləri sürən bu alimlərin böyük bir yanlış vardır ki, o da dilə “bir məqsəd kibi” baxmaqlarıdır; halbuki dil özbaşına bir məqsəd olmayıb, bəlkə, yalnız cəmiyyət və təbiəti öyrənmək və bilmək üçün bir vasitədir. Biz dili bilgilərimizi, duyğu və fikirlərimizi qeyd etmək üçün öyrəniriz. Bunun üçün “məktəbə getməkdən, elm öyrənməkdən məqsəd dil öyrənməkdir”, – fikri heç bir surətlə doğru ola bilməz.

Son zamanlarda yeni pedaqoqlar, bilxassə zəhmət məktəbi tərəfdarı olan alimlər tərəfindən bu fikirlər olduqca şiddətli tənqid edilmişdir.

Lakin ana dilinə birinci dərəcədə əhəmiyyət vermək tərəfdarlarına qarşı hücum edərkən bəzi alimlər də əks tərəfə ifrata varmışlardır. Bunlar da ümumiyyətlə dilin ayrıca öyrənilməsinin əşyanı,

hadisələri görməyə, öyrənməyə mane olduğunu iləri sürməkdədir.

Bu fikir də yanlışdır. Doğrudur, sözləri, adları bilmək əşyanı bilmək deyildir. Məsələn, təbiəti tədqiq edəcəyi yerdə təbiət haqqında kitablar oxuyan adam heç bir şeyə nail ola bilməz. Lakin dili öyrənməyə, bilgiyə və təbiət, cəmiyyətin anlaşılmasına mane olan bir şey kibi tələqqi etmək də doğru deyildir. Dil ictimai hadisələrin ən maraqlılarından birisidir. Dili bir üzvi-psixoloji, ictimai hadisə olaraq tədqiq etməyən adam təbiət və cəmiyyəti öyrənmiş olmaz. Dili öyrənməkdən başqa, onu ayrı bir hadisə, bir sahə kibi də öyrənməlidir.

Bütün bu fikirlər Avropa dillərinin tədrisi ətrafında ortaya çıxan münaqişələrdən doğmuşdur. Bu zaman içində türk dilinin məktəblərdəki vəziyyəti tamamilə xüsusi şərtlərə tabe olmuşdur.

Miladi VII əsrdən, yəni bundan 1300 il əvvəldən başlayaraq, türk dili yazılmağa başlamışdır. Bundan sonra yenə miladi XI əsrdən başlayaraq, müxtəlif türk dillərində yazan bir neçə şair, ədib, alim yetişmişdir. Bütün bu fəaliyyət türk dilinin məktəblərə girməsinə səbəb ola bilməmişdir. Miladi XIX əsrin başlarına qədər türk dilinin məktəblərdə tədris edildiyinə dair əlimizdə məlumat yoxdur. Ancaq XIX əsrin başlarında Türkiyədə, Tatarıstanda, Azərbaycanca... zəif surətdə türk dili məktəblərdə tədris olunmağa başlanmışdır.

Şuralar İttifaqına girən türk-tatar xalqlarında öz ana dillərinin tədrisi məsələsi az-çox canlı bir surətdə ancaq 1905-ci il inqilabından sonra başlamışdır. Bir neçə yerlərdə ibtidai məktəbləri açılmış, burada ana dilində, yəni türkcədə sərf, qiraət, əşya dərsləri, coğrafiya, hesab və sairə keçilmişdir.

Türk dilinin pedaqoji-ictimai və elmi cəhətdən bütün haqlar ilə məktəbə girməsi 1917-ci sənəsi oktyabr inqilabından sonrakı dövrə aiddir. 1905-ci sənədə açılıb “savad məktəbi” halından çıxı bilməyən türk-tatar məktəbləri bu dövrdə Avropa sistemi üzərinə qurulmağa başlanmış, yalnız birinci dərəcədə deyil, ikinci və hətta üçüncü dərəcədəki ali məktəblərdə, darülfünunlarda türk dili tədris ediləməyə başlanmışdır.

Bu sistem daxilində türk dilinin məktəblərdəki yeri və kompleks sisteminde oynayacağı rol, məsələn, ruscanın rus məktəblərində oy-

nadığı roldən heç bir surətlə ayrıl bilməz. Bunun, yəni kompleks sistemində alacağı vəziyyətin əsas cizgiləri bunlardır:

1. Zəhmət məktəbində mərkəzləşdirmə təbiət və cəmiyyət ətrafında ola bilər. Dil ətrafında mərkəzləşdirmə qabil deyildir.

2. Dil tədrisi, bir tərəfdən, ictimai həyatı, cəmiyyəti, digər tərəfdən, təbiəti, təbii hadisələri öyrənmək ilə bağlanmalıdır.

3. Dili öyrənməkdə, tədqiq etməkdə iki məqsəd vardır: 1) dili fikirlərimizi ifadə və qeyd etmək üçün zəruri bir alət kimi əldə etmək; 2) dilin nə surətlə meydana gəldiyini, hansı ünsürlərdən təbəqə qub etdiyini, nə surətlə dəyişib, təkamül edib, ilərilədiyini tədqiq etməkdir. Bir sözlə, "necə danışmalı?" və "necə danışırız?" suallarına cavab araşdırmalıdır.

4. Dili əvvələn canlı dildən, danışqdan başlamalıdır. Ədəbi dil, yazı dili az-çox süni olduğundan uşaqlardan və dilin həqiqi qanunlarından uzaqdır.

Aşağıdakı dərslərimizdə bu xüsusda daha müfəssəl məlumat alacaqsınız. Yuxarıda qeyd etdiyimiz dörd nöqtə türk dilinin məktəblərdəki yerini lüzumi dərəcədə aydın surətdə göstərə bilər.

Suallar:

1. Ana dilinin oxunmasındakı faydaları göstəriniz.
2. Dilin kompleks sistemindəki rol və vəziyyəti nədir?
3. Nə üçün türk dili uzun müddət məktəblərə girə bilməmişdir?
4. Türk dilinin məktəblərə girməsi ilə nə kibi məsələlər qarşımıza çıxır?

Sərf və nəhv metodikasında yanlışlar

(Bu dərsə 1 saat verilir)

İndiyə qədər məktəblərdə tədqiq edilən sərf və nəhv metodikasının bir neçə nöqsanları vardır ki, bunları bilmədən bu gün təklif edilən yeni üsulların qiymət və əhəmiyyəti açıqca anlaşıla bilməz. Birinci nöqsan dilə və sərf-nəhvin özünə olan baxışdakı yanlışlıqdır.

Əski sərf və nəhv kitablarının hamısını ölinizə alsanız, burada sərfi öyrənməkdən məqsədin düzgün oxuyub-yazmağı bacarmaq olduğunu görərsiniz. Yuxarıda söylədiyimiz kibi, şübhəsiz, dili öyrən-

mək, bu dildə düzgün-döğru söyləmək, yazmaq da məktəblərdə təqib olunan ümdə məqsədlərdən birisidir. Lakin bütün sərf və nəhv dil tədrisindən məqsəd bunlardan ibarətdir, – demək dil tədrisini çıxılmaz bir yola sapdırmaqdan başqa bir şey deyildir. Çünki düzgün danışmaq-yazmaq hansı dildə, nə surətlə əldə edilir? Düzgün dil hər ölkədə, hər xalqda ədəbi dildir. Ədəbi dil isə az-çox süni və təbir caizsə, ölü bir dildir. Ədəbi dillərin nə surətlə təşəkkül etdiyi sizə məlumdur. Ədəbi dillərin təşəkkülündə ya iqtisadi, ya siyasi, ya da dini mərkəzlərin, əsərlərin, yəni mühərrir və ədiblərin təsiri olmuşdur. Məsələn, rusların ədəbi dili Moskva şivəsi üzərinə qurulmuşdur. Çünki Moskva rus siyasi mərkəzi olmuşdur. Fransız ədəbi dili eyni ilə Paris şəhərinin şivəsidir. Ərəb ədəbi dili dini əsərlər, bilxassə Qur'an üzərinə qurulmuşdur, yəni dini amil ilə meydana gəlmişdir.

Bu dillər milyonlardan ibarət olan ölkələrin hər tərəfinə yayılır. Hər kəs tərəfindən söylənir və yazılır. Bundan başqa, hər kəsin öz rayonuna məxsus canlı danışq dili – ana dili vardır. Ədəbi dil dövlət dili isə, canlı dil ailə dilidir.

İndi sərfi yalnız ədəbi dil üzərinə qurmaq və ədəbi dili yazmaq və söyləmək məqsədini təqib etmək doğrudurmu? Bizim təbiət və cəmiyyəti öyrənmək, tədqiq etməkdən məqsədimiz bu təbiət və cəmiyyətin nə olduğunu, hansı qanunlar və amillər altında yaşayıb təkamül etdiyini anlamaqdır. Dil də, birinci dərjiməzdə söylədiyimiz kibi, təbii və eyni zamanda ictimai hadisələrdən birisi və ön mühümlərindən birisidir. Bu hadisənin nə surətlə meydana gəldiyini bilmək lazımdır.

Bir adam bir dili nə qədər düzgün danışarsa-danışsın, o dili idarə edən qanun və amilləri bilmədiyi halda dil hadisə və məsələsini anlamış sayılmaz. Necə ki, bir adam pək dövlətli, zəngin ola bilər, lakin bununla iqtisad-ekonomi elmini bilmək arasında böyük fərq vardır.

Bizim elm və məlumatımız təbiət və cəmiyyət qanunlarını, hadisələrini bilib, izah etməkdən ibarətdir. Bu gün elektrik, radio, buxar, yağmur, qar, dəniz, sinif mübarizəsi, inqilab, kənd, şəhər və bunlardakı həyatın hərəkəti[nin] nədən ibarət olduğunu bilməyən bir adam məlumatlı, münəvvər, təhsil sahibi sayılmaz. Doktor olsun-olmasın, hər kəs sarı xəstəliklərin nədən iləri gəldiyini, mikrobları,

batsilləri və ilax... bilməlidir. İkinci və birinci dərəcəli məktəblər bu məlumatı verməyə çalışır. Halbuki nədənsə dilə baxış tamamilə başqa[dır]. Dili bir hadisə kimi alıb tədqiq etmək, zənn edilir ki, yalnız lisançıların, ədəbiyyatçıların işidir. Birinci, ikinci dərəcə məktəblərdə dil oxumaqdan məqsəd yalnız ədəbi dili əldə edib, düzgün-döğru söyləyib-yazmaqdır. Halbuki məktəblərdə dilin yeni üsullar ilə tədrisi ətrafında çıxan münaqişələrdən aydın olmuşdur ki, bu baxış qətiyyənlə doğru deyildir. Dil hadisə və qanunlarını bilməyən, onu təbiətin, insanın bir parçası, bir fəaliyyəti kimi tədqiq etməyən adam təhsilini tamam etmiş, tənvir edilmiş sayılmaz. Bu surətlə dilə, dil tədrisinə iki nöqtədən yanaşmaq lüzumu aydın surətdə meydana çıxmışdır:

1) Ədəbi dili öyrənmək, yəni düz oxuyub-yazmağı əldə etmək;

2) Dilin nə olduğunu, necə və nə surətlə danışdığımızı meydana çıxarmaq.

Bunun üçün sərf və nəhv tədrisində bir taqım quru qaydalar yerinə, insanın danışarkən tabe olduğu üzvi, ictimai, ruhi amilləri izah etmək lazımdır. Bu məsələ üzərində gələcək dərslərimizdə ayrıca durmalıyıq.

Əski tədris üsullarına böyük qarışıqlıq törədən məsələlərdən birisi də dilin üzvi, ruhi, ictimai cəhətlərini kənara qoyub, bircə fikrə və mənə cəhətlərinə qulaq vermək [olmuşdur]. Türk dilinə aid olan dərslərimizdə bizim təqib etdiyimiz üsullar ilə bir dərəcəyə qədər aşına oldunuz.

Əski sərflər – burada bilxassə türk-tatar sərflərindən bəhs edirik – öz planlarını sözlərin mənasına görə düzəltmişlərdir. Məsələn, bunlarda dildə tapılan bütün sözləri isim, fel, zəmir, sifət, ədat... kimi parçalara ayırmaq mümkündür. Təsnif və plan aşağı-yuxarı bundan 250[0] il əvvəl yunan filosofları tərəfindən götürülmüş və bunlardan ərəblərə keçərək, oradan da bizə çatmışdır.

Bu kibi plan ilə sərf düzəltmək, daha fənəsi, bu plan ilə sərfin tədrisə girişmək dildə tapılmayan, dilin xüsusiyyətləri ilə heç bir əlaqəsi olmayan mühüm məsələlər ilə məşğul olub, dilin yanından keçib-getməkdir. Məsələn, *gözlük*, *dağlıq*, *yazma*, *yazı*, *oxucu*, *daş* kimi sözləri alınır. Bunların mənə cəhətindən bəziləri isim, bəziləri işə sifətdir. Lakin türk dilinin xüsusiyyətləri bunun mənasında deyil, bəlkə, bu sözləri meydana gətirən səslər və şəkilçilərdədir.

Gözlük isimdir. Bir şeyin adıdır. *Dağlıq* sifətdir. Bir yerin sifətidir. Halbuki bunlar şəkilçilərlə meydana gətirilən yapma damarlardır. Yəni bu iki sözü bir-birindən ayırmaq qabil deyildir. Eyni surətlə *daş* ilə *yazı* ikisi də isimdir. Halbuki siz artıq türk dili dərslərindən pək gözəl bilirsiniz ki, şəkil nöqtəsində bu sözlər bir-birindən çox fərqlidir. Bu fərqi bilməyən adam, təkrar edirik, türk dilinin xüsusiyyətlərini anlamaz. Çünki *yazı* sözündəki -ı[nı] bildiyi təqdirdə insan yalnız bu sözü deyil, bu şəkilçinin əlavə olduğu bir neçə sözləri izah eləyə bilər. Sonra bu şəkilçinin əlavə olduğu damarlara verdiyi mənəni tədqiq edərək, bütün türk sözlərinin mənə təkamülünü də anlamış olur.

Əski türk-tatar sərflərində bir-birinə qarışdırılan məsələlərdən birisi səs ilə hərf, yazı ilə dil məsələsidir. Əlifbanın tədrisi yollarından bəhs edərkən bu xüsusta olduqca müfəssəl məlumat verdiyimizdən burada təkrarına lüzum görməyirik. Yalnız əlavə etməliyik ki, ümumiyyətlə bizim sərf-nəhv kitablarımızda səsdən bəhs olunmaz. Bütün sərflər: "Türkcədə bu qədər hərf vardır!" – deyər sözə başlarlar. Halbuki hərf ilə səs, yazı ilə dilin heç bir münasibəti yoxdur. Sərf səsləri xatırladan işarətlərdən ibarətdir. Sərf təlif və tədrisindən məqsəd yazını, hərfləri deyil, səsləri, dili öyrətmək, tədqiq etməkdir. Sərfçi, dilçi heç bir zaman hərflərdən, yazıdan bəhs etməz, bəlkə, daima səslər və dil ilə məşğuldur.

Daha sonra nəhv, yəni cümlə və tərkiblərin tədqiqində də əski sərfin görmədiyi, göstərmədiyi bir çox nöqtələr vardır. Məsələn, cümlələri də mənalarına görə tədqiq. Əski nəhvə *ağılsız adam*, *ağlı olmayan adam*, *dəli adam* bir-birinə müsavi tərkiblərdir. Halbuki şəkil və lisan nöqtəyi-nəzərindən bunları heç bir zaman bir-birinə müsavi saymaq mümkün deyildir. Nəhayət, bizim sərf-nəhv kitablarımız tamamilə ərəb sistemi üzərinə qurulduğundan ibarələrin və istilahlərin da uşaqlar üçün ziyadəsi ilə qarışıq və çətin olduğunu qeyd etməlidir. Buraya qədər söylədiklərimizi xülasə etmək lazım gəlsə, aşağıdakı nəticələri əldə edəriz:

1) Uşaqlara ədəbi dildən sərf-nəhv öyrətmək doğru deyildir.

2) Sərf-nəhv tədrisindən məqsəd doğru oxuyub-yazmağı öyrətmək deyil, bəlkə, dilin təşəkkülə və təkamülünü anlatmaqdır. Bu xüsusta təbiət və cəmiyyət elmləri ilə dil arasında fərq yoxdur və olmamalıdır.

3) Türk sərfələrində götürülən plan pək əski və pək də çürükdür, Aristodan gəlir və mənə üzərinə qurulmuşdur.

4) Əski sərfələrdə səs ilə hərf bir-birinə qarışdırılır. Bunun üçün əsas bəhslərdən birisi olan sövtiyyat – fonetika bəhsi bu sərfələrdə yoxdur.

5) Nəhvəyə yenə mənaya görə hərəkət olunduğundan türkcədə söz tərkibləri və cümlələri təşəkkül qanunları kənarda buraxılmış olur.

Dil üzərində müşahidə yolları

(Bu dərsə 2 saat verilir)

Əgər, yuxarıdakı dərslərimizdə söylədiyimiz kibi, sərf-nəhv, bir sözlə, dil tədrisindən məqsəd dili bir hadisə kibi alıb tədqiq etmək isə, məktəblərdə dil tədrisinə aid üsullar, yollar da buna görə seçilməlidir. Bunun üçün yeni məktəbdə sərf-nəhv dərsləri yoxdur. Bunun yerinə dil üzərində müşahidə (**наблюдение над языком**) qoyulmuşdur.

Məktəbə gələn uşaq necə təbiəti, cəmiyyəti, mühitini tədqiq etməyə alışdırılırsa, onun kibi də dili tədqiqə alışdırılmalıdır. Bu tədqiq ediləcək dil hansı dil olmalıdır?

Bu sual çox mühümdür və son zamanlara qədər bir neçə münafiqşələri mövcud olmuşdur. Bəzilərinin fikrincə, ədəbi dildən başlanmalıdır. Çünki məktəblərdən çıxacaq tələbələr iləridə dövlətin ümumi-mədəni müəssisələrində xidmət etmək üçün yetişdirilirlər. Bundan başqa, mədəni adam öz ana dilində deyil, ümumi ədəbi dildə danışır-yazacaqdır. Bunun üçün vaxt itirməyərək bu dildən işə başlamalıdır. Lakin pedaqoq və lisançılar bu məsələdə tamamilə ayrı və yuxarıdakı əks fikirdədirlər. Doğrudan da, məktəbə ilk dəfə ayaq basan və bu zamana qədər ana dilindən başqa heç bir dil eşitməmiş olan uşaqlara ədəbi dildən, yəni onlar üçün tamamilə yabancısı bir dildən işə başlamaq heç bir surətlə doğru olmaz. Bütün tədrisat məktəbdə uşağa bu vaxta qədər, məktəb çağına qədər məlum olan hərəkət etdiyi kibi, dil dərsləri uşağın öz dilindən işə başlamalıdır. Burada yeni bir etiraz xatirə gələ bilər ki, o da uşaqların dilləri[nin] bir-birindən az-çox fərqli olmasıdır. Doğrudan da, bilxassə türk məktəblərində 30, ya da 25 uşağından ibarət bir sinif, ya

da bir qrupda bir neçə şivənin müəssili olan uşaqların bulunduğu çox dəfə görülən şeylərdəndir. Bu vəziyyətdə hansı uşağın dilini əsas almalıdır.

Bu nöqtədə uşağın dilini əsas almaq fikrini bir dərəcə izah etmək lazım gəlir. Şübhəsiz, rəhbər, ya da müəllim uşaqları yavaş-yavaş bulunduğu ölkənin ümumi ədəbi dilinə doğru götürəcək və nəhayət, bu dili onlara öyrədəcəkdir. Bunun üçün cümləsi türk dilində, lakin müxtəlif şivələrdə danışan uşaqların arasında da öz bilik və təcrübəsi nisbətində bunlara izah ediləcək ümumi məsələlər tapıb meydana çıxara bilər. Əsas məqsəd də yalnız uşaqların anlama biləcəkləri dərəcədə ümumi dil hadisələrini onlara izah etməkdir. Müəllim öz izahında hansı cəhətlərə diqqət etməli, daha doğrusu, sərf-nəhv dərsləri nə kibi bir plan götürməlidir? Bu plan iki cəhətdən, iki nöqtəyə nəzərdən düzəldilməlidir. Bir tərəf bunu bilməlidir ki, bizim dilimiz kibi təşəkkülata malik olan dillərdə başlıca aşağıdakı məsələlər ilə rast gəliriz: səslər, sözlər, şəkillər, söz qrupları, mənalar...

Səslərin tədqiqi sövtiyyat (fonetika), sözlərin tədqiqi iştiaq (etimologiya), söz qruplarının tədqiqi nəhv (sintaksis), nəhayət, mənaların tədqiqi mənaıyyat (semasiologiya) bəhslərini meydana gətirir.

İkinci dərəcədə nəzəri-etibara alınacaq cəhət türk dilinin xüsusiyyətləridir. Bunlar da iltisaf, ahəng, təmsil, təhlil... kibi xüsusiyyətlərdir ki, türk dilinə aid dərslərimizdə olduqca müfəssəl surətdə göstərilmişdir və göstərilməkdədir.

Buna görə türkcənin sərf-nəhvində yapılacak müşahidə və tədqiqlərin çərçivə və planı da təyin edilə bilər. Yalnız burada qarşımaza başqa bir şey, ayrı bir məsələ daha çıxır. Bu məsələ də dil üzərindəki müşahidələri nəzərdən, dilin hansı cəhətindən başlamaq məsələsidir. İndiyə qədər qəbul edilən plana görə, dil dərsləri səslərin tədqiqindən, yəni sövtiyyat (fonetika)dan başlanmalı idi. Necə ki, əlifba tədrisində də bu surətlə hərəkət edilirdi. Halbuki ayrı səs təbiətində və danışmada yoxdur. Bunun üçün məktəbə yeni gələn uşaq ayrı-ayrı [a], [b], [s] kibi səsləri heç bir zaman qavrayıb anlama bilməz. Bu cəhət bir neçə lisançı və pedaqoqların təcrübə və tədqiqləri ilə sabit olmuşdur. Buna əsaslanaraq, əlifba dərslərini bütün cümlələrdən başlamaq lazım gəldiyini göstərmişik. Eyni surətlə dil dərslərində də sövtiyyatdan deyil, nəhvədən, yəni bütün cümlələrin tədqiqindən işə başlamaq lazımdır, – fikri getdikcə pedaqoqlar və

lisançılar arasında müvəffəqiyyət qazanmaqdadır. Lisan müşahidələrinin əsası uşaqlar ilə məktəbdə götürüləcək müsahibə – danışıklardır. Kompleks sistemdə bu müsahibələrin mövzuları müəyyəndir: yaz işləri, ailə həyatı, uşağın mühiti. Bu müsahibələr əsnasında müəllim münasib gördüyü cümlələr üzərində durub, onlara uşaqların nəzəri-diqqətini cəlb edə bilər.

• Hər şeydən əvvəl cümlələri tədqiq edərkən uşaqların diqqətini tələffüz və intonasiya üzərinə cəlb etmək lazımdır. Sözlərin bir-birinə olan bağı uşaqların nəzərində əksərən tələffüz əsnasında səsin yüksəlib–alçalması cəhətləri meydana çıxar. Yavaşdan söyləmək, bağıraraq danışmaq və bütün bu tələffüz hərəkətləri əsnasında müxtəlif tələffüz üzlərinin aldığı vəziyyət dil və bilxassə cümlələr üzərində müşahidələr yaparkən ən ziyadə durulacaq cəhətlərdəndir.

Rus dilçi pedaqoqlarından Şeremetyevski bu xüsusdakı fikirlərini aşağıdakı nöqtələrdə xülasə etmişdir ki, diqqətə layiqdir:

1) Müəllim uşaqlarla bərabər yuxarıda zikr etdiyimiz yaz işi, təbiət, mühit haqqında müsahibələrə girir.

2) Uşaqlar bu müsahibələrdən lazım gələn nəticələri özləri çıxarırlar. Müəllim yalnız rəhbərlikdə və yardımda bulunur.

3) Tələbələr lazım gördükləri misalları yığar və yazarlar.

4) Artıq yazılmış olan bu material yazılı mətn halında tədqiqə qoyulur.

5) Dəftərlərə verilən suallar və cavablar qeyd olunur. Lazım gələn istilahlər ayrıca izah edilir.

6) Keçilən bəhslər və həll edilən məsələlərin eyni qavranılması üçün yazı vəzifələri verilir. Bu surətlə meydana gələcək dəftərlər sərf kitablarının yerini tuturlar.

Ümumiyyətlə sərf kitablarının olduğu kibi, sərf qaydalarının öyrədilməsi, bilxassə əzbərlənməsi xüsusunda da müəyyən pək ziyadə ehtiyatlı olmalıdır. Çünki gerek sərf, gerekse sərf qaydaları dil üzərindəki müşahidə və tədqiqlərin düzgünlük və asanlıq ilə götürülməsinə mane olar. Qaydalar yapılan tədqiqlərin nəticəsi surətində verilə bilər.

Dil dərslərini müəllim rəsm və təsvir ilə uşaqların əl işlərinə bağlaya bilər.

Sərf istilahlarından, ümumiyyətlə bizim türkcə sərf-nəhvlərdə işlətdiyimiz ərəb istilahlarından xüsusilə qaçınmaq lazımdır. Bu is-

tilahlər yerinə müəllim bilxassə birinci qruplarda hadisələrin qeyd və təsbiti ilə kifayətlənə bilər. Lakin bu xüsusda xəyalpərvərliyə düşmək də doğru deyildir. Ən bəsit dərslər və müsahibələrdə belə istilahsız bəzi ümumi təbirlərin yardımına müraciət etməksizin çalışmaq pək ziyadə çətindir. Hər halda müəllim öz istedad və təcrübəsinə görə burada mümkün və məntiqi olan ən doğru yolu tapmağa çalışacaqdır.

Sərf tədrisi məsələsində xatırlanacaq nöqtələrdən birisi də əməli və elmi cəhətləri birlikdə götürə bilməkdir. Bundan əvvəl də göstərdiyimiz kibi, məktəblərdə dil tədrisində gözdəiləcək iki ayrı məqsəd vardır:

1) elmi, 2) əməli.

Elmi məqsəd uşaqlara dili ümumiyyətlə zehnin inkişafını tamamlayan bir dərslər kibi öyrətməkdir ki, bu da danışq əməliyyəsinin, mexanizmasının bütün mühüm nöqtələrini izah etməklə qabil ola bilər. Burada damarların, şəkilçilərin, səslərin nə surətlə və nə kibi vəzifələr gördüklərini – təbii uşaqların anlayışları nisbətində – izah etmək lazımdır. Ancaq bu sayədə dil dərsləri zehni inkişafı təmin edən (общеобразовательн.) bir dərslər olar.

Əməli məqsəd dilə faydalı nöqtəyi-nəzərdən yanaşmaq sayəsində qabil olar. Dildən insana gələcək fayda o dildə danışmağı, yazmağı öyrənməkdir. Burada dilin düzgün surətdə söylənilməsi, yazılması, bəzi gerekli təbir və ifadələrin öyrədilməsi məsələləri vardır ki, əski sərf-nəhv kitablarımız, cəsarətlə demək mümkündür ki, bu xüsusda gözə görünəcək müvəffəqiyyətlər əldə edə bilməmişdir. Uşağın öz naqis və ibtidai dilini yavaş-yavaş inkişaf etdirməsi üçün bu cəhətlərə də gerəyi qədər əhəmiyyət verməlidir.

Bu sətirləri, ümumiyyətlə dil tədrisinə aid bu cəhətləri çox böyük ehtiyatla yazdığımızdan burada oxucumuzun xatirinə gələ biləcək bir etiraza da cavab verməliyiz. Çox dəfə gerek rus və gerekse türk müəllimləri kiçik uşaqlara dilin elmi cəhətlərindən bəhs etmək mümkün olmadığı fikrini iləri sürməkdədirlər.

Təbii, daha açıq surətdə izah edilmədiyi təqdirdə bu kibi bir çox anlaşılmazlıqlara yol açılır. Əcəba, birinci dərəcəli məktəblərdə elmi surətdə dildən bəhs etmək mümkünmüdür? Uşaqlar anlama bilməmi? İbtidai məktəblərində keçilən hər dərslər, şübhəsiz, elmidir. Yəni elmi üsulların nəticələrinə uyğundur. Məsələn, birinci dərəcəli

cəli məktəblərdə keçilən coğrafiya və ya hesab dərsi ilə darülfünundakı riyaziyyat, iqtisadi və siyasi coğrafiya arasında heç bir ziddiyyət, ayrılıq yoxdur. Yalnız bu dərslərdən birinci, ikinci və üçüncü dərəcəli məktəblərdə verilən məlumat miqdarca, kəmiyyətə bir-birindən ayrılır. Bir neçə məsələlər vardır ki, onları birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə izah edib, tələbələrə anlatmaq qabil ola bilməz.

Lakin buna baxmayaraq, birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdə uşaqlara anladılan şeylər həp düzgün, dediyimiz kibi, elmin qanunlarına, nəticələrinə uyğundur. Halbuki dil dərslində iş tamamilə başqadır. Dil dərsləri darülfünunlarda bir dürlü, ikinci və birinci dərəcəli məktəblərdə tamamilə bunun əksi şəklində keçilir. Yəni bu gün birinci və ikinci dərəcəli məktəblərimizdə oxunan sərf-nəhv dərsləri, yuxarıda bir dərəcəyə qədər izah elədiyimiz kibi, elmi əsaslara ziddir. Bunun üçün birinci və ikinci dərəcəli məktəblərdən darülfünunlara gələn tələbələr böyük bir heyərlə bir vaxta qədər dil haqqında oxuduqlarının, bildiklərinin tamamilə elmə zidd, həqiqətə müğayir olduğunu görürlər.

Bir təşbeh ilə desək, məsələn, birinci dərəcəli məktəb riyaziyyatında iki kərə iki beş etdiyi halda, darülfünunda dörd olur. Yaxud ikinci dərəcəli məktəb coğrafiyasında dünya dönmədiyi halda, darülfünunda dönür. Təbii, dünyanın döndüyünü uşaqlara daha birinci dərəcəli məktəblərdə izah etmək çətindir; məsələn, bunun üstündə deyil, hər nədə izah olunarsa-olunsun, elmə, həqiqətə uyğun surətdə izah ediləcəkdir.

Dil dərslərində də ən birinci şərt ibtidai məktəblərdən aliyə qədər verilən məlumatın həp elmi doğru olmasıdır. Bu da ancaq dil hadisəsini, nə surətlə danışdığımızı, yəni dilin mahiyyət və təşkilatını izah etmək, quru sərf qaydalarını əzbərlətməkdən ibarət ola gələn dil dərslərinə lisanıyyat elminin ibtidai məlumatını verici bir dərslərinə bəxş etməklə qabil ola bilər.

Xülasə edərsək, məktəblərdə [məqsəd] həm dili, həm də danışma yollarını öyrətməkdir.

Pedaqoji ədəbiyyatında ortaya çıxan və olduqca gurultu qaldıran məsələlərdən birisi də dil dərslərinin ayrımı, yoxsa qiraət və ədəbiyyat dərsləri arasında, bunlarda rast gəlinən mətnləri izah, təhlil surətiləmi verilməsi məsələsidir.

İndiyə qədər maarif komissarlıqları tərəfindən yapılan proqramların bizə bildirdiyinə görə, bir neçə cümhuriyyətlərdə dil dərslərinə müstəqil olaraq yer verilməmişdir. Bu surətlə dil dərslərinə əməli və özgə dərslərin yardımçısı gözü ilə baxılır, – deməkdir. Bununla bizim dil dərslərinə vermək istədiyimiz zehni inkişaf etdirici, ümumi məlumatı artırıcı (**общеобразовательн.**) xarakter ortadan qalxır, – deməkdir. Bununla bərabər, bu vəziyyətdə də lisanıyyat elminin əsasları ilə uyğun surətdə dil dərslərini götürə biləcək müəllim çox faydalı işlər və özünün dərslərində faydalı dəyişmələr yapabilir.

Ümumiyyətlə, pedaqoji məsələlərində olduğu kibi, dil tədrisi üsulunda da müəllimlər iki kərə iki dörd edər kibi qəti, hər zaman, hər yer üçün doğru qayda və prinsiplər göstərmək qabil deyildir. Dil dərslərinin doğru və elmi surətdə təşkil edilib götürülməsi başlıca müəllimin özündən asılıdır.

Sizə burada dil dərslərinə aid olaraq iki nümunə veririk: söz bağları, yəni nəhv məsələləri üzərindəki tədqiqlərə, ikincisi, səslər üzərindəki müsahibəyə aiddir.

Nümunə 1. Söz bağları üstündə müsahibə.

Bu kibi müsahibələri ən bəsit cümlə və söz tərkiblərindən başlamalıdır. Məsələn, bir quş rəsmi göstərsiniz.

– Bu rəsmi hansı sözlə dəyişdirmək və ya anlatmaq mümkündür?

– *Quş!*

– *Quşun surətini dəftərinizə çızınız. Quşun yanında yazdığım söz nədir?*

– *Uçmaq!*

– Bu *uçmaq* sözünü sizin dəftərinizə çızdığınız quşa bağlamaq üçün quşa nə kibi bir şəkil verməlidir?

– Quşun qanadlarını açmalı və ayaqlarını çəkməli!

– O vaxtda dəftərinizə nə yazarsınız?

– *Quş uçuş.*

– İndi bu sözləri birinci və ikinci bir-birilə müqayisə ediniz: *quş, uçmaq*. “*Quş uçuş*”. Hər ikisində neçə söz var?

– Birincidə iki söz var, bir-birindən ayrı bulunur, aralarında vergül var. İkinci halda aralarında vergül yoxdur.

– Birinci və ikinci halda bu sözləri nə surətlə söylədiyimə diqqət ediniz. Birinci halda iki söz arasında duraq yapıram. Bundan

başqa, hər iki söz eyni surətlə deyilir. İkinci halda iki söz birdən duraqsız söylənir və ikinci sözün sonunda səs alçalır.

– Birinci və ikinci halda tərkibləri hərfləri cəhətindən bir-birinə müqayisə ediniz. Hansı sözdə hansı hərflər dəyişmişdir?

– İkinci halda son üç hərf dəyişmişdir: *uçmaq, uçur*.

– İndi hər iki sözü axırdakı üç hərf dəyişməmək şərtilə söyləməyi təcrübə ediniz, duraq da yapmayınız.

– *Quş, uçmaq*.

– Təbiiymi, bir şey anlaşılırmı?

– Xeyr!

– O halda ikinci sözün sonunu dəyişmək bizə nə üçün lazım imiş?

– Hər iki sözdən bir cümlə, tərkib etmək, bir-birinə bağlamaq üçün.

Eyni surətlə *quş, oynamaq, ötmək, sıçramaq...* kibi sözlər yazılır və eyni nəticələr əldə edilir. Bu təcrübələr sayəsində tələbələr sözlərin bir-birinə nə surətlə və nə vasitələrlə bağlandıqları haqqında qolayca və düzgün fikirlər əldə edə bilirlər.

Nümunə 2. Səslər üstündə müsahibə.

Daha əlifba dərslərində uşaqlar başlıca səs məxrəcləri, səslərin hansı üzvlər vasitəsilə əldə edildikləri ilə tanış olurlar. Səsləri hər zaman tələbələrin özlərinə tələffüz etdirməlidir. Ancaq bu surətlə məxrəcləri öyrənilir.

Sınıfdə qapını göstərərək soruram:

– Bu nədir?

– Qapı!

– Dəftərlərinizə çızınız! Dəftərlərinizdə nə var?

– Qapı!

– Qapını açınız!

– İndi də dəftərlərinizə yazdığınız “qapı”-nı açınız! Nə üçün mümkün deyil?

– Çünki bu həqiqi qapı deyil, yalnız qapının rəsmidir!

– Qapının rəsmi altında adını yazınız!

Taxtadan qapının rəsmi silirəm, altındakı adı qalır.

– Taxtada nə qaldı?

– *Qapı!*

– Rəsmi?

– Xeyr!

– (Qapını göstərərək) Bu nədir?

– Qapının özü, gerçəkmi qapı?

– Ya bu nədir?

– Rəsmi!

– Ya bu?

– Söz!

– *Qapı* nə surətlə meydana gəldi?

– Maranqoz yaptı.

– Ya rəsm nə surətlə meydana gəldi?

– Biz qurşun qələm, karandaş ilə çızdıq!

– Ya *qapı* sözü?

– Biz karandaş və taşaşir ilə yazdıq!

– İndi taxtada nə var?

– Heç bir şey yox, biz yazını sildik.

– Dinləyiniz: qapı! Nə eşidirsiniz?

– Qapı!

– Bu mənim indi söylədiyim “qapı” taxtada yazılı “*qapı*”-dan nə surətlə ayrılır?

– Birincisi taxtada yazılı idi, biz gördük, ikincisini qulağımızla eşidirik.

– Demək, biz söz ilə nə yapa bilirik?

– Onu taxtada, dəftərdə qurşun qələm, taşaşir ilə, mürəkkəblə yazı bilərik, yazıları görürüz; onu ağız ilə, dodaqlarımız, dilimizlə söyləyə bilərik, qulağımızla eşidiriz.

– İndi mənim ağzıma baxınız! “*Qapı*” dediyim zaman ağzım kaç kərə hərəkət edir, oynayır?

– İki kərə!

– Birinci hərəkəti yapınız!

– *Qa*.

– İkinci hərəkəti yapınız.

– *Pı*.

Bu kibi təcrübələri təkrar edə-edə uşaqlarda heca fikri hasil olar. Daha sonra səslər də ayrılır. Bu misallar mühərririn üsul kitabından alınmışdır. Çünki gərək *quş*, gərəkse *qapı* misalı hamı şəkildə və uşaqların anlayışına görə bütün türk-tatar ləhcələrinə tətbiq oluna bilər.

Suallar:

1. Dilin tədrisi üçün mümkün olan başlıca yolları göstəriniz!
2. Dili sinifdə hansı qisimlərə ayıraraq keçməlidir?
3. Dil tədrisində hansı məqsədlər gözlənilir və nə surətlə əldə edilir?
4. Ana dilindənmi, ədəbi dildənmi başlamalı?
5. Sərfdənmi, nəhvdənmi? Nə üçün?

Vəzifə:

Yuxarıda gətirdiyimiz nümunələrə baxaraq, cümlə, şəkil və səs məsələlərinin nə surətlə izah ediləcəyini göstərən təcrübə dərsləri tərtib ediniz.

Ana dili və ölkəşünaslıq

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Dil dərsləri yalnız sərf-nəhvi keçmək, quru qaydaları əzbərləmək şəklində deyil də, dil hadisəsini, dil məsələlərini öyrənmək şəklində qarşımıza çıxdığından müəllimin rəhbərliyi, tələbələrin işi yalnız sinif içində, məktəblərin dörd divarı arasında qala bilməz. Dil haqqındakı tədqiqləri dışarıya, məktəbin bulunduğu mühitə, həyata çıxarmalı, götürməlidir.

Digər tərəfdən, dil tədqiqlərinin birinci dövrəsi ana dili üzərinə, canlı dilə əsaslandığından tələbələrin, məktəblərin bulunduğu mühitin, ölkə və rayonun dilinə laqeyd qalmaları qabil deyildir.

Bütün məktəb bulunduğu ölkənin tədqiqindən işə başlamalıdır. Coğrafi, təbii, ictimai məlumat həp mühit ilə bağlanacaqdır. Hətta riyaziyyat kibi mücərrəd elm belə uşağın bulunduğu mühitin xüsusiyyətlərinə uyduurur.

Məktəbin bütün bu fəaliyyəti bir yerə toplandığı təqdirdə qiymətli ölkəşünaslıq (**краеведение**) işi meydana çıxar ki, bu dərsmizdə bir neçə sözlə sizə bu ölkəşünaslıqda dil müəlliminin üzərinə düşən vəzifələrdən bəhs eləmək istəriz.

Məktəbin bulunduğu rayonun dilini tədqiq etmək, bir tərəfdən, ən ciddi alimlərin, müdəqiqlərin belə güclüklə bacara biləcəyi bir işdir, digər tərəfdən, ən kiçik uşaqların belə, təbii, öz maraq və istedadlarına görə bəzən çox qiymətli materiallar yığa biləcəyi geniş bir sahədir.

Təbiət müəlliminin rəhbərliyi altında otlar, böcəklər, daşlar... dürlü təbii hadisələr haqqında materiallar yığan uşaqlar ana dili, canlı dil üçün də bunlardan az qiymətli olmayan hekayələri, masalları, nağılları, şerqiləri, tapmacaları yığıb gətirə bilər. Uşaqların ən ziyadə maraqlarını mövcib olan şeylər hekayələr, masallar və tapmacalardır.

Şerqilərə gəlincə, bu xüsudsa az-çox ehtiyat görməlidir. Çünki canlı dildə bulunan aşiqanə və hətta özge mövzularda olan şerqilər ya uşağın ruhuna yabançıdır və ya təbiət və əxlaqına müğayirdir. Ümumiyyətlə, bu xüsudsa uşaqları tamamilə sərbəst buraxmaq heç bir surətdə tövsiyə oluna bilməz.

Ana dilində material yığmaq vaxt-vaxt rayonda kiçik ekskursiyalar yapmaq, çocuğun bildiyi bəzi masal və hekayələri və başqa bunun kibi xalq ədəbiyyatına aid olaraq əldə etdiyi parçaları söyləmək, yazdırmaq surətilə olar.

Bir neçə tələbənin bir arada bulunaraq bir-birlərinə söyləyəcəkləri hekayələr və başqa parçalar sırasilə hər birini maraqlandırır. Bu xüsudsa müəllim əlində mövcud xalq ədəbiyyatı nümunələrindən məlumat vermək, bu parçalarla tələbələrə tanış etmək yolu ilə onların maraqlarını canlandırma bilər. Daha sonra, yazı öyrənildikdən sonra tələbələr bu parçaları xüsusi dəftərlərində qeyd edə bilərlər və bu surətlə hər tələbənin özünəməxsus kiçik bir xalq ədəbiyyatı nümunələri məcmuələri meydana gələr. Bunları da "türk dili kabineti" namı ilə təşkil edəcək xüsusi guşələrə yerləşdirmək mümkündür.

Bu xüsudsa diqqət ediləcək bir neçə nöqtə vardır:

1) Bu tədqiqlərdən məqsəd dilin çocuqlar üçün mümkün və zəruri bəzi cəhətlərini öyrətmək olduğunu unudaraq onları dürlü vəzifələrlə yormamalıdır.

2) Yığılacaq parçalar mündəricə etibarilə bədii gözəl, əxlaqi və ictimai cəhətdən şura zəhmət məktəbinin əsas məqsədlərinə uyğun olmalıdır. Dini mövhumata aid, bədii qiymətdən məhrum parçaların yığılması və öyrənilməsində heç bir fayda yoxdur.

3) Şəkilcə parçalar qısa, dilcə bəsit və ifadəcə asan və maraqlı olmalıdır. Uzun parçaları bəzən qısaltmaq, qisimlərə ayırmaq mümkündür.

Məəttəəssüf, indiyə qədər məktəblərdə rəhbərlik xidmətini görəcek və uşaqların maraqlarını nəzərə alaraq düzəlmiş xalq ədəbiyyatı məcmuə və əsərləri yoxdur.

Digər tərəfdən, xalq ədəbiyyatının məktəblərdəki yeri məsələsi, bu ədəbiyyatın tədqiqi yolları da gərəyi kibi işlənməmişdir. Lakin bu cəhətə olduqca böyük diqqət verilməsi rus məktəbləri üçün belə tövsiyə edilməkdədir. Bizim türk məktəbləri üçün bu ehtiyac daha böyükdür. Çünki ədəbi dilimiz daha gərəyi kibi təşkil etməmiş və uşaq ədəbiyyatı hələlik hazırlanmamışdır.

Suallar:

1. Xalq ədəbiyyatının məktəblərə girməsi lazımmı?
2. Uşaqlar ilə bərabər xalq ədəbiyyatı nümunələrini yığmaqda çalışdınız mı, nə nəticə əldə etdiniz?
3. Bu parçalardan dil dərslərində nə surətlə istifadə etmək mümkündür?
4. Uşaqlar xalq ədəbiyyatı nümunələrinin hansı növlərini daha ziyadə sevirlər?

Vəzifə:

Xalq ədəbiyyatı nümunələrindən hər hansı bir parçanın nə surətlə əldə edilib uşaqlar tərəfindən işləndiyini göstəriniz.

Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları

(Bu dərsə 1 saat verilir)

Ədəbi dilin öyrənilməsi yollarından bir neçə söz ilə bəhs etmədən əvvəl ədəbi dil nə olduğuna bir daha diqqətinizi çəkmək lazımdır.

Ədəbi dil dövlət divanlarında, məktəblərdə, kitablarda və təhsil görmüş adamların qullandıkları, işlətdikləri dildir. Nə surətlə meydana gəldiyini yuxarıdakı dərsimizdə bildirdik. Ədəbi dil ilə xalq dili bir-birinin eyni deyildir. Dil daima dəyişən, bir hal üzərində durmayan bir şey olduğundan böyükə bir ölkədə hər vadinin, hər guşə və rayonun özünəməxsus bir şivəsi, danışiq surəti olar. Bu şivədə səslər də, şəkillər də, mənalar da özünü göstərir.

Ədəbi dil, biləks, ümumdür. Milyonlarca insanı olan bir dövlətin hər tərəfində bir dürlü yazılır və bir dürlü tələffüz olunur. Bunun pək böyük əhəmiyyəti vardır. Teleqraf, telefon, radio, vapor, dəmir yol nə kibi münəqilat, görüşmə, bağlama vasitələri isə, ədəbi dil də bu kibi vasitələrdən birisidir. Bəlkə, bunlardan da mühümdür. Məktəblərində, divanlarında, vəlhasil, bütün müəssisələrdə bir dürlü ümumi dil işlədə bilməyən bir dövlət heç bir surətlə işini görüb, ölkəni idarə eləyə bilməz.

Hər ölkədə məktəblər ədəbi dil üzərində qurulur, kitablar ədəbi dildə yazılır, müəssisələr ədəbi dildə çalışır. Çünki bunlar həp ümumun faydası üçündür.

Digər tərəfdən, ədəbi dil hakim sinfin dilidir. Zadəgan sinfi hakim olan bir yerdə və ya bir dövrə onun dili ədəbi olduğu kibi, burjuazi ölkələrdə burjuazianın dili hakim olur.

Şuralar İttifaqında işçi-kəndli sinfinin hakimiyyəti ələ alması ilə ədəbi ümumi dil də, ictimai istehsal alətlərinin birisi kibi, onların əlinə keçməyə başlamışdır və tamamilə keçəcəkdir. Əski azəri ədəbi dili türkcə olmaqla bərabər, dərəcəylərin və ruhanilərin dili idi. Əski şairlərin yazılarını, əski divan fərmanlarını gözədən keçir-səniz, buna qənaət hasil edəcəksiniz. Bugünkü azəri ədəbi dili tamamilə bu əski təsirlərdən qurtulmamaqla bərabər, durmadan xalqlaşmaqda, işçiyə, bilxassə kəndliyə doğru yaxlaşmaqdadır.

Bir neçə ədəbi əsərləri, məsələn, qəzetələri xalq az-çox asanlıqla oxuyub anlaya bilər. Halbuki əski ədəbi əsərləri pək az müstəsna ilə xalq heç bir surətlə anlaya bilməzdi.

Bugünkü Şura Azərbaycanının artıq əsasları etibarilə müəyyən bir ümumi ədəbi dövlət və məktəb dili vardır. Məktəblərin son vəzifəsi uşaqlara bu dili vermək, onların bu dili əldə etmələrinə yardım etməkdir. Savadlı olmaqdan, təhsil sahibi olmaqdan məqsəd iləridə ədəbi dil ilə yazılmış kitabları oxuyub, onlardan faydalanmaqdır.

İndi bu ədəbi dili hansı yollar ilə öyrənməlidir? Gələcək ildəki ədəbiyyat dərslərimizdə bu yolları müfəssəl surətdə görəcəksiniz. Çünki bu yollar pək çoxdur. Ədəbi dili biz başlıca iki qismə ayırmalıyıq: birinci – bədii əsərlərin dili, ikinci – elmi əsərlərin dili. Bu iki budaq arasında müşəbihət də vardır, fərqlər də çoxdur. Müşəbihət əsas etibarilə hər ikisinin ümumi olmasındadır. Fərqlərin başlı-

cası da bədii dilin həyəcan, ifadə və şəkil üzərinə, elmi dilin də istilahl-termin əsasına qurulmasıdır. Qalan fərqlərdən burada uzun-uzadıya bəhs etməyə lüzum yoxdur.

Bədii əsərləri, ədib və şairlərin yazdıqlarını oxuduqda onlarda rast gəlinən ifadələrə, təşbirlərə, təsvirlərə nəzəri-diqqəti cəlb etmək lazımdır. Bunun kibi yerləri ayrıca yazdırmaq, söyləmək, qeyd etdirmək lazım gəlir.

Elmi əsərlərin ifadələri açıq qəti olmaq lazım gəlir. Burada ən ziyadə diqqət ediləcək cəhət istilahlardır. Məttəəssüf, bugünkü ədəbi dilimizdə bu istilahlardan dolayı böyük qarışıqlıq törəmişdir. Dilimizdə, bir tərəfdən, əskidən qalma bir çox ərəb, fars istilahları vardır. Hətta yuxarılarda gördüğümüz kibi, öz dilimizin xüsusiyyətlərinə verdiyimiz adlar belə ərəbcədir. XIX əsrin sonlarından başlayaraq, dilimizə rus və Avropa istilahları da girməyə başlamış və xalqımızın mədəni səviyyəsi[nin] yüksəlməsilə bu istilahlara da artıqca artmışdır. Bu surətlə türk elmi dili dünyanın ən çətin dillərindən birisi olmuşdur. Bu çətinliyə baxmayaraq, hər halda elmi dili öyrənmək lazımdır. Əks təqdirdə məktəbdən gözlənilən fayda hasil olmamış olar.

Uşaqlara istilahları tədrisi surətdə verməlidir. Bununla bərabər, istilahların lüğət mənalərini izah etməyi də unutmamalıdır. Sözü nərədən gəldiyini bilməyən adam, bir tərəfdən, bu istilahları işlədə bilməz, ikinci tərəfdən, onları gözləncə mənimsəyəməz.

Ədəbi dilin öyrənilməsində diqqət ediləcək nöqtələrdən birisi də düz danışmaqdır.

İmla bəhsində sizə bu xüsusda bir az məlumat vermişik. Düz danışmada iki cəhət vardır:

1) sözləri düz tələffüz etmək;

2) cümlələri düzgün surətdə tərtib etmək.

Hər iki cəhət də uzun şifahi və təhriri münasibətlərdən sonra əldə edilə bilər. Uşaqların sinifdə, gərəkse sinif xaricində oxuyacaq əsərlərini tənzim edib, plan daxilində götürmək də bu xüsusda böyük faydalar verə bilər.

Ədəbi dili öyrənmək işi birinci dərəcəli məktəblərin ikinci, üçüncü qruplarından başlaya bilər ki, bu xüsusda Maarif Komissarlığı və Dövlət Elmi Şurasının proqramlarında qəti göstərişlər vardır.

Ana dili metodikasına aid əsərlər

Bu illik kursumuzu bitirərkən gərək bizim kurslarımızı tamamlayacaq, gərəkse metodika məsələlərində sizin hər zaman yardımınıza gələ biləcək bir neçə əsəri sizə tövsiyə etmək istəriz.

Türkcə yazılan əsərlər, hər sahədə olduğu kibi, metodika sahəsində də pək azdır. Rusca bilən yoldaşlar rus metoduk ədəbiyyatına müraciət edə bilərlər. Lakin bunlarda rus dili əsas tutulduğundan oxucu bişkin təcrübəli olmadıqca buradakı əsasları öz dilinə tətbiq edə bilməz.

1. Türkcə əsərlər

1. Türk dili və ədəbiyyatının tədris üsulu, birinci və ikinci qismlər. Birinci qisim birinci dərəcəli, ikinci qisim də ikinci dərəcəli məktəblərin metodika məsələlərinə təxsis edilmişdir. B.Çobanzadə tərəfindən yazılmış və Azərnəşr tərəfindən nəşr edilmişdir.

2. "Yeni məktəb" məcmuəsi[s] Azərbaycan Maarif Komissarlığı tərəfindən nəşr edilməkdədir. Dil metodikasına aid məqalələrə rast gəlinir.

3. "Maarif işçisi" Azərbaycan Maarif İşçiləri İttifaqı tərəfindən nəşr olunmaqdadır. Burada da dil və ədəbiyyat metodikasına aid məqalələr vardır.

Bütün türk-tatar cümhuriyyətlərində çıxan jurnallarda da dil metodikasına aid bəzən faydalı məqalələr olur. Təqib etməlidir.

2. Rusca əsərlər

1. П.О.Афанасьев. Краткая методика родного языка. Ленинград, 1925 г.

2. П.О.Афанасьев. Родной язык в комплексной системе преподавания. Москва, 1927 г.

3. М.А.Рыбникова. Работа словесника в школе, 1922 г.

4. Родной язык в школе, сборник, 1-10.

MÜNDƏRİCAT

Ön söz	4
--------------	---

SƏRF VƏ İMLA

Giriş	7
Dil nədir?	8
Ana dilini nə üçün öyrənməli?	10
Şuralar İttifaqındakı türk-tatar xalqları necə danışirlar?	11
Azəri ləhcəsi	15
Danışiq – nitq nə surətlə meydana gəlir?	19
Heca və səslər	21
Sövt, yaxud səda	23
Ədəbiyyat	24

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU

Giriş	30
Dilin məktəblərdəki əhəmiyyəti	31
Uşaqlarda danışığın inkişafı	34
Əlifbanın öyrədilməsi	39
Höccələmə üsulu	42
Sövti üsul	44
Başqa üsullar	47

SAİT VƏ SAMİT SƏSLƏR VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Səs üzvləri	54
Səslərin məxrəcləri	55
Sait səslər	57
Səslərin dəyişmələri	59
Hazırlıq (ассимиляция)	60
Təhlil (диссимиляция)	62
Səslərin qüvvətlənməsi	62
Səslərin yer dəyişdirməsi (метатезис)	63
Ahəng (сингармонизм)	64
İltisəq hadisəsi (агглютинация)	68

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU. QİRAƏT, İNŞA VƏ KİTABƏT

Giriş	72
Oxuma – qiraət	73
İzahlı oxuma	75
İfadəli oxuma və təmsil	79
Oxumanın texnika və hifzüs-sihhəsi (gigiyenası)	82
Qiraət üçün material və qiraət kitabları	84
İnşa və kitabət	86
İnşa və kitabətin əldə edilməsi üsulları	88
İnşa və kitabət vasitəsilə uşaqların tədqiqi	92

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU. İMLA VƏ YAZI

Giriş	96
Yazı nədir?	96
Yazının inkişaf və təkamül dövrləri	100
Yazını əldə etmək üsulları	102
Yazı ilə oxuma arasındakı münasibət	105
İmla nədir?	107
İmla əsasları	111
Türk dillərində imla əsasları	113
İmla tədrisində başlıca üsullar	115

SÖZ, DAMAR VƏ ŞƏKİLÇİ

Giriş	118
Sözün şəkli və mənası	119
Damar nədir?	125
Şəkilçilər və növləri	130
Dillərin şəkli təsnifi	134

SÖZYAPICI ŞƏKİLÇİLƏR

Giriş	137
Sözyapıcı şəkilçilərin əhəmiyyəti və rolları	137
Sözyapıcıların sinifləri	141
Şəkilçilərin sözdəki yerləri	144

Dilimizdə tapılan sözyapıcı şəkilçilərin başlıcaları	147
Cansızlanmış sözyapıcı şəkilçilər	151
Sözbaşı şəkilçiləri	153
Ədəbiyyat	154

SÖZDƏYİŞDİRİCİ ŞƏKİLÇİLƏR

Giriş	157
Sözdəyişdirici şəkilçilərin rolu və əhəmiyyəti	158
Sifətlərdə (yapma damar) işlədilən şəkilçilər	160
Zəmir sözlərində	163
Say adlarında	165
İşarət sözlərində	166
İsimlərdə	168
Cansız şəkilçilər	172
Xülasə və nəticə	173

TÜRK DİLİNİN TƏDRİS ÜSULU. DİL ÜZƏRİNDƏ MÜŞAHİDƏ YOLLARI

Giriş	175
Ana dilinin, xüsusilə türkcənin məktəblərdəki yeri	176
Sərf və nəhv metodikasında yanlışlar	178
Dil üzərində müşahidə yolları	182
Ana dili və ölkəşünaslıq	190
Ədəbi dilin öyrənilməsi yolları	193
Ana dili metodikasına aid əsərlər	195
1. Türkcə əsərlər	195
2. Rusca əsərlər	195

BƏKİR ÇOBANZADƏ SEÇİLMİŞ ƏSƏRLƏRİ

BEŞ CİLDDƏ
IV CİLD

“ŞƏRQ-QƏRB”
BAKİ
2007

Buraxılışa məsul: *Əziz Güləliyev*

Texniki redaktor: *Rövşən Ağayev*

Tərtibatçı-rəssam: *Nərgiz Əliyeva*

Kompüter səhifələyicisi: *Rəşid Əlimuradov*

Korrektorlar: *Fəridə Səmədova*
Pərinaz Musaqızı

Kompüter operatorları: *Suad Əhmədov*
Vaqif Məmmədov
Hüsnüyyə Quliyeva
Mətanət Muradova
Nuranə Salmanova

Yığılmağa verilmişdir 09.07.2007. Çapa imzalanmışdır 28.12.2007.

Formatı 60x90 $\frac{1}{16}$. Fiziki çap vərəqi 12,5. Ofset çap üsulu.

Tirajı 25000. Sifariş 265.

Kitab "Şərq-Qərb" mətbəəsində çap olunmuşdur.
Bakı, Aşıq Ələsgər küç., 17.

W163

C 67